IZVEŠTAJ O ISTRAŽIVANJU

IDENTITETI ŽENE U SAVREMENOM VIZUELNOM STVARALAŠTVU

BEOGRAD

20 21 / 20 22

ZAVOD ZA PROUČAVANJE KULTURNOG RAZVITKA - REPUBLIKA SRBIJA

Izdavač

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Za izdavača

Marko Krstić

Rukovodilac istraživanja

mr Dragana Martinović

Stručni saradnici

dr Slobodan Mrđa
dr Emilija Radibratović

Tehnički saradnici

Gordana Vlajić
Dušan Paučković

Dizajn i prelom

arh. Relja Petrović

Co-funded by
the European Union

Republika Srbija
Ministarstvo kulture i informisanja

55 ГОДИНА ИСТРАЖИВАЊА

RISE OF WOMEN IN WESTERN BALKANS

RISE OF WOMEN IN WESTERN BALKANS

beo art Contemporary

ISBN 978-86-81529-99-7

Sadržaj

Uvod....1

Predmet, cilj, metoda i tehnike istraživanja....5

Uzorak....5

Rezultati istraživanja – kvantitativna analiza....9

Otvorena pitanja: vizuelne umetnice....32

Rezultati istraživanja – kvalitativna analiza....40

Iskustva i stavovi kustoskinja (Hrvatska)....40

Iskustva i stavovi kustoskinja (Srbija)....47

Iskustva i stavovi kustoskinja (Slovenija)....55

Iskustva i stavovi kustoskinja (Severna Makedonija)....61

Iskustva i stavovi kustoskinja (Crna Gora)....68

Zaključna razmatranja....75

Preporuke....86

Literatura....94

Anketa sa vizuelnim umetnicama....95

Intervju sa kustoskinjama....98

Fotografije sa intervjua....100

Uvod

U težnji da društveno-kulturni odnosi i preplitanja danas budu uređeniji i kvalitetniji, sa dobro osmišljenim aktivnostima i postavljenim ciljevima, neophodno je usmerenje na promenu postojeće prakse u svim umetničkim oblastima, a posebno u oblasti vizuelnih umetnosti. Značajan segment tog nastojanja vezan je za stalno kritičko preispitivanje, umetničku i istraživačku praksu, menjanje kriterijuma, jačanje teorijskog konteksta i nove interpretacije u oblasti vizuelnog stvaralaštva žena. S obzirom na to da do danas nisu rađena veća istraživanja koja bi obuhvatila položaj umetnica u oblasti savremenog vizuelnog stvaralaštva, u kulturnim industrijama ili u oblasti civilnog sektora, u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka sprovedeno je jedno takvo istraživanje u okviru projekta „Uspon žene u kulturi na Zapadnom Balkanu"[1], čija je inicijatorka Biljana Jotić.

U realizovanom istraživanju, u čijem je fokusu ženski identitet koji se ispoljava u savremenom vizuelnom stvaralaštvu, ispitana su mišljenja i percepcije predstavnica ženskog pola/roda u ovoj oblasti, i to u društvu koje se još uvek drži patrijarhalnih obrazaca. Ženski identitet definiše se kao rodni identitet u vekovnoj dihotomiji muško-žensko, ali i kao zajednička odrednica složenijih identiteta na političkom, socijalnom, kulturnom i privatnom polju, koji su u fokusu feminističkih pokreta i feminističkih nauka, kao i savremene socijalne i političke misli.

U odnosu na kategoriju roda, kao društvenog, kulturološkog, istorijskog i političkog elementa, savremena teorija i praksa posvećene su pronalaženju mesta žene u različitim oblastima, ponovnom razmatranju ženskog stvaralačkog identiteta i afirmisanju ženskog kreativnog potencijala[2], sa ciljem promene još uvek vladajućih patrijarhalnih društvenih i kulturnih uverenja o ženama. Prethodno istraživanje Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka, „Žene u javnim ustanovama kulture", ukazuje na to da je rodna ravnopravnost svakako jedan od uslova i značajan indikator kulturnog razvoja, pa i činilac kulturne raznolikosti[3]. Na osnovu pregleda stanja o polnoj strukturi zaposlenih u javnim ustanovama kulture i statističkih pokazatelja, žene i muškarci imaju gotovo jednake mogućnosti za profesionalno i kreativno ostvarivanje[4]. Međutim, ispitujući njihove ostvarene pozicije u sektorima oblasti kulture, pa i u kreativnim delatnostima, žene i muškarci su različito grupisani: žene su manje zastupljene na

[1] „Uspon žene u kulturi na Zapadnom Balkanu" (*Rise of woman in culture in Western Balkan*) je dvogodišnji regionalni i međunarodni umetnički projekat posvećen ulozi i značaju žene u oblikovanju kulturne i društvene stvarnosti. Idejna autorka projekta je Biljana Jotić, istoričarka umetnosti, nezavisna kustoskinja i aktivna preduzetnica u kulturi. Autorski koncept je formiran na okupljanju savremenih umetnica, kustoskinja, aktivnih preduzetnica u regionu, a potom je proširen i na druge evropske zemlje. Fokusiran je na žensko stvaralaštvo, tj. oblast vizuelnih umetnosti kroz strategiju širenja saradnje i razmene znanja različitih predstavnica kulturnog sektora. Projekat je kompleksan i sastavljen je iz više segmenata, a jedan čini istraživanje – kvantitativno i kvalitativno, koje je obavljeno u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka 2021/22.

[2] V. Gordić-Petković, „Mapiranje ženskog kreativnog angažmana, Ginokritika kao princip delovanja", *Kultura* br. 131, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2011, str. 199–201.

[3] V. Milanović, B. Subašić, B. Opačić, „Žene u javnim ustanovama kulture", Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2017, str. 33.

[4] Isto.

liderskim mestima u uskostručnim oblastima, dok muškarci još uvek zauzimaju uticajnije položaje u vodećim institucijama. Ciljevi ovakvih istraživanja su ne samo da pokažu pravu sliku o statusu žena u različitim oblastima kulture nego i da pomognu u boljem razumevanju načina i prilika za napredovanje žena i dostizanje pozicije jednakosti. Ovo pitanje se istražuje i u savremenoj umetnosti, koja je sa jedne strane usmerena ka spajanju sa svakodnevnim životom i zalaženju u društvena kretanja, a sa druge strane čini odraz tog života i društva, produbljujući njihovo razumevanje i dajući svoje odgovore eksperimentisanjem sa „ukrštenim" tehnikama i materijalima.

Zahtev za priznanjem žene kao političkog subjekta postavljen je još krajem 18. veka, da bi, artikulisan zajedno sa zahtevom za obrazovanjem, ekonomskom nezavisnošću i pravom glasa, kulminirao u prvom talasu feminizma početkom 20. veka. Drugi talas feminističkog pokreta orijentiše se na socijalno utemeljenje neravnopravnosti nasuprot opravdanju „drugog mesta" žene usled prirodnih razlika[5], dok treći talas nastoji da usložni pitanje roda kao isključivo političko negirajući prirodne osobenosti polova. U umetnosti nakon sedamdesetih godina prošlog veka, kada su feministkinje i istoričarke umetnosti započele redefinisanje kanona visoke umetnosti ukazujući na zaboravljene i cenzurisane umetnice[6], naše vreme ponovo postavlja pitanje razumevanja ne samo položaja žena nego i njihovog identiteta, i to u savremenoj umetnosti, nastojeći da spozna ispoljavanje rodnih razlika i njihovih uzroka. Naime, s obzirom na dominaciju muških autoriteta na vizuelnoj umetničkoj sceni u drugoj polovini 20. veka, umetnice su počele da zastupaju ideju izdvajanja „ženskog identiteta" kao vidljivog, uvodeći predmete, običaje i simboliku iz njihovog ličnog života.[7] Teži se ispitivanju osobenosti vizuelnih umetnica u spajanju ličnog života, stvaralačkog rada i društveno-kulturnog okruženja.

Pitanje ženskog identiteta je složeno i višeznačno i analizira se u kontekstu šire problematike politika roda (istorijski, društveni, kulturni, politički kontekst)[8], ali i u okviru umetničkih praksi našeg vremena. Stoga se u tekstu koji sledi ističu, sa jedne strane, rodni problemi u savremenoj vizuelnoj umetnosti i kustoskoj praksi, a sa druge strane šira društvena, pa i ekonomska i politička pitanja koja se prelamaju kroz umetničku proizvodnju i stvaralaštvo. Posebna tema je feministička umetnost koja se odnosi na stvaralaštvo vizuelnih umetnica koje one eksplicitno povezuju sa ideologijom feminističkih pokreta, baveći se socijalno-političkim položajem žene u društvu i kulturi, statusom žene umetnice, njenom psihologijom, istorijskim primerima

[5] „Žena se ne rađa kao žena, već to postaje. Nikakva biološka, psihička i ekonomska podređenost ne definiše lik koji ženka čoveka dobija u društvu; čitava civilizacija stvara taj prelazni proizvod između mužjaka i kastrata nazvan ženski rod. Isključivo posredovanje drugih može od jedinke stvoriti Drugog". Videti: Simon de Bovoar, „Drugi pol", BIGZ, Beograd, 1989.

[6] J. Mitrović, „Prikazi žena u slikarstvu u prvoj polovini 20. veka i slikarstvo Anđelije Lazarević", *Književnstvo*, Časopis za studije književnosti roda i kulture, br. 8, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2018. Videti: *http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/prikazi-zena-u-slikarstvu-u-prvoj-polovini-20-veka-i-slikarstvo-andjelije-lazarevic#gsc.tab=0*.

[7] S. Kojić Mladenov, „Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka", doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 2018, str. 246.

[8] J. Mitrović, nav. delo.

prikazivanja i izražavanja ženske seksualnosti, želja, fantazija i racionalnosti[9]. Takođe, usled brojnih transformacija i promena koje su se desile u savremenoj umetnosti, u potpunosti je srušen sistem klasifikacije koji je opstajao do šezdesetih godina 20. veka, tako da danas savremena umetnost podrazumeva bezbrojne varijacije formi i praksi koje su postale u potpunosti legitimne i priznate kao umetnička dela. Relacija između umetnosti i svakodnevnog života je preformulisana, a značenje umetničkog dela je često rezultat konteksta u kojem je delo nastalo i u kojem egzistira.

Istraživanje koje je ovde predstavljeno odnosi se na kulturnu i umetničku praksu u zemljama balkanskog regiona koja čini odjek radikalnih promena zajedničkog konteksta i sistema, u smislu „istog mesta (teritorije), ali drugog vremena"[10]. I pored razornih ratnih posledica, koje su se odrazile jednako i na stvaralaštvo savremenih umetnika/ca i kulturnih radnika/ca, kao i na krizu javnih institucija, već 90-ih godina će se ustanovljavati veze u regionu. U okvirima „novih" država, jačaće podsticaji koji dolaze ponajviše od strane nezavisnih kulturnih scena, koje se ne odriču zajedničke prošlosti nastojeći da razvijaju međusobnu saradnju.[11] Tada su najviše bile priređivane retrospektive, a zastupljene poetike su se „vrtele" oko modernističke zaostavštine, poštovanja estetike formi i sl. Sa nastupom demokratskih promena, dolazi do jačanja nacionalnog diskursa, ali i do repatrijarhalizacije društva[12], što se svakako odrazilo i na umetnost. Sa jedne strane, javlja se kritičko (pre)ispitivanje društveno-političke stvarnosti, dok se sa druge strane primećuje pasivnost i nezainteresovanost u problematizovanju određenih „gorućih" tema kao što su upravo rodni identiteti.

Kustoska praksa se od kraja 20. i početka 21. veka sve više razvija, umetnice/ci se povezuju, „razmenjuju" vizuelne kodove i „upijaju" tehnologiju, a njihovo interesovanje se usmerava na multimedije, kreiranje video radova, instalacija, objekata i sl. Zajedničkim delanjem kustosa/kinja i umetnika/ca stvara se savremena umetnička scena kroz jezički pluralizam, prevazilaženje razlika, kritičke i kreativne izložbene postavke i negovanje komunikacijske vrednosti umetnosti. Takođe, pojavljuju se brojne nevladine organizacije koje su aktivne na području kulture, umrežavajući se i proširujući polje kritičkog delovanja, uključujući ženske civilne organizacije i inicijative koje su uticale na feministički aktivizam i na oblikovanje ženskih studija. Stoga, postaje nezaobilazno prihvatanje feminističkog nasleđa (nekada i lokalnog porekla) i rodnih tema u društvu, na umetničkim akademijama, izložbama i sl.

Problematika savremene vizuelne umetnosti u ovim sada samostalnim državama odnosila se na promišljanje mesta i načina njenog stvaranja, da li je bila vezana više za institucije te da li se uspostavljala saradnja između institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora. Zatim, da li je bilo uticaja spolja i kojih, da li je bilo međusobnog dodirivanja vizuelnih umetničkih scena ovih zemalja i šta

[9] D. Đurić, „Rod i prikazivanje (kratak uvod)", *Ženske studije*, Časopis za feminističku teoriju, br. 1–13, Centar za ženske studije, Beograd. Videti: *http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/*.

[10] J. Jakšić i dr., 'From consideration to commitment; art in critical confrontation to society: Belgrade, Ljubljana, Skopje, Zagreb, 1990–2010', Beograd, Ljubljana, Skoplje, Zagreb, 2011, str. 474. Videti: *https://talkingcriticarts.files.wordpress.com/2011/04/ltca_publication_art_in_critical_-confrontation_to_society.pdf*.

[11] Isto, str. 6.

[12] Isto, str. 43.

je u stvari predstavljalo *mainstream*. Bitno je bilo i razrešiti probleme prelaska na finansiranje iz više izvora, otvaranja prostora za privatna ulaganja, obnavljanja galerijske infrastrukture, „buđenja" galerista (pa i kolekcionara), što je i danas aktuelno.

U poslednjih nekoliko godina dovedena je u pitanje relevantnost i efikasnost reprezentacijskog aspekta umetnosti: umetnici i umetnice pokazuju sve veće interesovanje za nove perspektive i teorije koje uključuju medijaciju, kontakt sa publikom[13]. Povezivanje umetnosti i tehnologije je postalo neminovno, kao i usmerenost na savremene materijale, tehnike i poduhvate („sajtspesifik", „bodiart", „videoart", procesualna umetnost, performans, ručni vez itd.). Nova umetnička praksa označava drugačije razumevanje umetnosti, dematerijalizaciju umetničkog rada, demokratizaciju i socijalizaciju umetnosti, ispitivanje funkcije umetnosti i društvene uloge umetnika, a obuhvata i kritiku postojećeg stanja u kulturi i umetnosti, kao i osmišljavanje novih modela udruživanja umetnika/ca[14]. Takođe, nije sve uvek vezano za galerijski ili muzejski prostor, već su tu i alternativna i virtuelna mesta (internet ili pak železnička stanica i sl.), jer ono što je prvenstveno važno jeste ispitati „životne zone", izvršiti socijalizaciju dela[15], „uroniti" radove u društveni i javni kontekst koji se tako približavaju onima kojima su namenjeni.

Danas su ključne teme povezane sa finansiranjem[16] i (ne)spremnošću državnih i gradskih organa vlasti da rešavaju određene probleme, sa umetničkom produkcijom i distribuisanjem radova, sa kulturnim „nomadizmom" umetnika i multikulturalizmom, sa povezivanjem različitih koncepata, jezika i tekstova, sa kulturno-institucionalnim sistemom i tržištem, sa umrežavanjem umetnika/ca, kritičara/ki i kustosa/kinja, kao i sa ispitivanjem identiteta, uključujući rodne identitete kako u stvaralaštvu, tako i u socijalnom statusu i različitim prilikama umetnika i umetnica. Posebno je simptomatičan odraz tih identiteta u zvaničnim jezicima država u kojima je vršeno istraživanje, gde jezičke politike i dalje neguju muški gramatički rod kao generički, a u kojem su sadržane sve društvene, odnosno ljudske vrednosti. Jezička praksa dugo nije poznavala ženski gramatički rod imenica za zanimanja kojima se žene u praksi nisu bavile, te otud nije bilo prostora za sociokognitivne procese koji bi doveli do „podrazumevane svesti" o „vrednosti" žene u okvirima tih profesija. S obzirom na to, na institucionalnom nivou u Republici Srbiji je, na primer, prepoznata potreba za promenom takve jezičke politike – u novom Zakonu o rodnoj ravnopravnosti iz 2021. godine.

Pitanje koje se ovde postavlja jeste: da li su žene u državama koje su nekada imale jedinstvenu politiku i kulturu danas i dalje u podređenom (ili potlačenom) položaju u sferi vizuelnih umetnosti, odnosno kako one doživljavaju svoj status u matičnoj oblasti života i rada.

---

[13] „Teorijski diskursi savremene ženske kulture", Zbornik 2 (prir. Silvia Dražić i Vera Kopicl), Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2019, str. 145.

[14] J. Jakšić i dr., nav. delo, str. 38.

[15] „Socijalizacija dela" proizilazi iz uljučivanje tema i problematika vezanih za celokupnu javnost. Videti: A. B. Oliva, Đ. K. Argan, „Moderna umetnost 1770–1970–2000", Beograd, Clio, 2006, str. 68.

[16] Glavni u tome su ministarstva kulture, kao i pojedine gradske uprave, konkursi, fondovi, koji pak utiču na sadržaj i formu umetničkih radova, programa institucija kulture i kulture uopšte.

Predmet, cilj, metoda i tehnike istraživanja

Predmet istraživanja su identiteti žene koji se otkrivaju u savremenom stvaralaštvu mladih vizuelnih umetnica (od 22. do 45. godina) i kustoskim praksama kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora, i to u pet zemalja zapadnog regiona Balkanskog poluostrva: Republika Srbija, Republika Hrvatska, Republika Slovenija, Republika Crna Gora i Republika Severna Makedonija.

Opšti cilj istraživanja je ispitivanje identitetâ i položaja žena stvaralaca u realnom društveno-kulturnom kontekstu u kojem žive i rade – iz ugla vizuelnih umetnica i kustoskinja. Specifični ciljevi su: ispitivanje iskustava i stavova vizuelnih umetnica i kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu vidljivosti i prisustva žena kao stvaralaca; mapiranje problema i izazova sa kojima se one suočavaju u produkciji i prezentaciji svog stvaralaštva, kao i u generisanju prihoda; ispitivanje odnosa institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora u oblasti vizuelnih umetnosti; mapiranje (ne)prisustva feminističkih teorija u kustoskim praksama i novim umetničkim praksama.

Da bismo postigli željene ciljeve istraživanja, koristili smo kvalitativni i kvantitativni metod prikupljanja podataka: intervju i anketu. Kombinovanje ove dve istraživačke tehnike, teorijske i subjektivne, empirijske i analitičke, pomoglo nam je da uđemo u suštinu date istraživačke problematike. Tehnikom intervjua prikupljeni su potrebni podaci od kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora, dok su tehnikom ankete prikupljeni podaci od vizuelnih umetnica. U okviru tehnike intervjua, korišćen je usmereni individualni intervju, dok je u oviru tehnike ankete korišćena „on-lajn" anketa sa standardizovanim upitnikom.

Uzorak

Istraživanje tehnikom anketiranja obavljeno je na uzorku od 256 ispitanica vizuelnih umetnica iz Republike Slovenije, Republike Crne Gore, Republike Hrvatske, Republike Severne Makedonije i Republike Srbije, od planiranih 300 ispitanica vizuelnih umetnica, što predstavlja 85.3% realizacije uzorka. Anketno istraživanje je realizovano standardizovanim *on-line* upitnikom tokom perioda april–jun 2021. godine.

Uzorak je dizajniran po modelu stratifikovanog višeetapnog slučajnog uzorka, u skladu sa predmetom istraživanja i definicijom ciljne populacije. Ciljnu populaciju su činile vizuelne umetnice, članice ukupno 8 udruženja iz Republike Slovenije, Republike Crne Gore, Republike Hrvatske, Republike Severne Makedonije i Republike Srbije, i to: Udruženje likovnih umetnika Srbije (ULUS), Udruženje likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije (ULUPUDS), Udruženje likovnih umetnika Vojvodine (ULUV), Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore (ULUCG), Društvo likovnih umetnika Makedonije (DLUM), Hrvatska zajednica samostalnih umjetnika

(HZSU), Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (HDLU) i Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov (ZDSLU).

Uzorak je bio stratifikovan po proporcionalnom principu u odnosu na broj članica udruženja. Ispitanice su birane slučajnim uzorkom sa spiska članica udruženja. U slučaju da izabrana ispitanica iz bilo kog razloga nije bila dostupna, birala se sledeća članica na spisku. Uzorak je dizajniran tako da standardna greška bude između 3.5% i 5.5% (uz 95% pouzdanosti) na nivou celog uzorka, odnosno od 5.0% do 7.0% na nivou država. Uzorak je omogućio utvrđivanje razlika od oko 7.0% na nivou celog uzorka i od oko 10.0% na nivou udruženja.

Uzimajući u obzir i iskrivljenja koja nastaju kao posledica odbijanja ispitanica da odgovore na pitanja iz upitnika, kao i pretpostavku da sve vizuelne umetnice u pojedinim državama ne moraju nužno biti i članice udruženja, potrebno je naglasiti da su razlike između parametara realizovanog uzorka i parametara populacije takve da omogućavaju generalizacije, ali samo na deskriptivnom nivou naučnog saznanja.

Anketa je imala ukupno 30 pitanja koja su bila grupisana u 4 istraživačke oblasti: iskustva i stavovi vizuelnih umetnica na temu prisustva i vidljivosti žena kao stvaralaca; iskustva i stavovi vizuelnih umetnica na temu problema i izazova sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice u produkciji i prezentaciji svog stvaralaštva; iskustva i stavovi vizuelnih umetnica prema odnosu institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora u oblasti vizuelnih umetnosti; iskustva i stavovi vizuelnih umetnica u odnosu na (ne)prisustvo feminističkih teorija u savremenoj vizuelnoj umetnosti. Sve teme koje je bilo moguće obuhvatiti formom zatvorenih pitanja formulisane su na taj način, ali ima i nekoliko otvorenih pitanja koja su prvenstveno služila ispitivanju stavova vizuelnih umetnica o njihovom radu i konkretnoj problematici u okviru vizuelnog savremenog stvaralaštva.

Na anketu je odgovorilo ukupno 256 vizuelnih umetnica, od kojih iz R Slovenije – 31, iz R Crne Gore – 14, iz R Hrvatske –108, iz R Severne Makedonije – 30, iz R Srbije – 73.

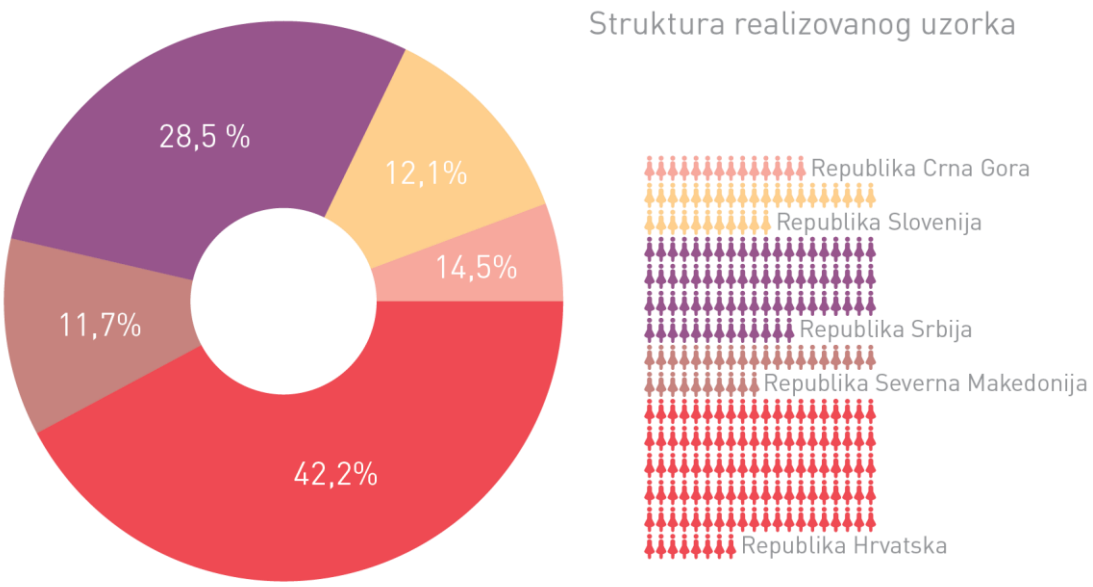

///

Istraživanje tehnikom intervjua urađeno je na uzorku od 30 kustoskinja, prigodnim izborom na osnovu ekspertske procene. Naime, u svakoj od pet pomenutih zemalja – učesnica u istraživanju, kustoskinje koje su koordinisale istraživanje u svojim zemljama, odabrale su po tri institucionalne i tri vaninstitucionalne kustoskinje sa kojima je istraživačica iz Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka vodila intervju prema unapred izrađenom vodiču. Pitanja u vodiču intervjua bila su grupisana u četiri oblasti: iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu prisustva i vidljivosti žena–vizuelnih umetnica; iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu problema i izazova sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva; iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o odnosu ova dva sektora u oblasti vizuelnih umetnosti; iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora u odnosu na (ne)prisustvo feminističkih teorija u savremenoj vizuelnoj umetnosti i kustoskim praksama. Usled epidemiološke situacije, jedan deo predviđenih intervjua obavljen je *on-line*, a drugi deo „uživo" i to u periodu od marta do juna 2021. godine.

Prvi set intervjua urađen je u Republici Hrvatskoj, a selektorka šest kustoskinja, institucionalnih i vaninstitucionalnih, bila je Sonja Švec Španjol. Razgovori su vođeni sa: Nikolinom Šimunović, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom Galerije „Prica" u Samoboru; Romanom Tekić, istoričarkom umetnosti, kulturološkinjom i upravnicom Galerije umjetnina grada Slavonskog Broda; Valentinom Radoš, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom Muzeja likovnih umjetnosti u Osijeku; Brankom Hlevnjak, mr istorije umetnosti, likovnom kritičarkom, kustoskinjom i naučnom istraživačicom iz Zagreba; Majom Flajsig, istoričarkom umetnosti, etnološkinjom i kulturnom antropološkinjom i samostalnom kustoskinjom iz Zagreba; Sonjom Švec Španjol, istoričarkom umetnosti, nezavisnom kustoskinjom, muzeološkinjom i likovnom kritičarkom iz Zagreba.

Drugi set intervjua urađen je u Republici Srbiji, a selektorka sedam kustoskinja, samostalnih i iz institucija kulture, bila je Biljana Jotić. Intervjui su obavljeni sa: Tijanom Palkovljević Bugarski, istoričarkom umetnosti, muzejskom savetnicom i upravnicom Galerije Matice srpske u Novom Sadu; Slavicom Popov, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom Savremene galerije u Zrenjaninu; Slađanom Varagić Petrović, istoričarkom umetnosti, nezavisnom kustoskinjom i producentkinjom iz Požege; Mirjanom Dragosavljević, istoričarkom umetnosti i samostalnom kustoskinjom iz Beograda; Marijom Radoš, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom Nezavisne umetničke asocijacije „Remont" iz Beograda; Marijom Radisavčević, istoričarkom umetnosti i višom kustoskinjom Umetničke galerije „Nadežda Petrović" u Čačku; Biljanom Jotić, istoričarkom umetnosti, nezavisnom kustoskinjom i aktivnom preduzetnicom u kulturi iz Beograda.

Treći set intervjua obavljen je u Republici Sloveniji, a selektorka šest kustoskinja, samostalnih i iz institucija kulture, bila je Anamarija Stibilj Šajn. Intervjuisanje je realizovano sa: Ninom Jezom, istoričarkom umetnosti, nezavisnom kustoskinjom, kuratorkom–pedagoškinjom iz Maribora; Pavlom Jarc, istoričarkom umetnosti, nezavisnom kustoskinjom i direktorkom Javnog zavoda Kulturni dom u Novoj Gorici; Nušom Podgornik, samozaposlenom u kulturi, nezavisnom

istoričarkom umetnosti, kuratorkom i likovnom kritičarkom iz Ljubljane; Jasnom Kocuvan Štukelj, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom Dolenjskog muzeja u Novom Mestu; Sašom Bučan, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom Galerije Mihe Maleša u Kamniku; Anamarijom Stibilj Šajn, istoričarkom umetnosti, nezavisnom kustoskinjom i likovnom kritičarkom.

Četvrti set intervjua urađen je u Republici Severnoj Makedonija, a selektorka šest kustoskinja, samostalnih i iz institucija kulture, bila je Šćipe Mehmeti. Razgovori su obavljeni sa: Ivankom Apostolovom Baskar, dr antropologije umetnosti, scenskog dizajna i dramaturgije, nezavisnom kustoskinjom i prof. istorije umetnosti iz Skoplja; Jasminkom Namicevom, arhitektom i višom kustoskinjom u Muzeju grada Skoplja; Majom Čankulovskom, istoričarkom umetnosti, kustoskinjom Nacionalne galerije u Skoplju; Violetom Kalić, istoričarkom umetnosti i kustoskinjom u galeriji „Ko-Ra" Doma kulture „Kočo Racin" u Skoplju; Janom Kocevskom, etnološkinjom i antropološkinjom, organizatorkom festivala i izložbi vizuelnih umetnosti u Skoplju; Šćipe Mehmeti, konzervatorkom, vizuelnom umetnicom i nezavisnom kustoskinjom u Skoplju.

Peti set intervjua obavljen je u Republici Crnoj Gori, a selektorka pet kustoskinja bila je Nela Gligorović. Intervjui su vođeni sa: Selmom Đečević, vizuelnom umetnicom i kustoskinjom Moderne galerije UK Muzeji i galerije Podgorice; Teodorom Nikčević, vizuelnom umetnicom i kustoskinjom Centra savremene umjetnosti Crne Gore u Podgorici; Ljiljanom Karadžić, istoričarkom umetnosti, likovnom kritičarkom, muzejskom savetnicom i rukovoditeljkom Istorijskog muzeja Crne Gore na Cetinju; Milenom Mijović Durutović, vizuelnom umetnicom i kustoskinjom Centra savremene umjetnosti Crne Gore u Podgorici; Nelom Gligorović, istoričarkom umetnosti, kustoskinjom i savetnicom u Sekretarijatu za kulturu i sport Grada Podgorice.

Rezultati istraživanja – kvantitativna analiza

U prvom delu upitnika, na temu iskustva i stavova vizuelnih umetnica po pitanju prisustva i vidljivosti žena kao stvaralaca, nešto više od 40% umetnica smatra da je vidljivost žena umetnica u današnjem savremenom stvaralaštvu – nedovoljna, trećina smatra da je vidljivost u zadovoljavajućem obimu, dok 24.6% ispitanica nije sigurno. Iz ovih podataka se može zaključiti da 59.4% umetnica ne smatra ili nije sigurno da vizuelne umetnica u savremenom stvaralaštvu nisu dovoljno vidljive.

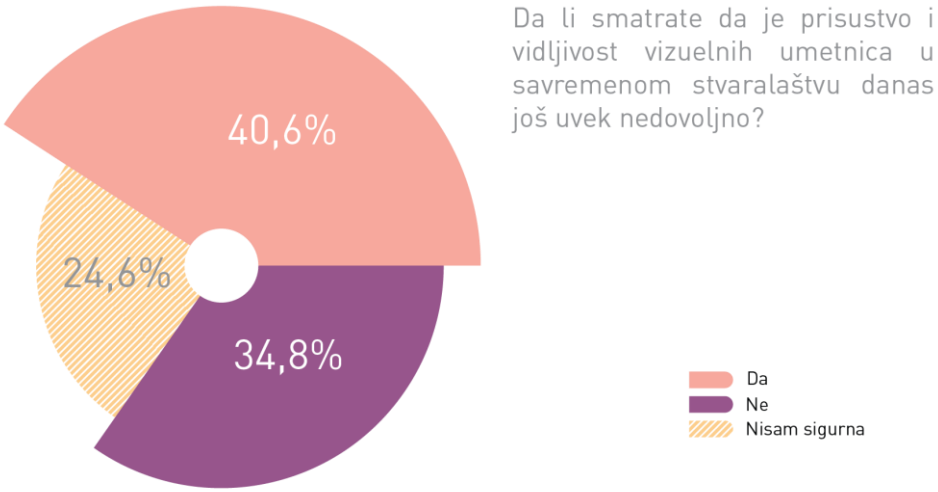

Kada se pogleda distribucija odgovora na ovo pitanje po zemljama, dobijaju se različiti podaci. Tako, polovina ispitanica u R Severnoj Makedoniji i oko polovine ispitanica u R Sloveniji ne misli da su vizuelne umetnice nedovoljno vidljive. U R Crnoj Gori pak oko 70% ispitanica smatra da vizuelne umetnice nisu još uvek dovoljno vidljive u oblasti savremenog stvaralaštva.

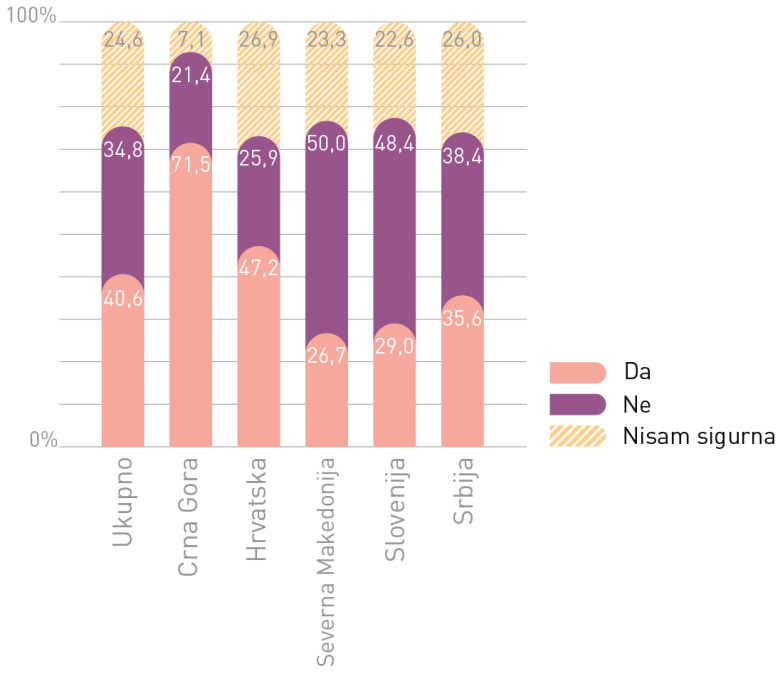

Na pitanje šta je za vizuelne umetnice važno da kroz svoje radove ispolje i iskažu, moguća su bila tri odgovora. Pokazalo se da su tri najvažnije stvari koje umetnice teže da iskažu vezane najviše za intimne emocije, potom za kritička razmišljanja na različite teme, a onda i za psihološke dubine i filozofska razmišljanja. Nešto više od polovine vizuelnih umetnica (50.2%) stavilo je intimne emocije među prve tri stvari koje žele da iskažu. Reagovanje na aktuelna dešavanja u društvu, kao i ispitivanje moralnih vrednosti najmanje su prisutne u vidokrugu interesovanja vizuelnih umetnica.

Šta je za vizuelne umetnice važno da kroz svoje radove ispolje i iskažu (multipli odgovori)

	Broj ispitanica	Procenat	Procenat slučajeva
intimne emocije	128	18.9%	50.2%
probleme u društvu	62	9.1%	24.3%
reagovanje na aktuelna dešavanja	45	6.6%	17.6%
filozofska razmišljanja	80	11.8%	31.4%
ispitivanje tradicije, stereotipa, tabua	66	9.7%	25.9%
estetski ideal	60	8.8%	23.5%
kritička promišljanja na različite teme	97	14.3%	38.0%
psihološke dubine	81	11.9%	31.8%
ispitivanje moralnih vrednosti	36	5.3%	14.1%
nesto drugo	24	3.5%	9.4%
Ukupno	679	100.0%	266.3%

Na pitanje da li svojim stvaralaštvom (izborom tema, medija, oblika, boja i sl.) promišljaju i istražuju fenomen ženskog identiteta u savremenom društvu, nešto manje od polovine njih (46.2%) odgovorilo je potvrdno, dok se nešto manje od trećine nije bavilo ovim problemom, uz 21.7% njih koje uopšte nisu razmišljale o tome.

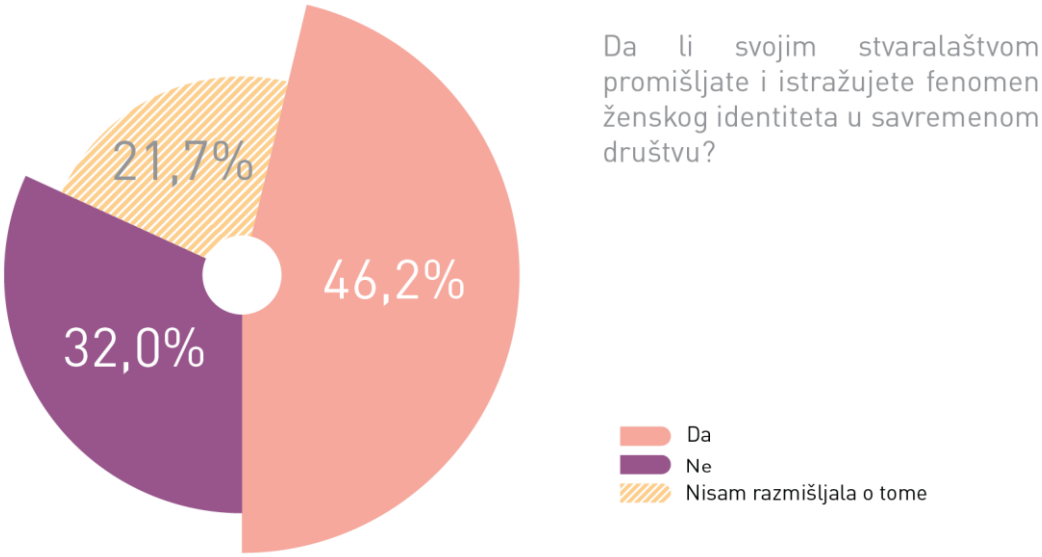

Što se tiče rasporeda odgovora na ovo pitanje po zemljama, prilično su ujednačeni za svaku zemlju.

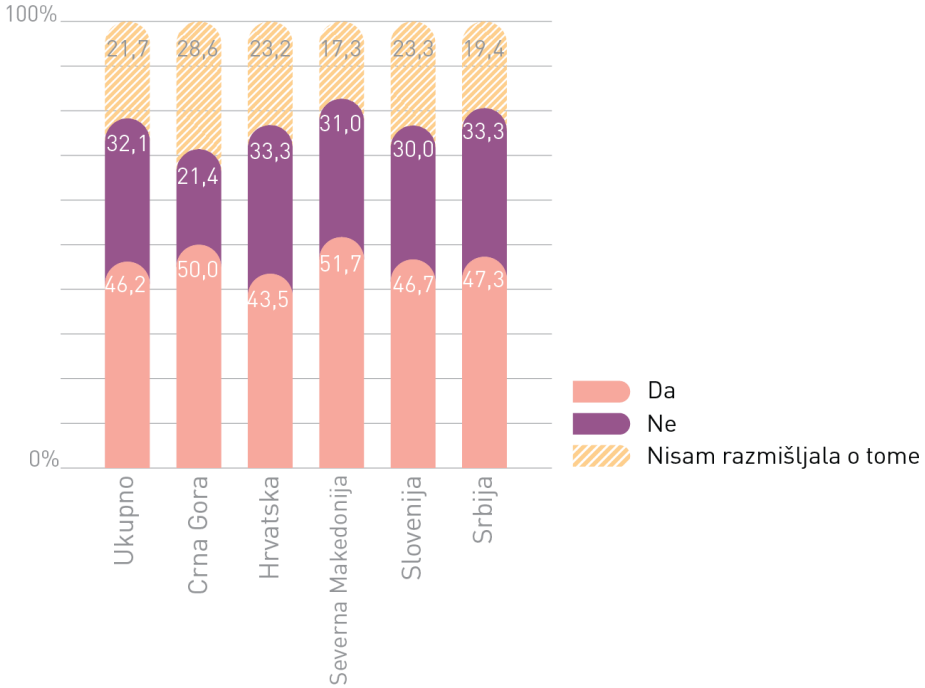

Na pitanje da li smatraju da je važno da vizuelne umetnice budu proaktivnije u današnjem vremenu, u smislu reagovanja i javnog istupanja na umetničke, socijalne, društvene, ekonomske, pa i političke probleme, čak 78.8 % smatra da jeste važno, dok samo 6.3% zastupa mišljenje da aktivizam nije potreban; 14.9% umetnica uopšte nije razmišljalo o društvenom aktivizmu.

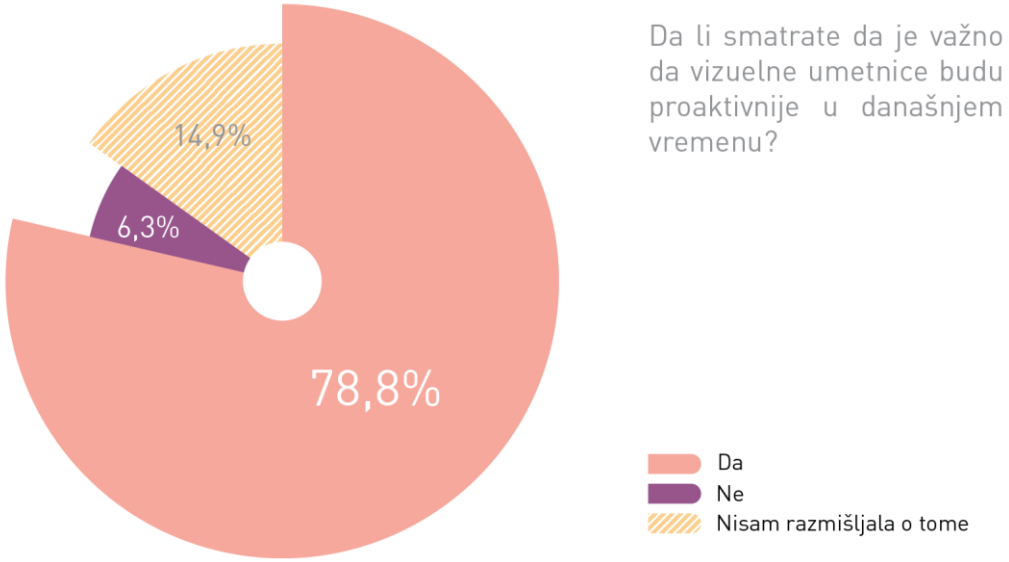

Kada se pogleda raspored odgovora po zemljama, najveći procenat ispitanica koje smatraju da je proaktivnost vizuelnih umetnica veoma važna nalazimo u R Crnoj Gori (oko 85%), a najmanji u R Sloveniji (71%).

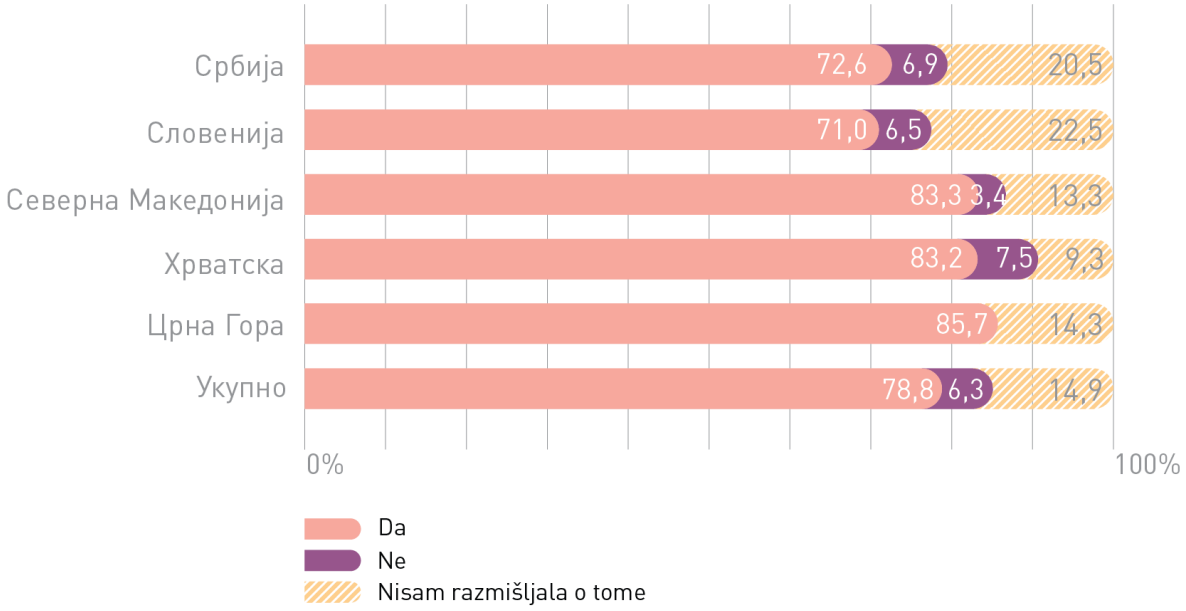

Na pitanje da li su svesne značaja koji mogu da pruže u aktuelnom trenutku upravo svojom umetnošću, pa i u odašiljanju poruke društvu, lokalnoj zajednici i širem okruženju, više od polovine umetnica (55.1%) se izrazilo da jeste, dok je njih 40.6% donekle svesno značaja koji mogu da pruže svojom umetnošću; 4.3% njih ne prepoznaje taj značaj i mogućnost.

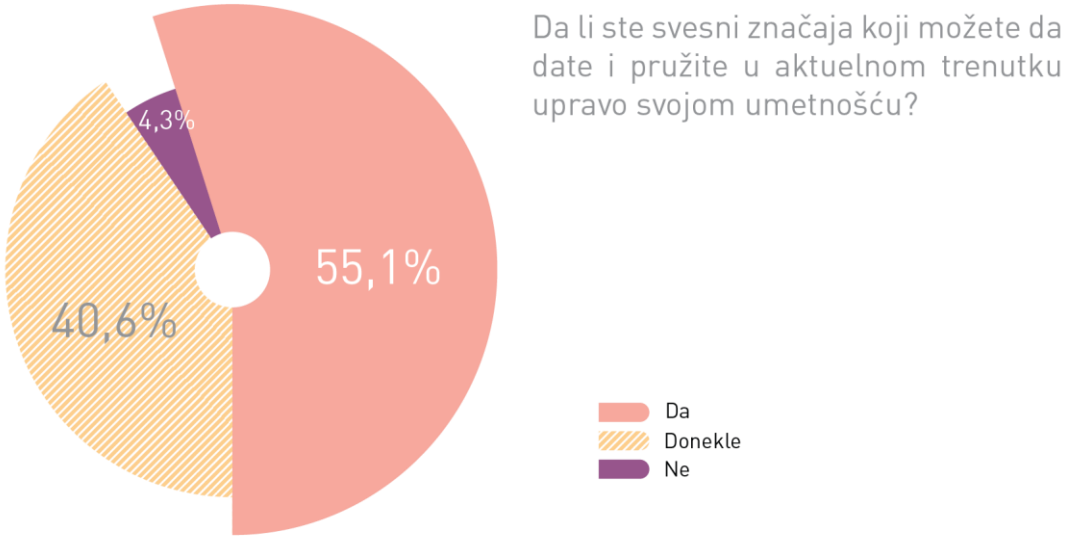

Posmatrano po državama, u R Severnoj Makedoniji nalazimo najveći procenat vizuelnih umetnica svesnih značaja koji mogu da pruže svojom umetnošću (60%), potom u R Sloveniji, pa u R Srbiji, dok je u R Crnoj Gori procenat onih koje su svesne i onih koje nisu u potpunosti – izjednačen (50%). Najveći procenat onih koje nisu uopšte svesne značaja koji mogu da daju kroz svoju umetnost ima u R Sloveniji, i to skoro 13%.

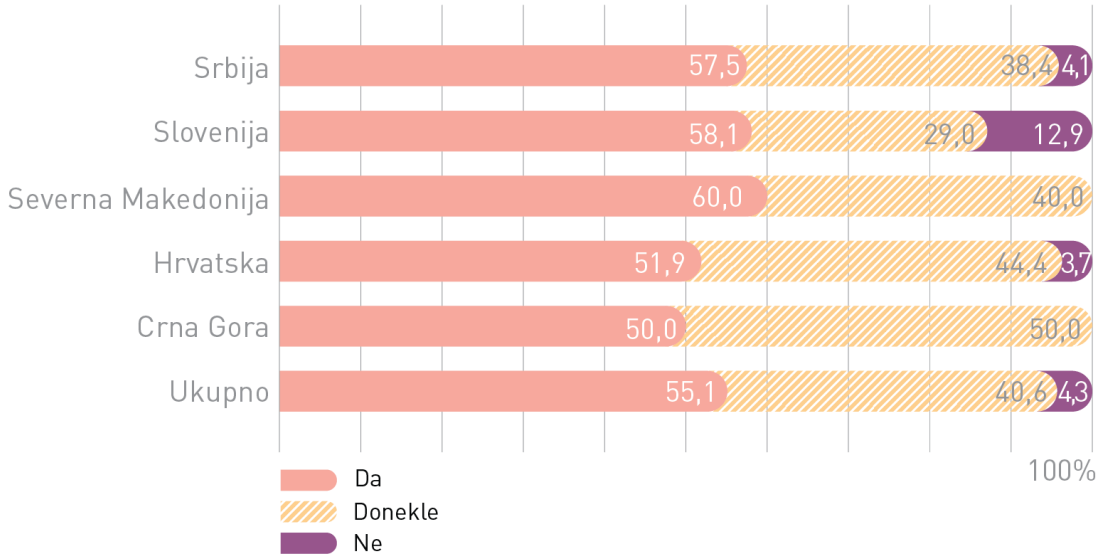

Poslednje pitanje u prvom delu ankete odnosilo se na to da li su vizuelne umetnice bile deo šireg projekta vezanog za ženski identitet, bilo teorijski bilo praktično, ili su se bavile istraživanjima na ovu temu. U skladu sa podacima o promišljanju i istraživanju fenomena ženskog identiteta u savremenom društvu, nešto manje od dve trećine umetnica (62.1%) izrazilo se da nisu bile, dok je nešto više od trećine (37.9%) učestvovalo u takvim projektima ili istraživanjima.

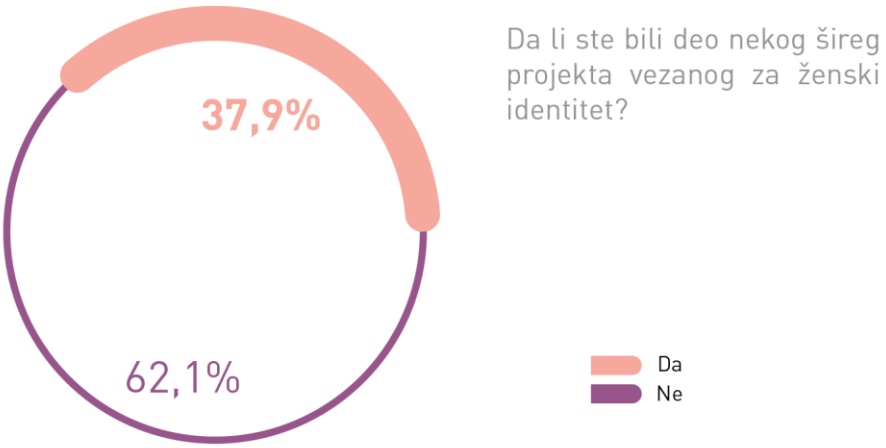

Kada se pogleda raspored odgovora po zemljama, interesantno je da je u R Severnoj Makedoniji procenat umetnica koje su bile deo projekta vezanog za istraživanje identiteta žena i procenat onih koje nisu bile deo takvog projekta – izjednačen (50%); u R Crnoj Gori je 57% ispitanica bilo deo ovakvih projekata. Međutim, najveći procenat onih koje nisu bile involvirane u ovakva istraživanja nalazimo u R Sloveniji (77.4%), potom u R Srbiji (67%), pa u R Hrvatskoj (oko 60%).

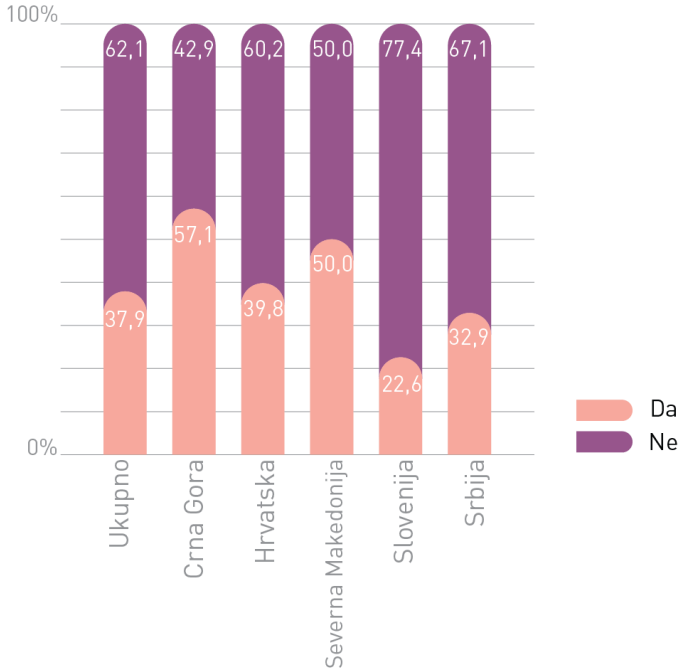

U drugom delu upitnika, na temu problema i izazova sa kojima se suočavaju anketirane vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva, bilo je moguće zaokružiti tri odgovora. Kao najveći problem sa kojim se suočavaju, izdvajaju nedostatak finansijskih sredstava za troškove produkcije i prezentacije dela (40.6% njih je stavilo ovo na prvo mesto), a on je direktno vezan za drugi najčešći problem koji izdvajaju, a to je nemogućnost prodaje njihovih radova (31.9% njih je zaokružilo ovaj odgovor kao drugi). Kao treći razlog izdvaja se slaba podrška lokalne zajednice i društva jer umetnice osećaju izvesnu ravnodušnost lokalne zajednice i društva prema njihovim problemima. Stoga je statistički značajan broj umetnica primoran da se bavi drugim poslovima koji nisu vezani za njihovu profesiju.

Problemi i izazovi sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice u produkciji i prezentaciji njihovih radova (multipli odgovori)

	Broj ispitanica	Procenat	Procenat slučajeva
nedovoljno sam prisutna u galerijama	58	9.1%	22.8%
moji radovi nisu dovoljno vrednovani	30	4.7%	11.8%
nedovoljno sam vidljiva u medijima i javnosti	55	8.6%	21.7%
nailazim često na odbijanje, nerazumevanje i kritiku od strane kolega i društva	14	2.2%	5.5%
nemam izgrađen odnos sa kustosima/kustoskinjama	62	9.7%	24.4%
osećam ravnodušnost lokalne zajednice i društva	70	10.9%	27.6%
nemam dovoljno finansijskih sredstava za troškove produkcije i prezentacije	103	16.1%	40.6%
nemam atelje za rad	61	9.5%	24.0%
ne ostvarujem uspešnu prodaju svojih radova	81	12.7%	31.9%
primorana sam da se bavim drugim poslovima koji nisu vezani za moju profesiju	68	10.6%	26.8%
nemam problema	18	2.8%	7.1%
nešto drugo	20	3.1%	7.9%
Ukupno	640	100.0%	252.0%

S obzirom na to da su najveći problemi sa kojima se vizuelne umetnice suočavaju u produkciji i prezentaciji njihove umetnosti najčešće vezani za nedostatak finansijskih sredstava, nemogućnost prodaje radova i ravnodušan odnos od strane društva i lokalne zajednice, postavili smo i pitanje da li misle da bi savremena kustoska praksa mogla da doprinese rešavanju gorenavedenih problema. Nešto manje od dve trećine vizuelnih umetnica (61.7%) smatra da savremena kustoska praksa može da doprinese rešavanju ovih problema, dok nešto manje od trećine (30.8%) ne zna da li je to uopšte moguće.

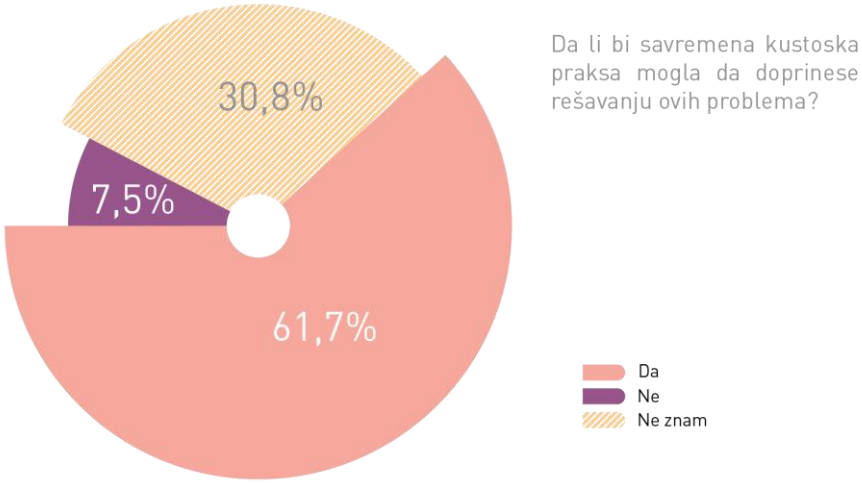

Kada se pogledaju procenti po zemljama, dobijamo zanimljive podatke. Primećuje se da je u R Crnoj Gori najveći procenat umetnica koje smatraju da bi savremena kustoska praksa mogla da doprinese rešavanju pomenutih problema (78.6%), potom u R Severnoj Makedoniji (72.4%), pa u R Hrvatskoj (61%). U R Srbiji pak nalazimo najveći procenat ispitanica koje su mišljenja da kustoske prakse ne mogu da doprinesu rešavanju za njih bitnih problema (12.7%), dok u R Sloveniji skoro 42% njih nije sigurno da li ove prakse mogu da im pomognu.

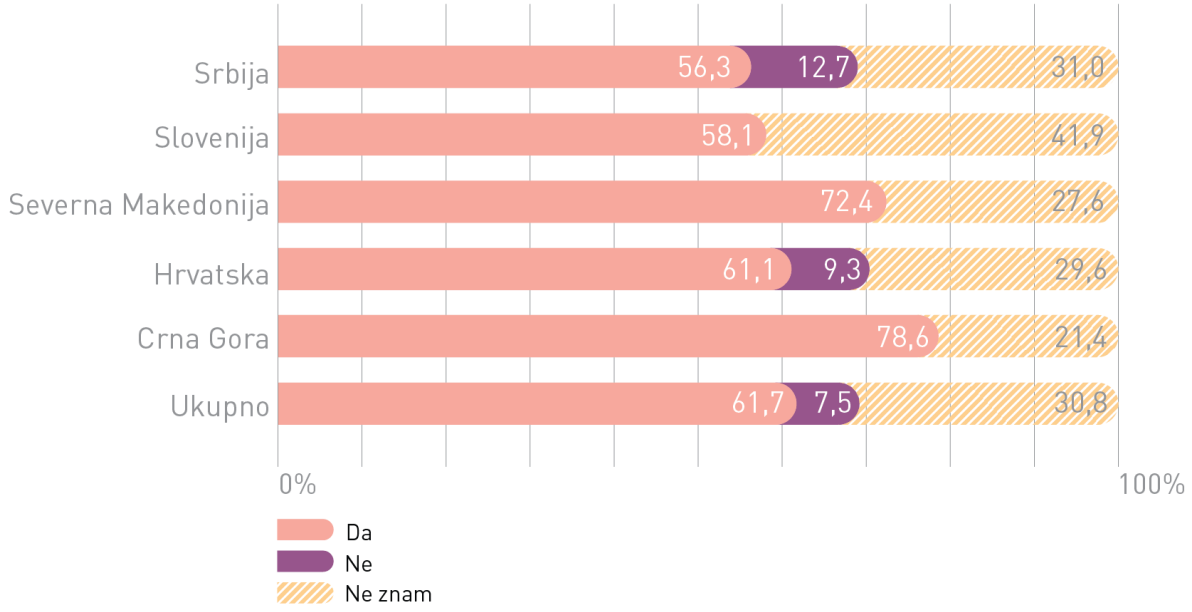

Takođe, zanimljivo je da je na pitanje da li su nekada javno istupale i ukazale na probleme sa kojima se suočavaju (ili da li su barem imale želju za tim) jedna polovina odgovorila da jeste a druga polovina – da nije (49.4% : 50.6%).

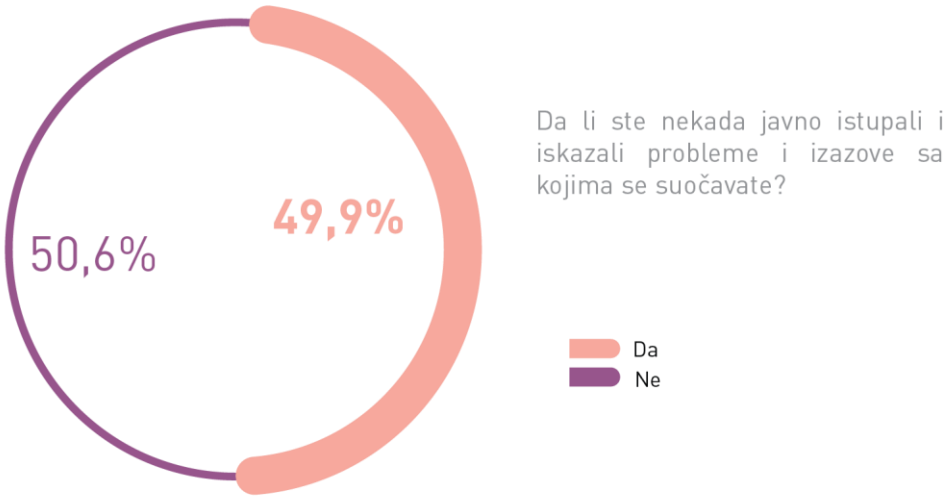

Ukoliko se ovo pitanje sagleda u odnosu na svaku zemlju ponaosob, vidimo da se najviše izdvaja procenat ispitanica iz R Severne Makedonije koje su pozitivno odgovorile (čak 72.4% njih), dok je negativan odgovor najviše zastupljen u R Srbiji (64.8%).

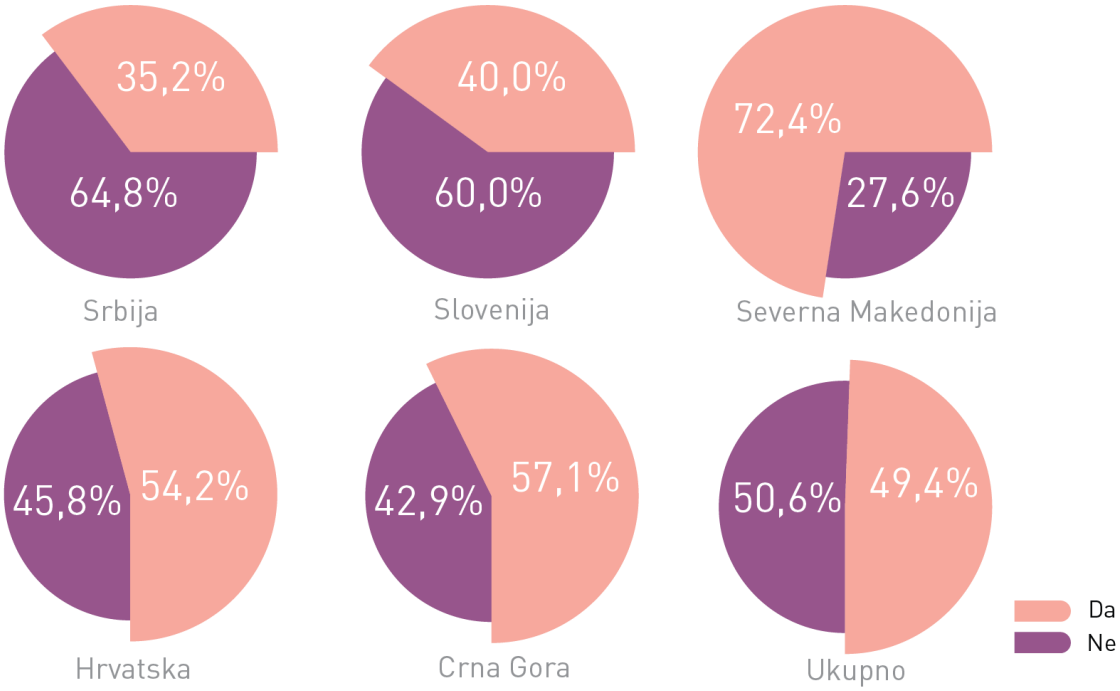

Dalje, postavili smo pitanje ko bi, prema njihovom mišljenju, mogao da pomogne u rešavanju gorenavednih problema i izazova. Ispitanice su imale mogućnost da zaokruže najviše tri odgovora, tako da su nam podaci pokazali da vizuelne umetnice najveću pomoć očekuju od državnih organa, prvenstveno od institucija kulture, ministarstava kulture, ali i medija i umetničkih udruženja. Dakle, prema dobijenim rezultatima – najviše se nadaju da država može da im pomogne, najmanje nade polažu na lokalnu vlast, a ni u stručnu javnost nemaju velikog poverenja, kao ni u kustose/kinje.

Ko bi mogao da pomogne u rešavanju navedenih problema i izazova (multipli odgovori)

	Broj ispitanica	Procenat	Procenat slučajeva
kustosi/kinje	82	11.8%	32.7%
mediji	103	14.8%	41.0%
stručna javnost	88	12.6%	35.1%
umetnička udruženja	101	14.5%	40.2%
institucije kulture	130	18.7%	51.8%
lokalna zajednica	53	7.6%	21.1%
ministarstvo kulture	114	16.4%	45.4%
Drugo	25	3.6%	10.0%
Ukupno	679	100.0%	266.3%

S tim u vezi, čak 72.8% vizuelnih umetnica smatra da je za njihovu profesionalnu afirmaciju veoma važna aktivnija i bliskija saradnja sa kustosima i kustoskinjama, kao i drugim umetnicama na zajedničkim projektima, dok oko 20% umetnica o tome uopšte nije razmišljalo.

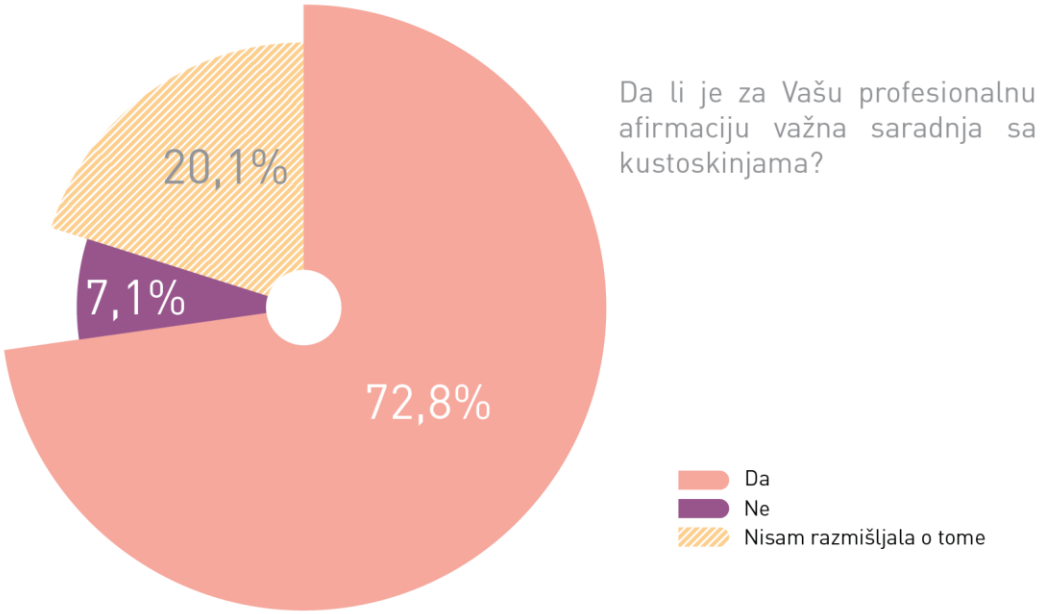

Kod ovog pitanja se vidi da u R Severnoj Makedoniji (čak 89.7% njih) i R Hrvatskoj (blizu 76% njih) imamo najveći procenat anketiranih vizuelnih umetnica koje smatraju da im je veoma važna saradnja i sa kustosima/kinjama, kao i sa drugim umetnicama. U R Srbiji se pak zapaža najveći procenat onih koji se izjašnjavaju da im ova saradnja nije bitna, dok se u R Sloveniji izdvaja najveći procenat ispitanica koje nisu ni razmišljale o ovoj vrsti saradnje ranije (čak 35.5% njih).

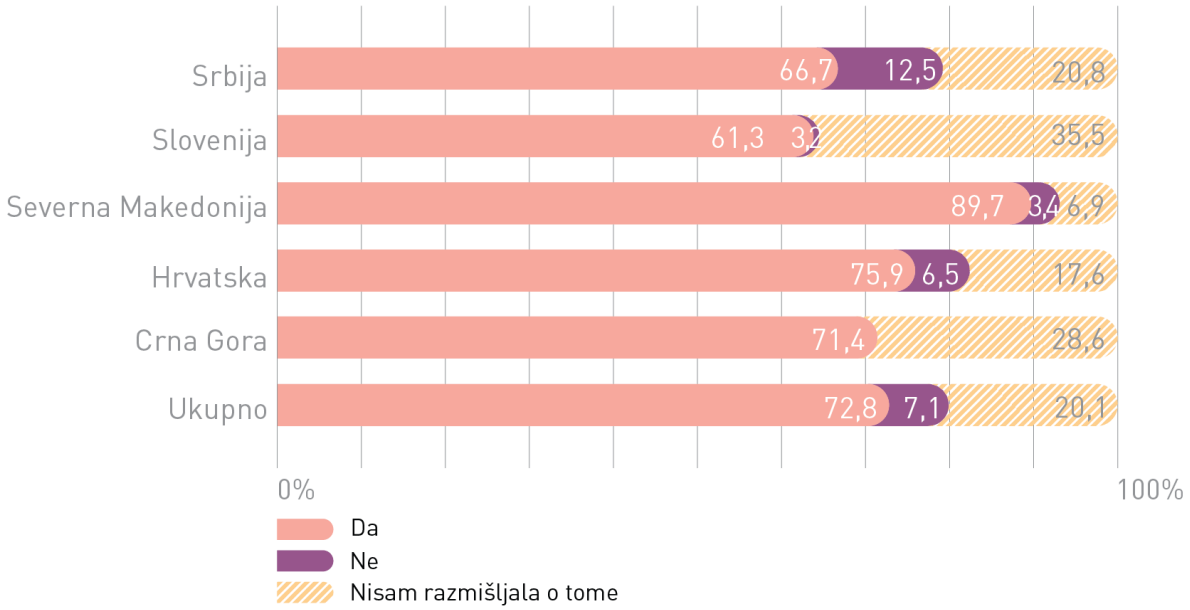

Vizuelne umetnice su podeljene oko procene njihovog položaja u sistemu vizuelnih umetnosti u odnosu na svoje kolege. Naime, oko polovine umetnica (51%) smatra da u sistemu vizuelnih umetnosti nisu u nepovoljnijem položaju od svojih kolega, dok značajnih 49% smatra da jesu u nepovoljnijem položaju u odnosu od njih.

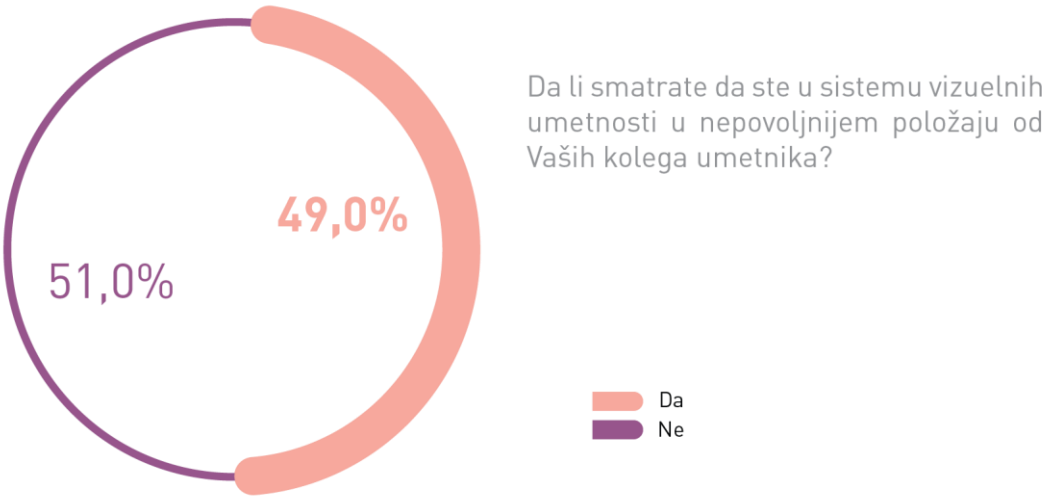

Kada se pogleda raspored odgovora po zemljama, vidimo da je sličan trend i u R Crnoj Gori i u R Srbiji; u R Severnoj Makedoniji, čak, dve trećine anketiranih umetnica ne smatra da je u lošijem položaju od vizuelnih umetnika. Međutim, u R Hrvatskoj nalazimo veći procenat vizuelnih umetnica koje se izjašnjavaju da su u nepovoljnijem položaju od svojih kolega (blizu 58%), dok je u R Sloveniji jednak procenat ispitanica koje smatraju da jesu u nepovoljnijem položaju i onih koje smatraju da nisu (50% : 50%).

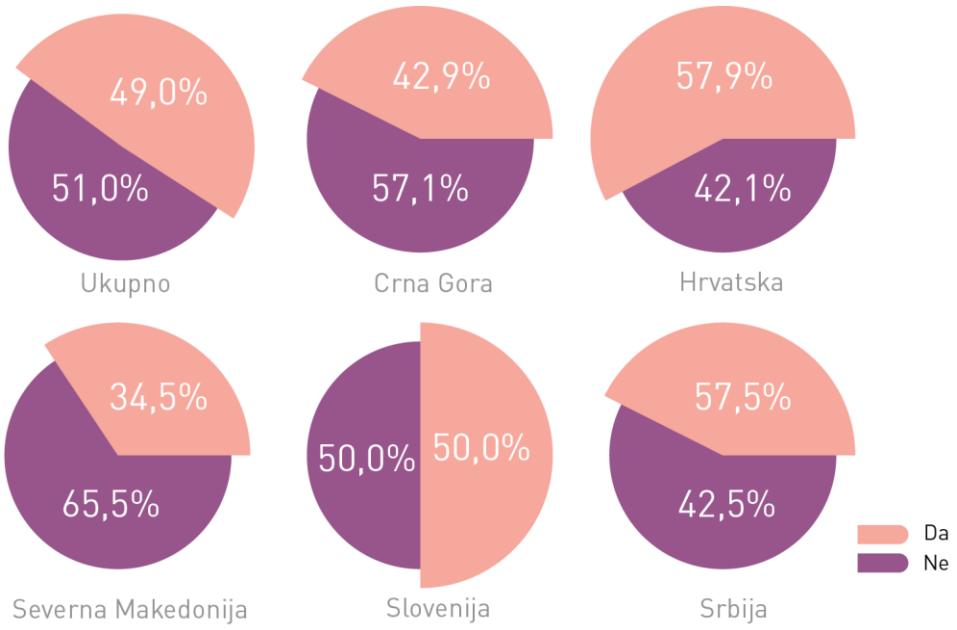

Treći segment upitnika odnosio se na ispitivanje relacije između institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora. Nešto više od polovine umetnica (54.5%) lakše sarađuje sa vaninstitucionalnim sektorom, dok je za 45.5% vizuelnih umetnica dostupnija saradnja sa institucionalnim sektorom. I pored toga, 58.0% umetnica istaklo je da je do sada češće sarađivalo sa institucionalnim sektorom.

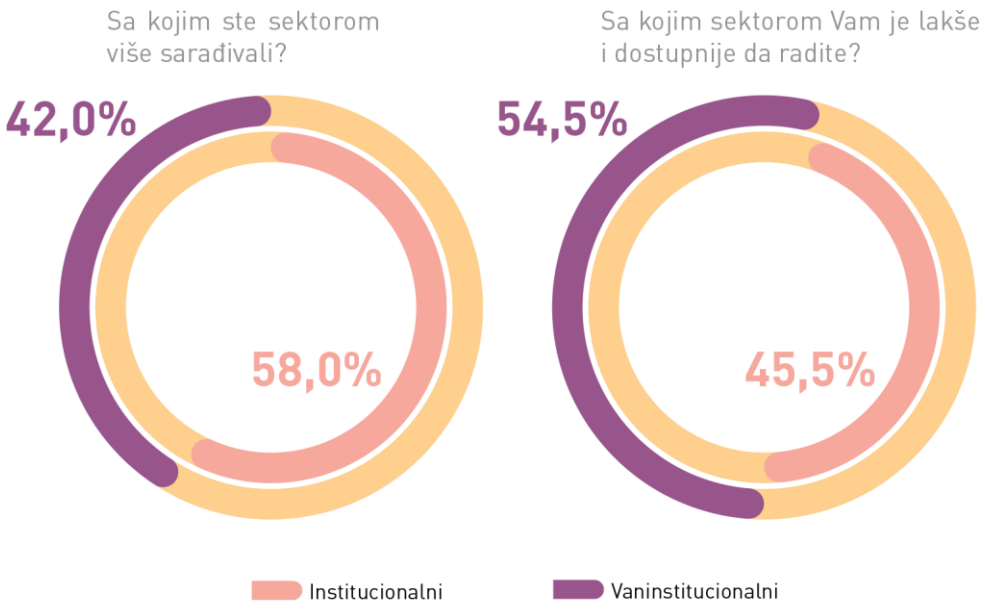

Kada pogledamo svaku zemlju ponaosob, vidimo da je u R Severnoj Makedoniji i R Srbiji veći procenat onih umetnica koje lakše sarađuju sa institucionalnim sektorom, dok je u ostalim zemljama veći procenat onih umetnica kojima je bliskiji vaninstitucionalni sektor.

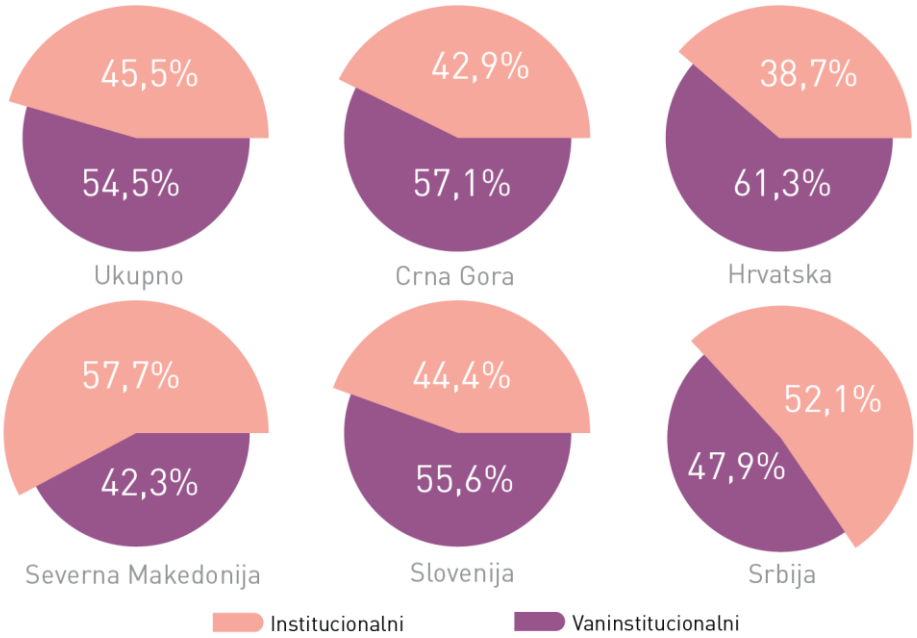

Takođe, nešto izraženiji procenat vizuelnih umetnica koji je tokom svoje umetničke karijere sarađivao sa institucionalnim sektorom nalazimo u R Srbiji i R Crnoj Gori.

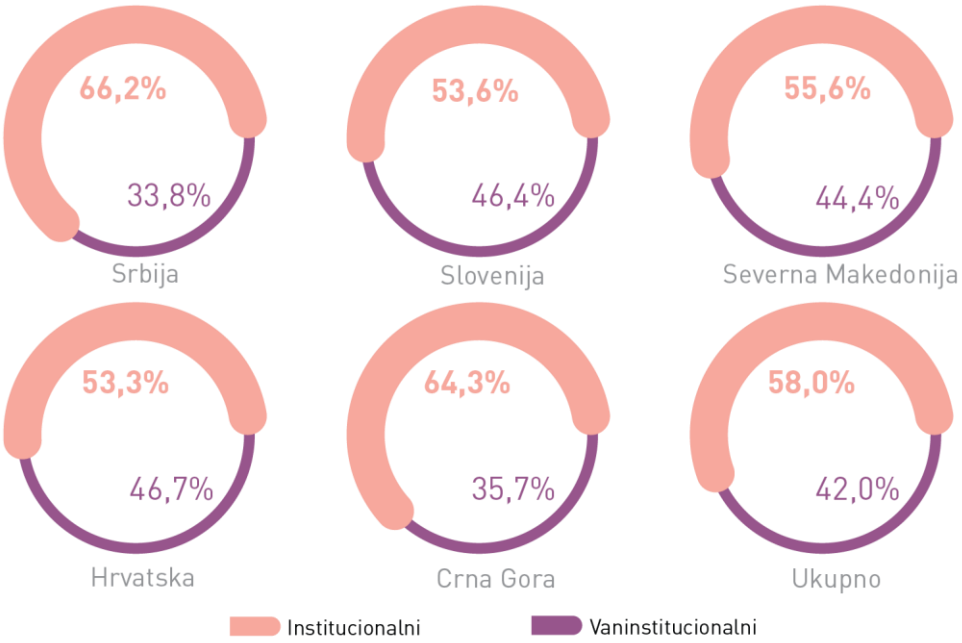

Ipak, 70.2% umetnica smatra da se preko zajedničkih projekata, saradnjom ova dva sektora u oblasti vizuelnih umetnosti može poboljšati i vidljivost savremenih umetnica u javnosti, kod publike, u medijima i u društvu uopšte. Međutim, skoro trećina umetnica (29.4%) pokazala je rezervu prilikom izjašnjavanja o zajedničkim projektima ova dva sektora.

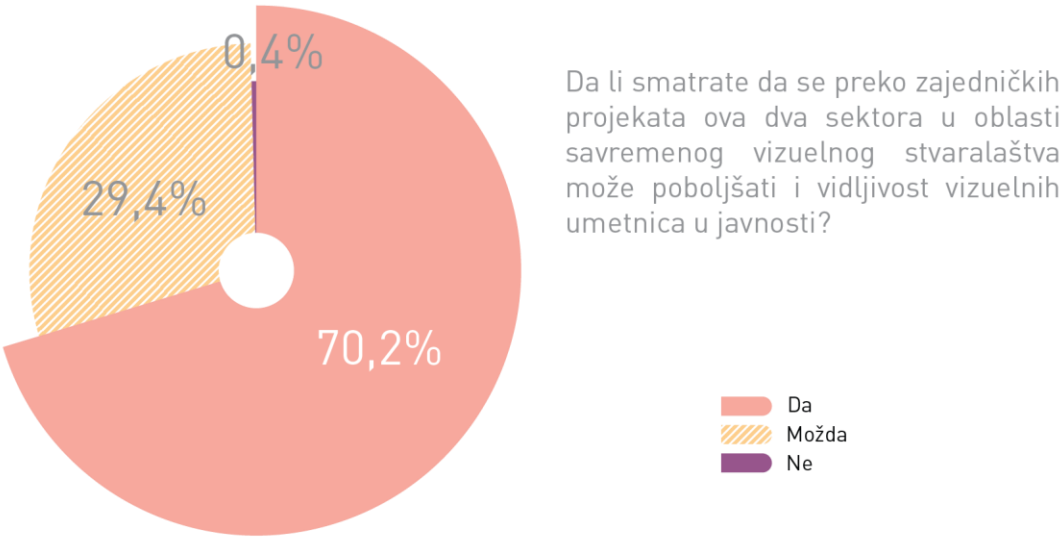

Sličan trend se zapaža i u rasporedu odgovora po svakoj zemlji ponaosob, s tim što najveći procenat onih koji nisu sigurni u ovu saradnju nalazimo u R Hrvatskoj, blizu 33% njih.

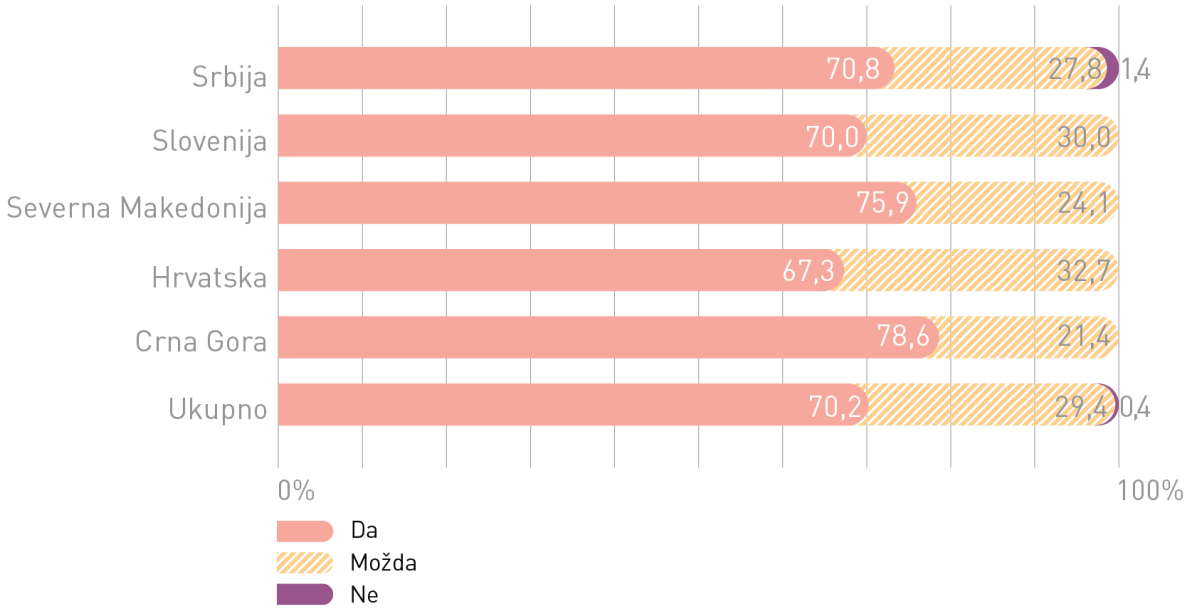

Većina umetnica (55.2%) smatra da se sa razvojem savremene vizuelne scene umnogome povećava i obim posla kustosa/kinja, dok 31.2% o tome nije uopšte razmišljalo, a 13.6% smatra da se, i pored grananja savremenog vizuelnog sistema, obim posla kostosa/kinja nije povećao.

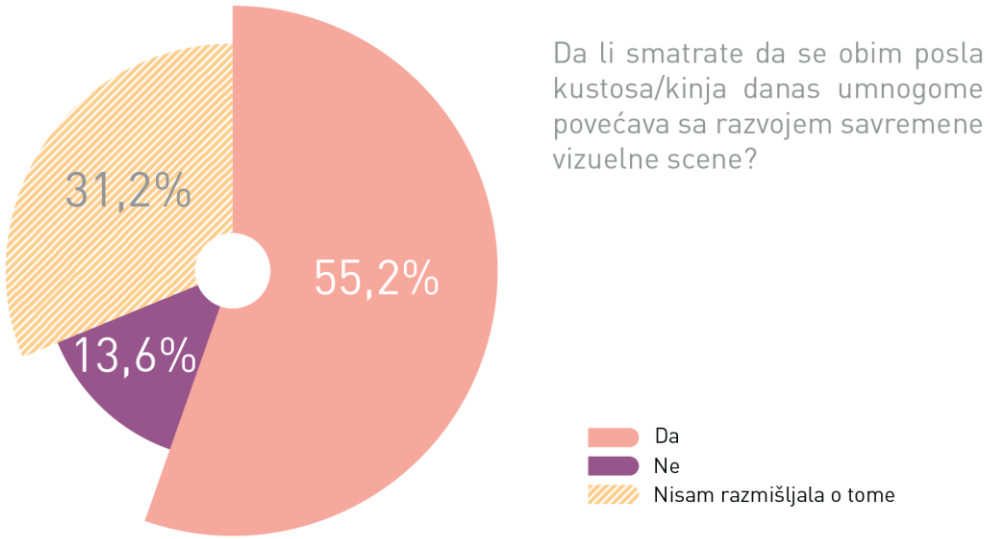

Kada ovo pitanje sagledamo iz perspektive svake zemlje ponaosob, primećuju se isti trendovi kod svih zemalja, gde više od polovine umetnica smatra da se obim poslova kustoskinja povećava sa razvojem savremene vizuelne scene, ali relativno značajan broj umetnica, prosečno oko trećine, uopšte nije razmišljalo o tome.

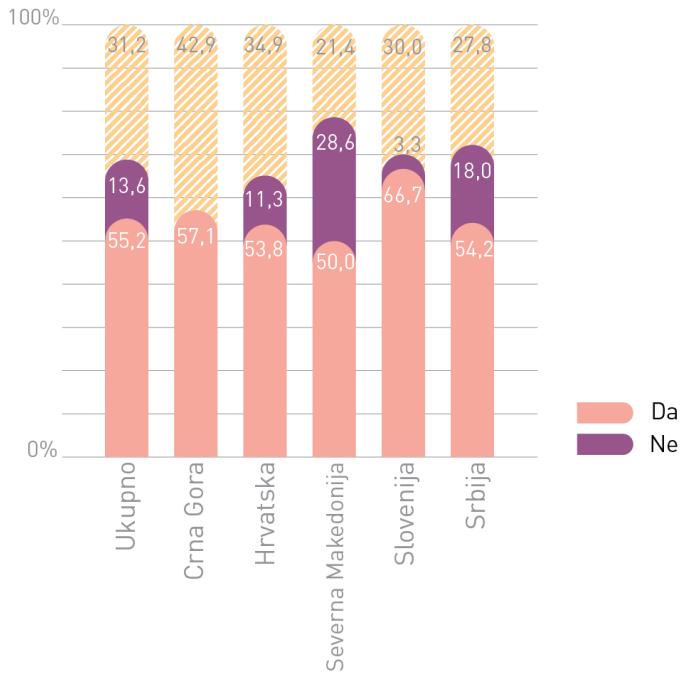

Četvrti segment upitnika ticao se mapiranja (ne)prisustva feminističkih teorija u savremenoj vizuelnoj umetnosti. Sa srednjom vrednošću od 2.91 (1 – veoma su prisutne do 5 – uopšte nisu prisutne) umetnice ocenjuju da je prisutnost feminističke teorije i prakse u vizuelnim umetnostima manja nego što bi trebalo da bude.

U kojoj meri su prisutne feminističke teorije i prakse u vizuelnim umetnostima?

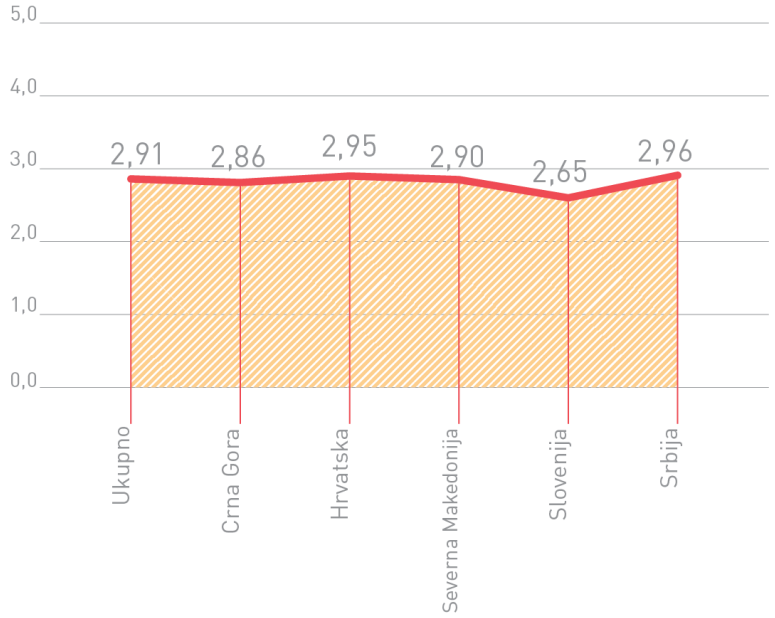

Najveći broj umetnica (49.6%) nije siguran da feminističke teorije i prakse mogu da pomognu u razjašnjavanju i osvešćivanju pitanja ženskog identiteta u oblasti vizuelnih umetnosti i savremenog stvaralaštva, dok 42.9% njih zastupa mišljenje da sigurno mogu pomoći, uz 7.5% onih koji misle da uopšte ne mogu da pomognu.

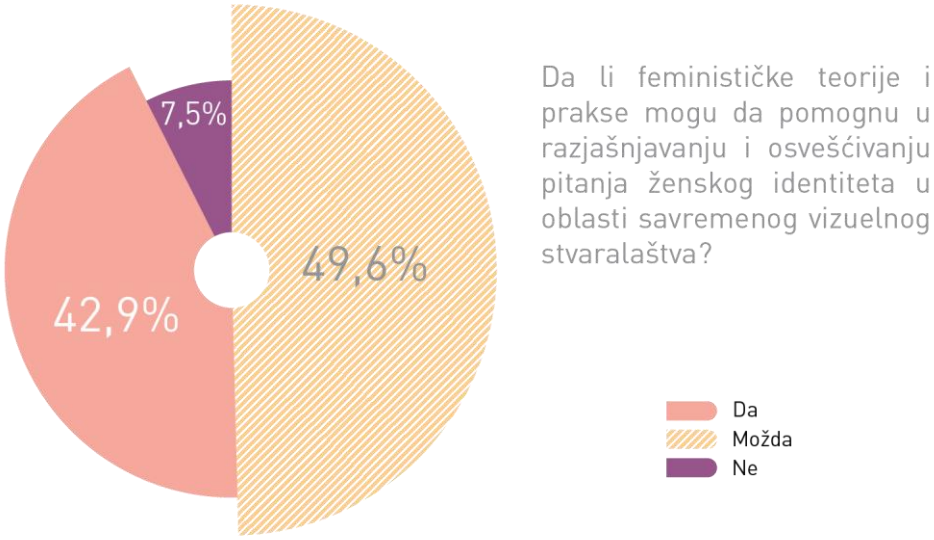

Kada se pogleda raspored odgovora po zemljama, najveću razliku uočavamo u R Crnoj Gori, gde je oko 70% ispitanica odgovorilo pozitivno, dok oko 20% njih nije sigurno. U ostalim zemljama je veći procenat ispitanica koje nisu sigurne, dok je u R Sloveniji taj procenat izjednačen.

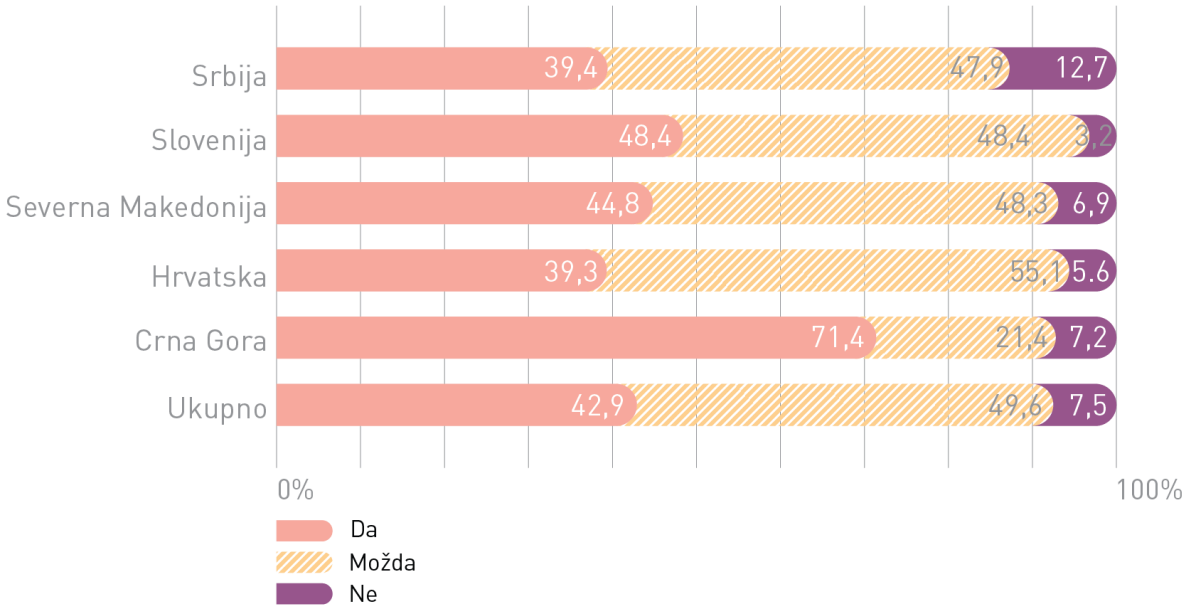

Kod samo 18.5% anketiranih vizuelnih umetnica, njihovi radovi iz oblasti savremene umetnosti referišu na feministička (ženska) pitanja i kroz svoje stvaralaštvo se zalažu za rešavanje ovih pitanja. Međutim, veliki je procenat vizuelnih umetnica (81.5%) čiji radovi iz oblasti savremene umetnosti samo delimično ili uopšte ne referišu na feministička (ženska) pitanja i u svom stvaralaštvu se samo delimično ili uopšte ne zalažu za njih.

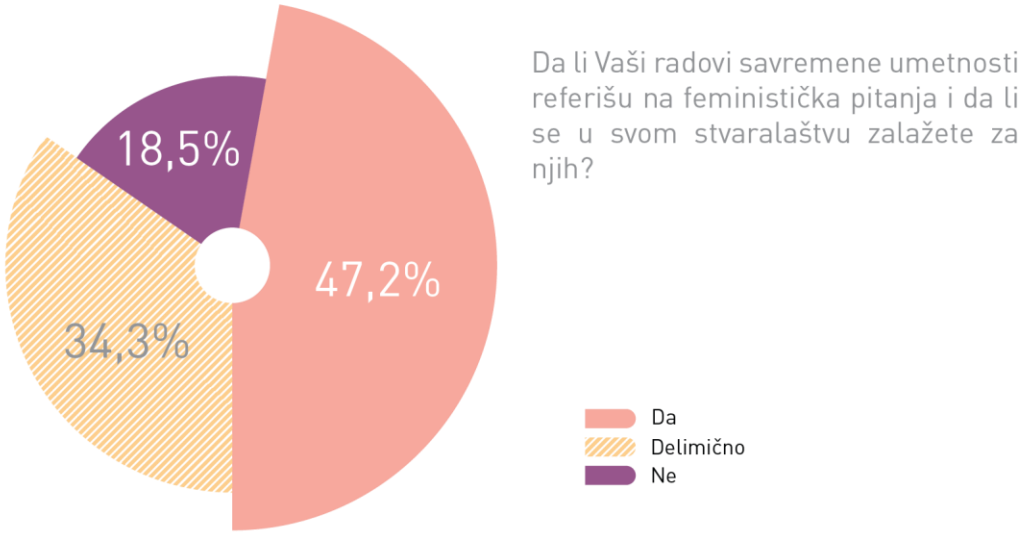

Gledajući prema zemljama, najdrastičnija razlika uočava se u slučaju R Slovenije, gde je samo 6.5% ispitanica odgovorilo da njihovi radovi referišu na feministička pitanja, odnosno da se u svom stvaralaštvu zalažu za njih, dok je 61% odgovorilo da delimično referišu.

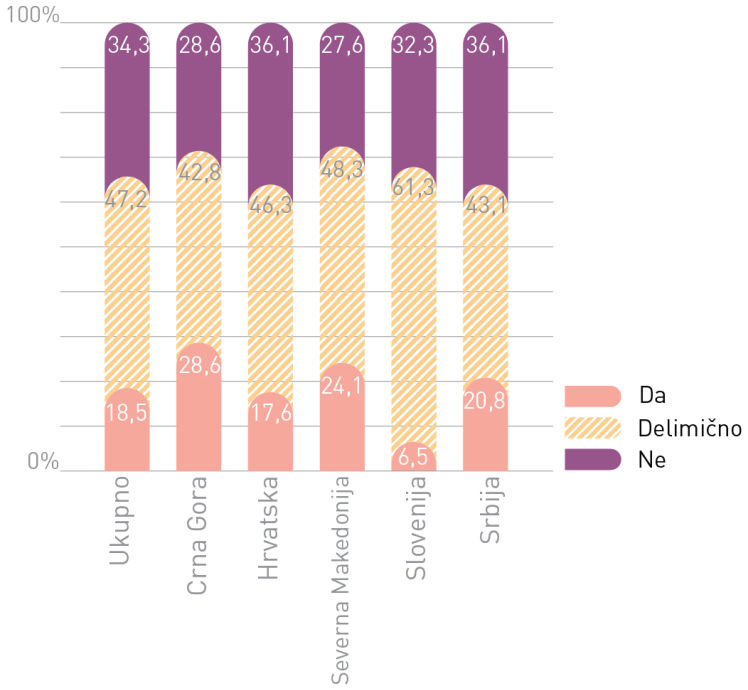

Kada se uzmu u obzir one vizuelne umetnice čiji radovi iz oblasti savremene umetnosti referišu na feministička (ženska) pitanja, vidi se da se ovo ispoljava najčešće kroz rušenje stereotipa u načinu prikazivanja žena (33.8%) i kroz isticanje slobode stvaranja i rada žena–vizuelnih umetnica (28.5%); najmanje se sagledava kroz bavljenje društvenim kontekstima pozicioniranja žena (14.6%) ili kroz osvešćivanje problema patrijarhalnog društva (11.3%).

Ako Vaši radovi savremene umetnosti referišu na feministička pitanja, objasnite na koji način

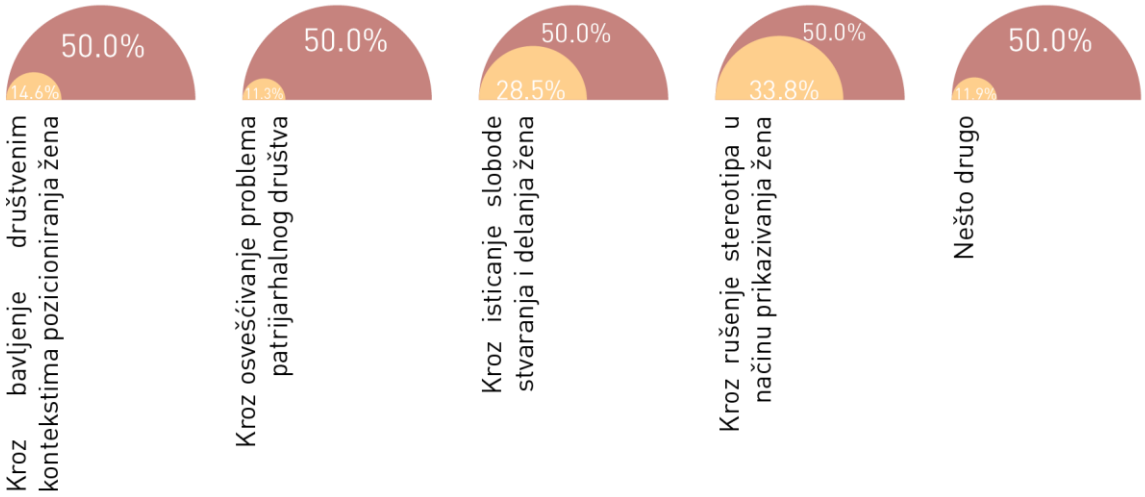

Gledajući po zemljama, osvešćivanjem problema patrijarhalnog društva, procentualno se najviše bave vizuelne umetnice iz R Crne Gore i R Srbije; bavljenje društvenim kontekstima najviše je zastupljeno kod vizuelnih umetnica u R Sloveniji i R Severnoj Makedoniji.

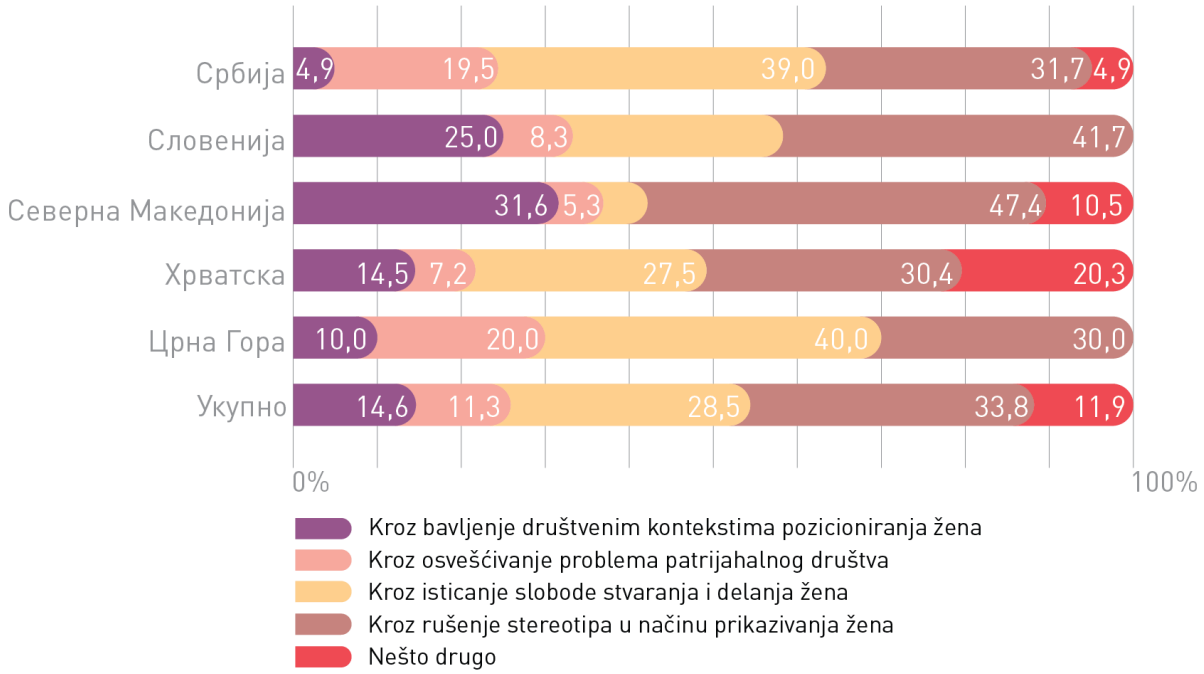

Vizuelne umetnice u okviru svog stvaralaštva najčešće posmatraju i kreiraju svoj identitet u odnosu na lične probleme, strahove, želje, emocije i iskustvo (24.9%), kao i u odnosu na umetnost kojom se bave (21.3%), a tek onda i u odnosu na društveno-kulturno okruženje (10.7%). Na svojim radovima, najmanje posmatraju i kreiraju svoj identitet u relaciji sa nacionalnom, verskom i etničkom pripadnošću, porodicom, muško-ženskim odnosima.

U odnosu na šta posmatrate i kreirate svoj identitet u okviru svog stvaralaštva

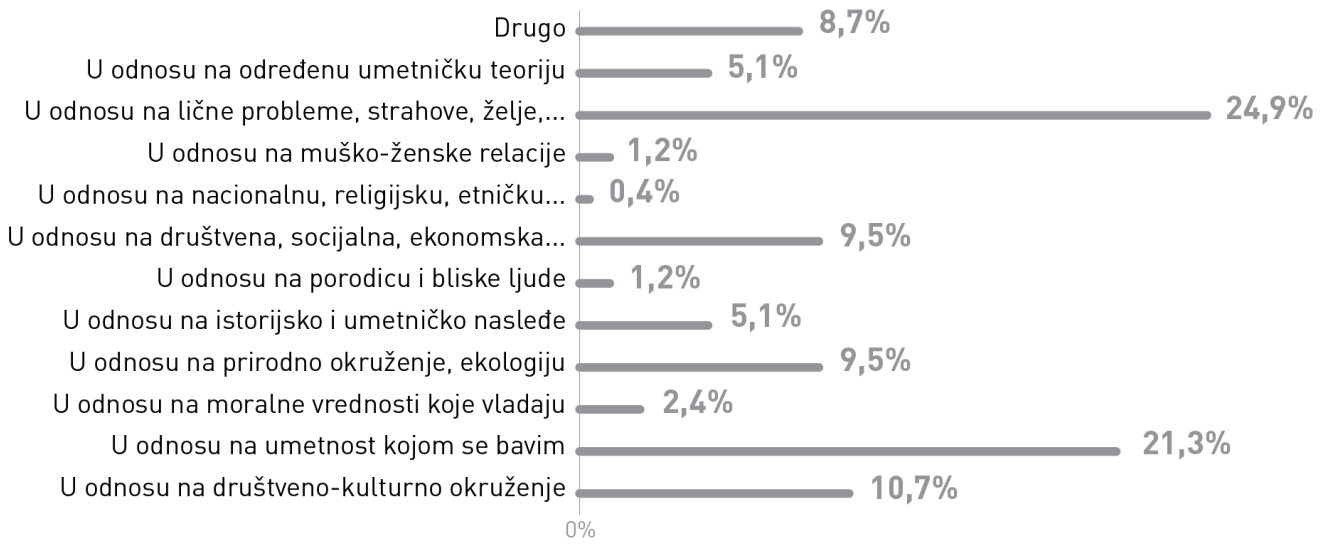

Vizuelne umetnice u R Crnoj Gori najviše posmatraju i kreiraju svoj identitet u odnosu na umetnost kojom se bave, a potom i u odnosu na društvena, socijalna i ekonomska pitanja. U R Severnoj Makedoniji, ispitanice najviše posmatraju i kreiraju svoj identitet u odnosu na umetnost kojom se bave, a potom i u odnosu na društveno-kulturno okruženje. U R Hrvatskoj i R Sloveniji, vizuelne umetnice posmatraju i kreiraju svoj identitet najviše u odnosu na lične probleme, strahove, želje, emocije i sl., dok se u R Srbiji ispitanice izjašnjavaju da najviše posmatraju i kreiraju svoj identitet u odnosu na umetnost kojom se bave, kao i u odnosu na lične probleme, strahove, želje, emocije i sl.

U odnosu na šta posmatrate i kreirate svoj identitet u okviru svog stvaralaštva (Crna Gora)

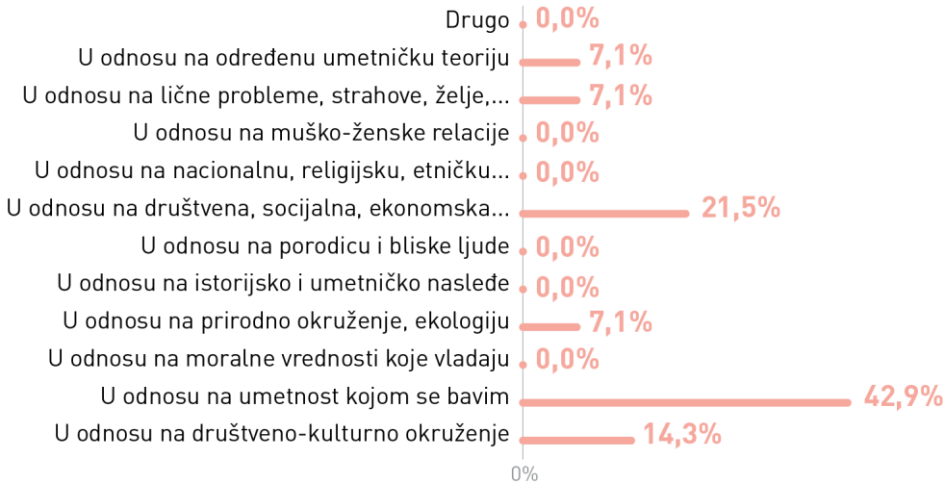

U odnosu na šta posmatrate i kreirate svoj identitet u okviru svog stvaralaštva (Hrvatska)

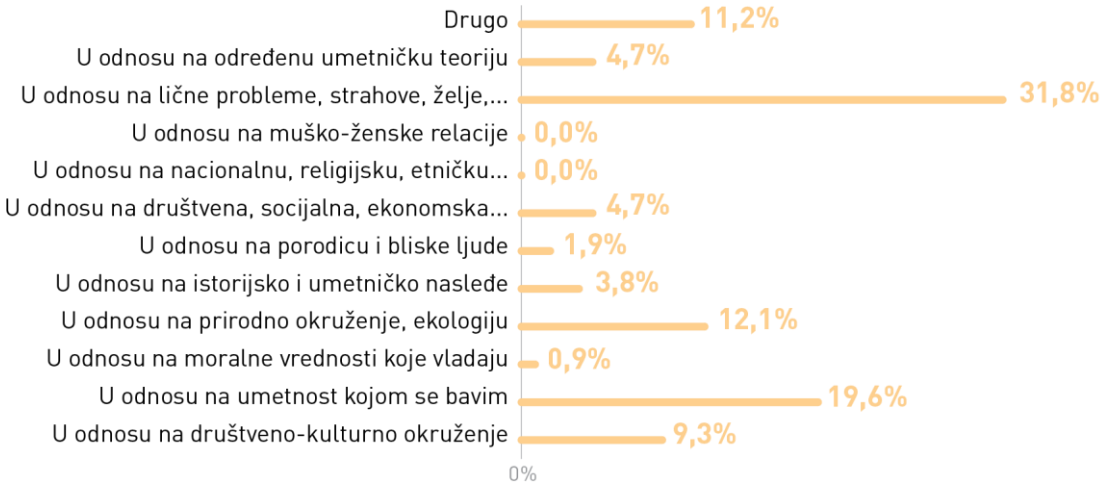

U odnosu na šta posmatrate i kreirate svoj identitet u okviru svog stvaralaštva (Severna Makedonija)

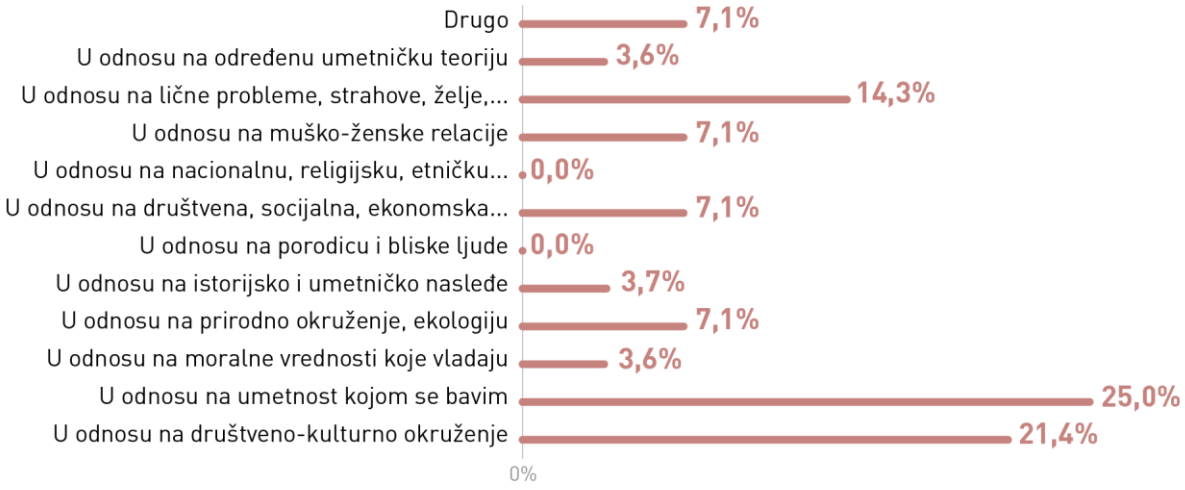

U odnosu na šta posmatrate i kreirate svoj identitet u okviru svog stvaralaštva (Slovenija)

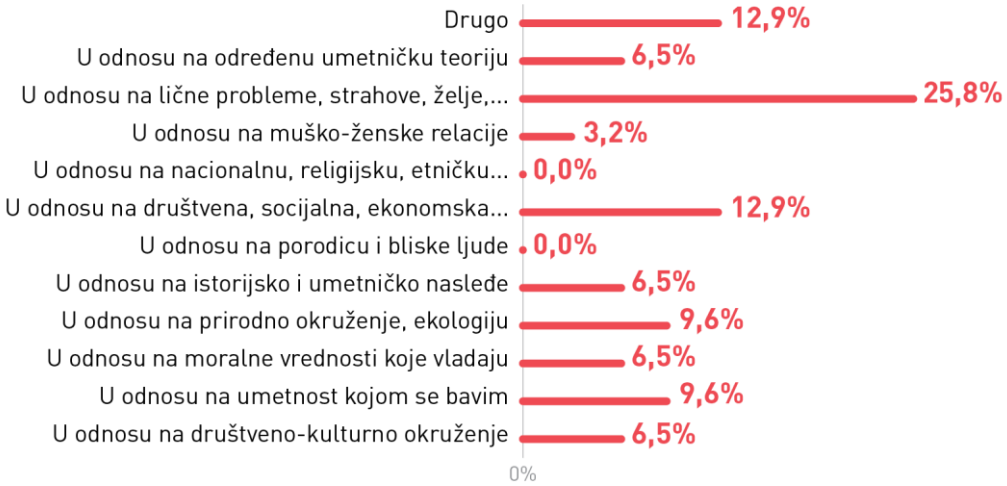

U odnosu na šta posmatrate i kreirate svoj identitet u okviru svog stvaralaštva (Srbija)

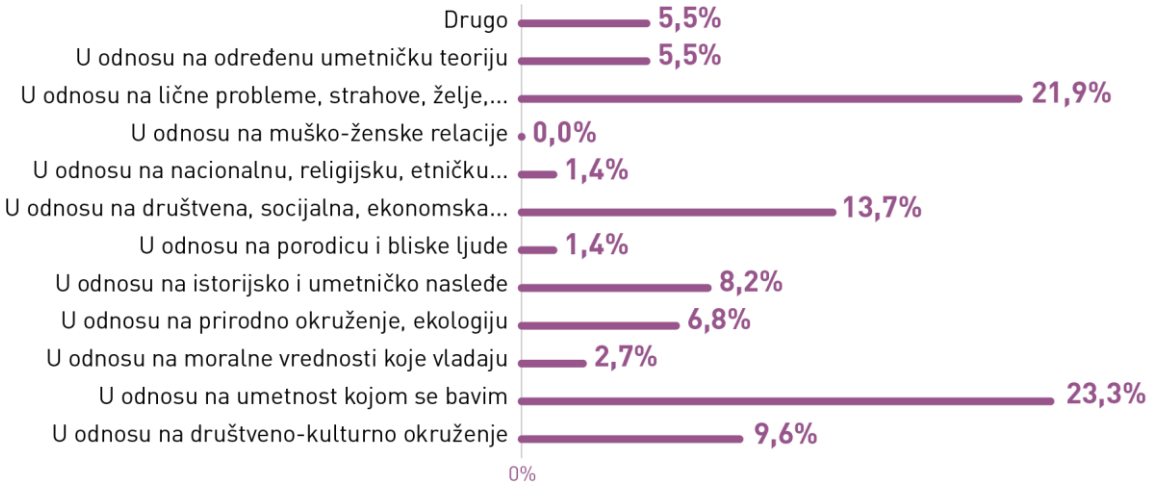

Na pitanje u kojoj je meri u savremenim umetničkim i kustoskim praksama, prema njihovom mišljenju, prisutna međusobna solidarnost, podrška, razumevanje, briga, vizuelne umetnice ocenjuju da je ona nedovoljno prisutna. Naime, to pokazuje prosečna srednja vrednost od 3.22 (1 – veoma je prisutna, 5 – uopšte nije prisutna).

U kojoj meri je u savremenim umetničkim i kustoskim praksama prisutna međusobna solidarnost, podrška, razumevanje, briga...

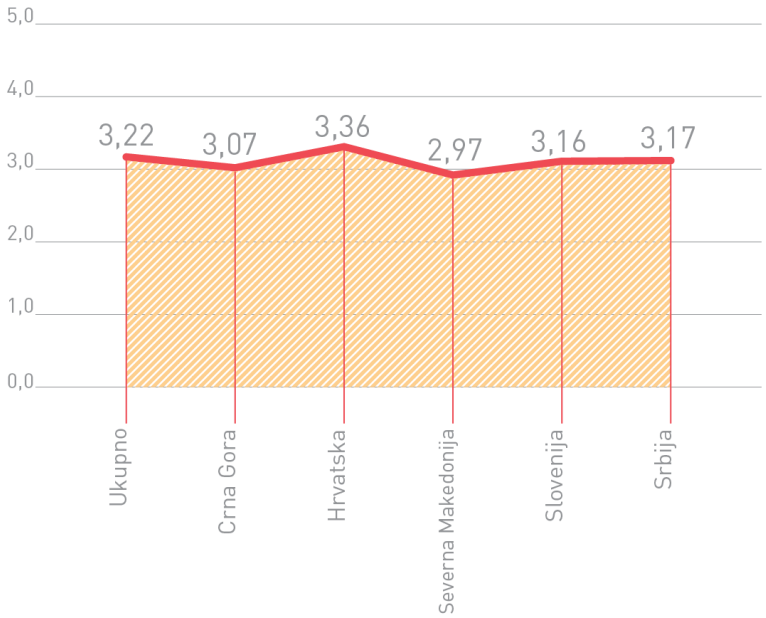

Otvorena pitanja: vizuelne umetnice

Vizuelne umetnice iz svih pet zemalja koje su se izjasnile da su žene generalno nedovoljno prisutne u savremenom stvaralaštvu, dale su pisane odgovore na otvoreno pitanje koji bi za to mogao da bude razlog, po njihovom mišljenju i prema njihovom iskustvu, i šta bi trebalo učiniti da se takva situacija promeni.

Ispitanice se slažu se da se razlozi za njihovu nedovoljnu vidljivost nalaze prvenstveno u tome što ne postoji sistemska i zakonska podrška ženama u oblasti vizuelnih umetnosti, odnosno smatraju da je kulturna politika nedovoljno podsticajna, a da izlagačke politike galerija ne otvaraju veće mogućnosti vizuelnim umetnicama. Prema njihovim rečima, društvo u kojem žive i stvaraju nema razumevanja za njih, ne razmišlja se o nalaženju načina da se finansijski pomogne samohranim majkama – vizuelnim umetnicama. Takođe, kada zasnuju porodicu dešava se da moraju da prekinu intenzivno i kontinuirano stvaranje, a često i svoju karijeru umetnice.

Ukazuju na to da su i dalje jaki patrijarhalni modeli moći i tradicionalno nametnuti rodni obrasci, zbog kojih moraju da žive i stvaraju u atmosferi u kojoj je „muškarac sposobniji, dominantniji", čak i u oblasti vizuelnog stvaralaštva. Rodna diskriminacija je prisutna i u okviru prostora vizuelnog stvaralaštva koji još uvek pripada umetnicima, dok su radovi vizuelnih umetnica potcenjeni. Javna sfera je manje dostupna vizuelnim umetnicama, a vizuelni umetnici dobijaju veću medijsku i svaku drugu pažnju; u dodeli najviših stručnih nagrada i u rangiranju radova umetnica na grupnim izložbama, kao i u nacionalnim zbirkama, na žene koje se bave određenim vrstama vizuelne umetnosti, kao što su, na primer, vajarstvo, dizajn, fotografija, obraća se manja pažnja jer se smatra da su to „muške umetničke tehnike".

> „Pozicije moći su još uvek u rukama muškaraca koji pokrivaju vodeća mesta, izlagačke mogućnosti su im bolje, veća im je prisutnost na sceni, a nas žene, čak, i u savremenom stvaralaštvu doživljavaju kao 'slabiji pol', u smislu da je naša primarna uloga da se bavimo domaćinstvom i decom." (vizuelna umetnica, R Hrvatska)
>
> „Da se još uvek oseća patrijarhalnost vidi se i u rečenici tipa: 'radovi su ti moćni kao da ih je radio muškarac.'" (vizuelna umetnica, R Hrvatska)
>
> „Postoje stereotipi i očekivanja od žena, pa i umetnica: da se ostvare kao majke, da brinu o domu, o egzistenciji porodice, a potom i da se dokažu u svom umetničkom radu i da napreduju u svojoj karijeri vizuelne umetnice." (vizuelna umetnica, R Severna Makedonija)

Ispitanice daju brojne predloge šta bi trebalo učiniti da se položaj vizuelnih umetnica poboljša te da one postanu vidljivije. Skreću pažnju na potrebu za osvešćivanjem društva o i dalje prisutnom „negativnom patrijarhatu", kao i za razumevanjem i većom podrškom državnih vrhova, odgovornih institucija, lokalnih zajednica, ministarstava kulture, javnosti, kada je u pitanju njihov položaj. S obzirom na razloge njihove nedovoljne prisutnosti i vidljivosti, smatraju da bi svi navedeni akteri trebalo kontinuirano da rade na njihovom osnaživanju i podržavanju, afirmisanju njihove umetnosti i poboljšanju njihovog statusa, kroz podsticanje njihove socijalne zaštite, ekonomske nezavisnosti, emancipovanosti uopšte.

U tom smislu, predlažu programe za finansijsku potporu od strane države (ili za sufinansiranje vizuelnih umetnica), ali i projekte nevladinih organizacija (o ženi i za žene, uključivanjem i njihovih porodica, dece, naročito kod umetnica koje su samohrane majke), različite fondove koji podržavaju delatnost umetnica; strateški osmišljene kampanje; uvođenje otkupne rodne politike u muzeje i galerije; potom, međusobno udruživanje, podržavanje, povezivanje u klastere, te (pro)aktivnije učestvovanje u zajedničkim akcijama, ali i umreženost sa kustoskinjama i saradnju sa njima u organizovanju različitih aktivnosti koje se tiču isticanja ženskog identiteta; organizovanje tematskih izložbi, festivala, razgovora, debata, okruglih stolova na temu položaja i problema vizuelnih umetnica i sl. (bilo u okviru umetničkih udruženja bilo na platformama); osnivanje novih specijalizovanih galerija i nezavisnih prostora koji bi afirmisali stvaralaštvo žena.

Ispitanice naglašavaju i da je važno uticati na preobražaj i poboljšanje politike izlaganja sa ciljem da se što više predstavljaju u galerijama, da se omoguće sredstva za produkciju njihovog stvaralaštva, da se obezbedi dovoljno prostornog kapaciteta za njihove radove, veća medijska promocija, konkursi, umetničke rezidencije, kolonije i sl. Predlog je da se organizuju i edukacije vizuelnih umetnica u oblasti marketinga, radi bolje prezentacije njihovih radova, zatim u oblasti organizacije i arhiviranja, kao i u oblasti preduzetništva (razvoj službi koje bi pomagale umetnicama u tim oblastima).

Ističu da je potrebno izboriti se za transparentnost u izlaganju, jednaku zastupljenost vizuelnih umetnika i umetnica u galerijskim i muzejskim zbirkama i na izložbama, pa i na umetničkim akademijama, za jednaku visinu honorara i jednako vrednovanje njihovih radova prilikom prodaje, rečju – stvoriti iste mogućnosti i polazne tačke za oba pola/roda, da bi i vizuelne umetnice i umetnici imale/i iste šanse za napredovanje i promociju svog stvaralaštva.

S obzirom na probleme i izazove sa kojima se suočavaju u produkciji i prezentaciji njihove umetnosti, ispitanicama je bilo omogućeno da iskažu svoje mišljenje o tome kako bi situacija mogla da se popravi i da se njihovo stvaralaštvo više afirmiše.

Iznalaženje načina na koje bi stvaralaštvo vizuelnih umetnica moglo više da se afirmiše uslovljeno je upravo osvajanjem veće vidljivosti vizuelnih umetnica u javnom prostoru i medijima. Prema otvorenim odgovorima vizuelnih umetnica, neophodno je najpre poći od kreiranja novih strategija vezanih za obrazovanje, kulturu i umetnost, i poboljšanje infrastrukture i uslova rada u okviru ovih oblasti, sa fokusom na moralnu, ekonomsku i egzistencijalnu podršku ženama–vizuelnim umetnicama (doedukacija, porodiljsko odsustvo, honorarni rad, socijalna zaštita, status slobodnih umetnica, pitanje autorskih prava, dodeljivanje ateljea, problem tržišta umetnosti, otkup dela vizuelnih umetnica, organizovanje aukcija radova vizuelnih umetnica).

U osnovi svega stoji potreba za većom podrškom državnog sektora usmerena na podizanje svesti o značaju kulture za društvo, i to kroz jačanje galerijskog sistema, preko društvenih akcija, edukacijom građanstva, između ostalog, i o rodnoj ravnopravnosti i važnosti prisutnosti žena u svim aspektima našeg društva, pa i u savremenom stvaralaštvu, kao i kroz stvaranje takvog tržišta umetničkih radova koje bi poslovalo sa umetnicama iz različitih starosnih, socijalnih, društvenih grupa i otkupljivalo njihove radove te stvaralo posebne zbirke od ovih dela.

Dalje, vizuelne umetnice smatraju da bi opštine trebalo da se angažuju u jačanju i širenju kulture van velikih gradskih centara, uz pokretanje određenih mehanizama kojima bi im se olakšalo

bavljenje stvaralačkim radom. Dakle, važno je stvoriti institucionalizovani prostor u okviru koga bi se radilo na osnaživanju vizuelnih umetnica kroz povezivanje i angažovanje više subjekata (institucije, nevladine organizacije, kustosi/kinje...), na povećanju njihove produkcijske aktivnosti, ali i broja projekata kojima se podržava žensko savremeno stvaralaštvo i delovanje u struci.

Sa tim u vezi jeste i: stalna edukacija kustosa/kinja u inovativnijoj kustoskoj praksi; veća zainteresovanost i podrška mladim neafirmisanim umetnicama od strane kustosa (kuratora) i kustoskinja (kuratorki), kao i umetničkih udruženja; istraživanje i praćenje rada umetnica, te njihovo promovisanje na tržištu savremene umetnosti; „lansiranje" umetnica van granica zemlje umrežavanjem sa svetskim galerijama i muzejima; udruživanje umetnica i kustosa/kinja iz regiona u projekte (poput ovog koji je inicirala Biljana Jotić), sa ciljem „razmene umetnica", iznošenja i deljenja iskustava, refleksija, otvaranja neophodnih pitanja koja se tiču položaja vizuelnih umetnica danas; posvećena aktivnost jednako i teoretičara/ki, urednika/ca, kulturnih radnika/ca u objektivnijem prikazivanju i promišljanju stvaralaštva vizuelnih umetnica, kroz prizmu njihovog kvaliteta i potencijala; otvaranje galerijskog ili muzejskog prostora (čak, i virtuelnog) posvećenog vizuelnim umetnicama, uz rad na proširenju publike; priređivanje više umetničkih platformi preko kojih bi se na uspešan način prezentovali i promovisali radovi vizuelnih umetnica, ali i redovno održavale njihove prodajne izložbe.

Ukoliko svojim stvaralaštvom promišljaju i istražuju fenomen ženskog identiteta u savremenom društvu, vizuelnim umetnicama je bila data mogućnost i da objasne na koji način se to ispoljava u njihovom radu.

Vizuelne umetnice koje se svesno bave analizom ženskog identiteta (ličnog i kolektivnog) u okviru svog stvaralaštva, smatraju da se on otkriva na više načina, jednako kao što je i sâm identitet višeslojan, a takođe i da se manifestuje nekada suptilnije, a nekada snažnije. Iz ovog istraživanja se primećuje da promišljaju ženski identitet najčešće kroz bavljenje fenomenom ženskog tela kao odabranog motiva ili medijuma preko koga izražavaju probleme zloupotrebe upravo ženskog tela i seksualnosti, stereotipa i tabua koji se vezuju za ženu, arhetipa i tradicionalne uloge (koje se prenose sa generacija na generacije), „mističnosti i magičnosti žene", očekivanja i predrasuda prema ženi, a sa kojima se savremena žena danas bori, čak, i u svojoj vizuelnoj umetničkoj praksi. Ovo podrazumeva i bavljenje sopstvenim telom, prezentovanjem sopstvenih aktova, (auto)portreta, telesnih procesa, polnog/rodnog identiteta, seksualne slobode itd.

Dalje, smatrajući da je reprezentacija i konstrukcija ženskog identiteta ugrađena u društveni prostor, vizuelne umetnice analiziraju ženski identitet i kroz relaciju sa realnim životom i stvarnošću. Promišljaju odnos žene sa društvenim sistemom i njegovim nametnutim vrednostima uticajem medijske i internet kulture i sl., jer se u preplitanju uloge žene u društvu i njenog kreativnog izražavanja, ličnog sveta i percepcije odražava i njihov identitet. Pojedine vizuelne umetnice istupaju sa jačom dozom „feminističke" kritike u cilju dekonstrukcije „patrijarhalne društvene ideologije u umetnosti"[17], istražuju bihevioralno telo, u povezivanju fizičke i psihološke strukture, pa i biopolitičko telo artificijelnosti, „izraza moći". U slučaju vizuelnih umetnica, deo njihovog identiteta povezan je sa njihovim stvaralaštvom koje u sebi nosi moć da utiče na

[17] S. Kojić Mladenov, nav. delo.

uobličavanje stvarnosti individua, pa i preoblikovanje društvenog okruženja. Zato se često bave i pitanjem smeštanja sebe u okvire svoje vizuelne umetnosti, a s obzirom na to da se „kreću" u svetu koji je odvojen od realnog, sve više pominju i virtuelni identitet koji žive.

Jedna grupacija vizuelnih umetnica bavi se analizom ženskog identiteta koji se ispoljava u prelamanju aktuelnih tema kroz prizmu bića žene, prikazujući ženu kao subjekat a ne kao objekat, uz naglašavanje ženskog principa, emocije, prirode. Poštujući feminističku ideju emancipacije žena na svakom nivou, vizuelne umetnice kažu da ističu tematiku intimnih ispovesti žena i devojaka, kao i problematiku odrastanja i devojaštva, položaja mladih žena, izražavanja „ženskih iskustava", aktuelizacije istorije rodnih borbi, položaja žena nekada i sada. S tim u vezi jeste i njihovo (pre)ispitivanje sopstvenog identiteta, unutrašnjeg bića, postavljanja pitanja i traženja odgovora, te otkrivanja svog mesta (kao žene) među drugim ljudima, ali i u sklopu majčinske uloge (kao i njihovih drugih uloga u društvu, porodici i sl.), kroz asocijacije na probleme sa kojima se žene sreću u životu.

Da bi izrazile promenljivost i fluidnost svojih identiteta, vizuelne umetnice svesno koriste i različite medije, postupke, žanrove, materijale, forme, kolorit, kontekste, jezike[18], pokušavajući da predstave drugačiji teret koji žena nosi, zarobljenost žena u okvirima društva, profesije, porodice i sl., ali i njihovu nadu, optimizam, empatiju. Cilj je, kako navode, poslati angažovanu umetničku, pa i verbalnu poruku kojom se simbolično može ukazati na položaj žena u našoj realnosti, svakodnevici, društvu. Takođe, pojedine umetnice pominju da se ženski identitet može otkriti i u (među)generacijskoj saradnji sa ženama iz njihovih porodica, a takođe i kroz projekte koji tretiraju porodicu, ličnu istoriju, sećanje. Do njega se može doći i radovima koji se bave razbijanjem stereotipa o ženstvenosti, izmenom tradicionalnog muško-ženskog odnosa, „ženskim motivima što 'žive' svojim životom", oživljavanjem određenih „ženskih" karaktera koji su deo i samih vizuelnih umetnica, prikazivanjem žene kao snažne individue (sve žene u jednoj) „koje se ne boje ni svoje seksualnosti niti patrijarhalnih normi".

„Pitanje identiteta nije samo pitanje bića kao egzistencijalne kategorije nego se može vezati i za krizu identiteta i za potragu za identitetom: ko određuje naš identitet – društvo ili mi sami? Način izražavanja i kako se spoljašnjost prelama, svakako je kod žene posebno, drugačije, specifično i postoji nešto što može da se prepozna da je došlo iz ženske ruke, te je zato i važno da se analizira i rekonstruiše ženski izraz jer stvaralaštvo jeste kompleksno i slojevito. Naime, u njihove radove je utkana i telesnost i psihološki aspekt, žena u urbanoj sredini (gde su izopštavanja manje vidna) i žena u manjoj sredini (gde su tradicionalni oblici prisutniji) – to je u stvari društvena potka koja utiče na kreiranje nečijeg razvoja".[19]

Ispitanicama je postavljeno i pitanje vezano za (ne)dostupnost institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora u oblasti vizuelnih umetnosti, kao i za (ne)ostvarenu saradnju sa

---

[18] U poslednje vreme je to vez, asocijacija na tradicionalne „ručne radove"; potom, tu su i performansi, instalacije, grafika, crtež, kolaži, višemedijska umetnost, apstraktni i geometrijski prikazi; zatim, primenjivanje različitih estetika i poetika stvaranja, konceptualnih pristupa, kroz metaforu samog materijala, kombinovanje slika/scena, tekstova iz filmova... Tako se, na primer, *site specific* radovi fokusiraju na vizuelno mapiranje i determinisanje prostora koji su na neki način povezani sa ženom i njenom prisutnošću, a nekad im je važno i sâmo mesto realizacije (uglavnom alternativni prostori).

[19] Iz razgovora vođenog sa Teodorom Nikčević 1. juna 2021. godine.

jednim i drugim sektorom u okviru njihovog stvaralaštva. Naime, s obzirom na to da je u odgovorima vizuelnih umetnica primetna izvesna kontradiktornost prilikom određivanja sektora koji im je dostupniji i sa kojim više sarađuju, ispitanice su imale mogućnost da bliže objasne svoje razloge zašto im je lakša saradnja sa odabranim sektorom.

Najviše pozitivnih odgovora u **Republici Crnoj Gori** vezanih za bolju saradnju sa institucionalnim sektorom odnosilo se na to što ovaj sektor „ima veću moć i ustaljene standarde", a takođe im „obezbeđuje veće mogućnosti, u smislu finansijske podrške i kvalitetnije realizacije projekata".

U **Republici Hrvatskoj**, vizuelne umetnice koje vole da sarađuju sa ovim sektorom tvrde da je to najviše zbog „poštovanja protokola i ozbiljnosti", „boljeg funkcionisanja i većeg uticaja na društvo", te „veće sigurnosti i stručnosti", koji postoje u okviru njega. Takođe, ističu da je važan segment i postojanje više konkursa za izlaganje i jasnijih parametara za dobijanje finansijske i druge podrške, kao i rezidencijalnih programa; zatim, bolja logistika, administracija, organizacija, tehnička podrška, veća dostupnost medija, šire publike.

Vizuelne umetnice iz **Republike Severne Makedonije** smatraju da se preko institucionalnog sektora „dobija veći kredibilitet", da se postiže „viši nivo saradnje uz osiguranu finansijsku podršku", da ima „više stručnog kadra" koji radi u okviru ovog sektora, pa se, stoga, „stvaralaštvo bolje afirmiše a tehnički problemi lakše rešavaju". Samim tim, umetnici/ce mogu da se fokusiraju na svoj kreativni rad, a kustosi/kinje na organizovanje, promovisanje, dokumentovanje i ostvarenje svih segmenata neophodnih za realizaciju izložbe ili događaja, a što je vidljivo naročito kada se rade veći projekti.

U **Republici Sloveniji**, vizuelne umetnice koje više vole da sarađuju sa institucionalnim sektorom ističu da on ima „jasno definisane uslove rada i izlaganja, uz bolje pripremljene otvorene tendere, potom i veću profesionalnost, bolju međugalerijsku umreženost", što je pogodno naročito članovima/icama umetničkog udruženja koji/e, samim tim, preko ovog sektora lakše uspostavljaju veze i kontakte sa drugim galerijama, lakše se uključuju u razne projekte, lakše komuniciraju sa institucijama posvećenim prezentovanju umetnosti a koje „imaju 'ime' i prepoznatljive su široj javnosti".

U **Republici Srbiji**, određeni procenat vizuelnih umetnica smatra da „jedino preko institucija kulture, institucionalnih galerija i profesionalnih udruženja mogu da postignu afirmaciju i osiguranu saradnju sa drugim umetnicima/cama i kustosima/kinjama" jer je, kako ističu, „poslovni sistem u okviru institucionalnog sektora bolje razrađen". Ovo obuhvata i kadar koji je, kako smatraju, stručniji i dostupniji, pokrivanje troškova prevoza i opremanja radova, postojanje zakonski određenih procedura (postoji ugovor koji se potpisuje i on mora da se poštuje), dok su konkursi za izlaganje transparentniji. Po njihovom zapažanju, „institucionalne galerije su priznatije i vidljivije", održavaju nivo i vrednost savremenog vizuelnog stvaralaštva, imaju veće resurse koji su potrebni i korisni u produkciji (mediji, državna uprava, prostor, mobilijar).

Najviše pozitivnih odgovora u **Republici Crnoj Gori** vezanih za bolju saradnju vizuelnih umetnica sa vaninstitucionalnim sektorom odnosili su se na to što se „kustosi/kinje iz ovog sektora više trude prilikom rada na datom projektu savremenog stvaralaštva", više se bave istraživanjem određene teme, više teže otvorenoj i iskrenoj komunikaciji sa umetnicama, više se zalažu za objektivnu selekciju umetnica i njihovih radova, više su okrenuti savremenim metodama prezentacije izložbe, kao i njenoj promociji na medijima. Generalno, smatraju da pripadnici/e ovog

sektora „nisu opterećeni/e birokratskim, administrativnim, političkim 'začkoljicama', a i uslovi pod kojima se učestvuje u određenom projektu su jasniji".

U **Republici Hrvatskoj**, najviše vizuelnih umetnica je iznelo zapažanje da im je lakše da sarađuju sa predstavnicima/cama ovog sektora, „zbog slobode stvaranja i veće samostalnosti" koju im omogućavaju, kao i zbog njihove „otvorenije i iskrenije komunikacije". Smatraju da imaju „bolje ideje, zanimljivije koncepte za izložbe i veće mogućnosti za izlaganje", da ulažu više truda oko realizacije projekta, ali i da su „otvoreniji za eksperimente u vizuelnim umetnostima". Takođe, dostupniji su za saradnju, pokazuju više razumevanja za svaku umetničku individuu, lakše se postižu dogovori, manja je administracija, kvalitetniji odnosi, fleksibilniji dogovori.

Vizuelne umetnice iz **Republike Severne Makedonije** sličnih su zapažanja, ističući da su dogovori sa predstavnicima/cama nezavisnog sektora „konkretniji i jasniji, bez velike birokratije i papirologije", da je međusobna komunikacija mnogo lakša, a fleksibilnost u dogovaranju veća. Generalno, ovaj sektor im omogućava veću slobodu izražavanja, a „ceo proces realizacije izložbe zavisi od zajedničke organizacije, nije vezan institucionalnim pravilima ili onim što odredi direktor institucije".

Vizuelne umetnice u **Republici Sloveniji** primećuju da u vaninstitucionalnom sektoru postoji „više srčanosti, neposrednosti, otvorenosti za promene, pa čak i ako nema novca", upravo iz razloga što „njihovi/e predstavnici/e bolje razumeju položaj umetnosti u društvu i proaktivniji su u svakom pogledu, što se vidi i po njihovom uspešnom dopiranju do šire javnosti". Stoga se sve nedoumice oko realizacije izložbi, događaja i projekata lakše rešavaju, a dogovori su brži, samim tim što nema mnogo birokratije.

U **Republici Srbiji**, vizuelne umetnice ističu da je „dostupnost projekata u okviru vaninstitucionalnog sektora veća, naročito onih vezanih za saradnju sa inostranim galerijama i organizacijama". Takođe, njima je važno i to što omogućavaju pristupačnost „različitih kreativnih projekata širokog spektra, sa različitim saradnicima/cama, sa većom otvorenošću ka eksperimentisanju". Uopšte, „raspon ideja je veći, a njihovi predstavnici/ce su mnogo pristupačniji/e i trude se da se celokupna zajednička ideja sprovede do kraja". Ovo je moguće i iz razloga što primenjuju manje konvencionalni pristup od onih u institucionalnom sektoru, što se lakše ugovaraju izložbe, što postoji veće razumevanje za umetnice (jer se i sami/e nalaze u sličnom, nesigurnom položaju), imaju želju da pomognu, ali i više ideja i iskustva sa kreiranjem izložbi i pisanjem projekata.

Poslednje otvoreno pitanje koje je bilo postavljeno u okviru ankete sprovedene sa vizuelnim umetnicama ticalo se očekivanja koja one imaju prema kustosima i kustoskinjama danas, ali i njihovog mišljenja o tome da li su ona jednaka sa sve većim očekivanjima koja društvo, struka, a takođe i kustosi/kinje imaju prema vizuelnim umetnicama.

U **Republici Crnoj Gori**, vizuelne umetnice zapažaju da je „neophodno veliko razumevanje, podrška, profesionalnost i dobro poznavanje prakse kojom se vizuelna umetnica bavi od strane kustosa, a potom i želja da se rad određenog autora prezentuje u izlagačkim prostorima i isto tako promoviše". Naime, smatraju da je važno da postoji veći stepen razumevanja između kustosa/kinja i umetnica, shvatanje kompleksnosti rada i jednih i drugih, kao i zajedničko zalaganje i saradnja. Očekuju da, ipak, „kustosi/kinje svojim projektima, zadatim kontekstima,

tematskim izložbama, događajima koje organizuju – podstiču, inspirišu na osmišljavanje i realizaciju novih radova vizuelnih umetnica, kao i na njihovo napredovanje".

U **Republici Hrvatskoj**, vizuelne umetnice očekuju od kustosa/kinja da budu objektivniji/e i omoguće veću vidljivost različitih vizuelnih umetnica u javnosti (bez obzira na njihovu starost, tehniku koju primenjuju, odakle dolaze i sl.). Ovo se naročito odnosi na njihovo veće bavljenje lokalnom vizuelnom scenom i češće istraživanje rada lokalnih vizuelnih umetnica (kroz duži period). Potom, očekuju da profesionalno i razumljivo prezentuju njihove radove, da pokažu autorski pristup, ali i teorijska znanja kroz detaljniji osvrt na temu; da im budu veća podrška, naročito u produkcijskom delu i u delu vezanom za prezentovanje javnosti, medijima. Važno je i da organizuju dodatne programe i razgovore sa umetnicama, postavljaju pitanja i tako podstiču promišljanje na aktuelne teme, ali i da održavaju rodni/polni balans pri reprezentaciji autora. Vizuelne umetnice smatraju da bi kustosi/kinje trebalo i da im otvore put za dalje izlaganje, da ih obaveštavaju o aktuelnim izlagačkim konkursima u zemlji i regionu, o mogućnostima finansiranja i učestvovanja na projektima i sl. Primećuju da je neophodno da kustosi/kinje više prate aktuelna događanja u oblasti vizuelnog stvaralaštva, da rade na svom (do)edukovanju u oblasti savremene vizuelne prakse, sa ciljem da aktivno učestvuju u „određivanju savremenih trendova u vizuelnim umetnostima". Ali, ono što je osnovno, kako kažu, jeste uspostavljanje kvalitetnijeg dijaloga između jednih i drugih, bolje komunikacije i veće otvorenosti.

U **Republici Severnoj Makedoniji**, vizuelne umetnice očekuju od kustosa i kustoskinja da pokažu proaktivnije delovanje na savremenoj kustoskoj sceni, u smislu njihovog stalnog promovisanja savremenog stvaralaštva, kao i umetnica. Stoga je neophodno da „međusobno tesno sarađuju na kreiranju idejnog i vizuelnog koncepta izložbe i da budu istinska podrška umetnicama, da zajedno razvijaju umetničku ideju kroz stalnu komunikaciju, brigu i podršku tokom procesa stvaranja". To je način koji bi mogao da podari „uspešne rezultate prilikom prezentovanja procesa umetničkog rada, samog dela, njegovo postavljanje u određeni kontekst, a potom i predstavljanjem publici, te povezivanjem umetnica sa kulturnim manifestacijama ne samo u zemlji nego i van nje".

Očekivanja vizuelnih umetnica iz **Republike Slovenije** najviše su vezana za potrebu umetnica da im kustosi/kinje pomognu u postavljanju izložbe, da ih vode svojim znanjem i iskustvom u profesionalnoj prezentaciji i promociji koncepta rada, kao i u pisanju projekata, ali uvek uz zajedničko i podjednako aktivno zalaganje i razmatranje umetničkog predloga, vizije, diskursa. I one ističu da bi kustosi/kinje trebalo da prate rad vizuelnih umetnica od samog njegovog nastajanja, da omoguće prostor za različite umetničke prakse, ali i različitu publiku, da se trude da kroz savremeno vizuelno stvaralaštvo ukažu na društvene probleme i aktuelne događaje, da otvore važna pitanja. Naročito bi bilo od značaja da se zainteresuju i za vizuelne umetnice koje se tek razvijaju (što bi i trebalo da bude njihov posao), da uspostavljaju saradnju sa njima, da ih povezuju sa institucijama i drugim bitnim organizacijama, da se bave plasiranjem njihovih dela van ateljea, pronalaženjem finansijske podrške iz različitih izvora, povezivanjem umetnica i institucija, iznošenjem konstruktivne kritike.

U **Republici Srbiji**, vizuelne umetnice najviše očekuju od kustosa i kustoskinja da budu istinski medijatori između institucija, stručne i šire javnosti, umetnica, lokalne zajednice; da budu edukovaniji o savremenim umetničkim praksama u zemlji, da prate i inostranu savremenu likovnu scenu; da otvaraju nova kritička pitanja i nove diskurse, da promovišu umetničku

različitost i, uopšte, da ukazuju na značaj vizuelnog stvaralaštva. Potom, važno im je i da se kustosi/kinje više angažuju u promociji radova vizuelnih umetnica, u pozivanju medija i „vodećih ljudi" na događaje koje organizuju, u umrežavanju aktera savremene vizuelne scene u celoj zemlji. S obzirom na to da danas profesija vizuelnih umetnica postaje obimnija i zahtevnija jednako kao i profesija kustosa i kustoskinja, smatraju da bi trebalo da „svako radi svoj deo posla najbolje što može", pa i da se uspostavi bolja saradnja, povezanost, razmena ideja između jednih i drugih, „da se više osluškuju i poštuju".

> Kustosi i kustoskinje bi trebalo da razvijaju zajedničke projekte i saradnju institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora u oblasti vizuelnih umetnosti, sa ciljem povećanja vidljivosti savremenih vizuelnih umetnica u javnosti, kod publike, u medijima, u društvu, kao i na višim instancama." (vizuelna umetnica, R Srbija)

Rezultati istraživanja – kvalitativna analiza

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu vidljivosti i prisustva vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu

Iako su se žene izborile za deklarativna ljudska prava još '45. godine, a treći talas feminizma je „prohujao" početkom 90-ih godina 20. veka[20], jedan broj ispitanih kustoskinja **u Republici Hrvatskoj** svedoči o postojećem sputavanju žena u sistemu vizuelnih umetnosti, najpre prilikom studiranja a potom i zapošljavanja nakon završenih umetničkih akademija[21]. Smatraju da se još uvek vodi „tiha borba" za njihovu veću vidljivost, nekad svesna i aktivna, a nekad sporadična, slučajna.

> Ukoliko pitate nekoga kojih je pet savremenih umetnika/ca danas poznato, mislim da će ljudi znati lakše da nabroje pet muških umetnika".[22]

Primećuju da aktivnih žena umetnica ima više od njihovih kolega umetnika ili da su jednako zastupljeni, kao i da postoje već prepoznatljive vizuelne umetnice, ali da je, ipak, na vrhu „piramide" još uvek muškarac, te da nisu jedni i drugi podjednako propraćeni u medijskom prostoru. Takođe, postoji razlika u njihovoj prisutnosti u zavisnosti kojim se tipom vizuelne umetnosti bave, kao i jezička isključenost umetnica iz titularnih odrednica.

> ...one u vajarstvu nisu toliko zastupljene kao u slikarstvu, što se vidi i po izrazu 'umetnički bard' koji ne 'pokriva' ionako retke vajarke".[23]

Ispitane kustoskinje se slažu da se problem još uvek nejednakog položaja žena vizuelnih umetnica i drugačijih uslova pod kojim rade nalazi u velikom procentu u postojećem patrijarhalnom društvu, odnosno – da je odraz takvog društva. Iako ne bi trebalo da pol/rod budu odlučujući prilikom apliciranja za neki projekat i određivanja honorara, većina ispitanih kustoskinja kaže da se upravo u odnosu umetnika prema koleginicama– umetnicama vidi da poštovanje umetnica egzistira samo na deklarativnoj bazi.

---

[20] Drugi talas feminizma počeo je 70-ih godina i zamenjen je trećim talasom početkom 90-ih. Budući da je treći talas obeležen performativnošću, teorijskim i aktivističkim raslojavanjem, u savremenim feminističkim pokretima i idejama, čest je povratak na ideje prvog, a naročito drugog talasa (prim. E. Radibratović).

[21] Jedan deo kustoskinja primećuje da na umetičkim akademijama i dalje ima više profesora, a naročito na vajarstvu, tako da se pitaju zašto žene nisu dobile mogućnost da postanu profesorke ili pak dekanke.

[22] Iz razgovora vođenog sa Sonjom Švec Španjol 10. marta 2021. godine.

[23] Iz razgovora vođenog sa Romanom Tekić 9. marta 2021. godine.

„Nije dovoljno reći: 'u 21. veku smo, svi imamo ista prava'. Jer, u praksi, pozicije moći i onih koji donose odluke u većini slučajeva su na strani muškaraca, kako na akademijama tako i u strukovnim udruženjima, pa su, stoga, žene 'naučene' da je bolje ne govoriti otvoreno jer ako se jasno pobune i istupe, mogu da budu 'ućutkane' ili, čak, onemogućene da izlažu".[24]

Izbegavanje vođenja razgovora o suštini ovog problema, pa i njegovo negiranje – kustoskinje ističu kao veći društveni propust još uvek prisutnih patrijarhalnih uverenja.

Uzrok nejednakog položaja vizuelnih umetnica sa vizuelnim umetnicima se, takođe, može pronaći u pasivnosti i slaboj (pro)aktivnosti samih vizuelnih umetnica da se izbore za svoj položaj i mesto na sceni savremenog stvaralaštva, odnosno u tome da se njihov glas pak „čuje" dovoljno snažno. Kustoskinje ističu da je sa jedne strane važno da umetnice, naročito mlađih generacija, budu aktivne (da se promovišu što više mogu, da se izbore za neke beneficije, da se međusobno povežu), a sa druge strane – „da imaju dostupne informacije od strane udruženja, podršku od strane javnosti, dobru saradnju sa kustosima/kinjama (u idealnim uslovima, koji/e bi pratili/e njihov razvoj), jer su to sve načini da se više čuje o njima, da imaju *feedback*, te da više postignu i da se, u krajnjem slučaju, ne osete odbačeno". Dodaju da bi umetnice trebalo da budu upornije u borbi za svoja prava, da se udruže i pokrenu dijalog na temu problema sa kojima se sreću u svojoj produkciji radova, kao i u prezentaciji, ali i na temu dobijanja honorara, osvajanja tržišta i dr.

„Čim su umetnice zajedno, shvataju koliko su snažne same po sebi. To je moć koje se mnogi boje, a možda bi i trebalo da se boje".[25]

Međutim, zanimljivo je bilo videti koliko intervjuisane kustoskinje lično doprinose isticanju i rešavanju problema veće vidljivosti vizuelnih umetnica sopstvenim zalaganjima. Izdvojili smo primere dobre prakse u okviru njihovog kustoskog delovanja: osnivanje i vođenje „veb portala" *Perceive Art*[26]; iniciranje kulturno-umetničke emisije „KolibriS"[27]; priređivanje izložbe pod nazivom „Nove samoće", sa ženama umetnicama koje svoj rad fokusiraju oko tema majčinstva, porodice kao „oaze u kojoj je žena usamljena". Potom, tu je i projekat „Vidljiva" koji je imao za cilj da prikaže manjak žena umetnica u muzejskim fondovima, ali i da istakne problem „nevidljivosti" umetnica koje završe likovne akademije jer im se često „izgubi trag" (u bavljenju porodicom ili

[24] Iz razgovora vođenog sa Sonjom Švec Španjol 10. marta 2021. godine.
[25] Iz razgovora vođenog sa Majom Flajsig 16. marta 2021. godine.
[26] Cilj je pronalaženje i praćenje izložbi i projekata mladih i kvalitetnih umetnica, istraživanje njihovog stvaralačkog opusa; odabiranje autorki koje bi učestvovale u određenom umetničkom projektu, u zavisnosti od date teme, koncepta i sl.; omogućavanje njihovog predstavljanja javnosti, umrežavanja sa drugim umetnicama, kustoskinjama. Videti: *https://perceiveart.com/*.
[27] Mnogi se izjašnjavaju da je ova emisija „učinila pomak u kustoskoj praksi savremene vizuelne scene i pomogla umetnicima/cama na više nivoa", najpre, predstavljanjem kvalitetnih umetnika i projekata iz cele zemlje, a potom i obrađivanjem ključnih problema i tema sa kojima se sreću svi akteri u ovoj oblasti. Videti: *https://www.facebook.com/KolibriSonja/*.

drugim poslom). Dobar način jeste pisanje i priređivanje monografija o, na primer, zapostavljenoj umetnosti fotografije i keramike i o ženama koje se njom bave. S obzirom na to da je kustoski posao vezan za medijatorstvo između umetnica i publike, odnosno između dela, ideje i koncepta izložbe ili događaja, upravo su u rukama kustosa/kinja velike mogućnosti u doprinošenju aktuelnim društvenim temama, a u vezi sa tim jeste i osnivanje kustoskih kolektiva.

Na pitanje koje identitete neguju vizuelne umetnice, te koji se identiteti mogu „čitati" iz njihovih radova, kustoskinje smatraju da one najviše grade svoje identitete kroz neke ličnije, intimnije teme koje obrađuju, kroz poniranje u svoju unutrašnjost, te suočavanjem sa strahovima ili nečim što ih muči. Tako, njihova umetnost može da bude poput svojevrsne „terapije", sa najčešće „izraženijim ispoljavanjem emocija" u odnosu na datu temu ili problem koji prikazuju, ali uvek u tesnoj povezanosti sa životnom fazom kroz koju u tom trenutku prolaze i sa čime se suočavaju. Pojedine vizuelne umetnice imaju potrebu da na simboličan, suptilan, ponekad erotičan, čak i ironičan način pokažu svoju ličnu „žensku" priču, kroz samoposmatranje. Kustoskinje primećuju da vizuelne umetnice, takođe, progovaraju o problemima potlačenosti, stereotipa i o tome da ne žele da budu svrstane u jednu kategoriju, bilo majke, bilo neudate žene i sl.

Smatraju da bi upravo preko savremenog vizuelnog stvaralaštva najviše i moglo da se utiče na promenu svesti, najpre „zato što umetnost govori univerzalnim jezikom, vizuelna je, prenosi energiju, tako da nudi paletu instrumenata kojima se može oblikovati misao". Umetnost je oduvek bila medijum kojim se moglo odgovoriti na ključne probleme ili pak kritikovati javnost, politika, vlast, i zato upravo preko savremene vizuelne umetnosti i njenih projekata može da se radi na postizanju istinske slobode izražavanja, u ovom slučaju, identiteta vizuelnih umetnica, na isticanju njihovih uloga i važnosti u savremenoj umetnosti i kulturi. Stoga je, kako ukazuju kustoskinje, neophodno napraviti svojevrsni „metodološki pomak u zbirkama ili na izložbama prilikom izbora njihovih umetničkih dela", kao i raditi na kreiranju „dijaloga između umetničkog dela – vizuelne umetnice – publike (dani otvorenih ateljea, razgovori sa autorkama itd.), ali i na tome da se umetnice više uključe u javna debatovanja na goruće teme koje se tiču njihovog položaja na savremenoj vizuelnoj sceni 21. veka".

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o problemima i izazovima sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva

Pored velikih finansijskih izdataka, kustoskinje se slažu da je važan problem umetnica vezan i za „slobodu" njihovog izražavanja, prezentacije, pa i načina tumačenja njihovog stvaralaštva; za to kako da dođu do dobrog galerijskog prostora, odnosno kako na najbolji mogući način da predstave svoj rad i pronađu kvalitetne kustose/kinje; na kraju, i kako da dođu do „objektivne kritike njihove vizuelne umetnosti koja u stvari i daje vrednost, ocenu i usmerava ih kuda da idu dalje". Kako navode, sve ovo je još izraženije prilikom izlaganja umetnica u manjim gradovima (što je pak i veliki kustoski izazov), a pogotovo što, kako podsećaju kustoskinje, nacionalni mediji nisu za takve događaje toliko zainteresovani. Kustoskinje primećuju da su kriterijumi prema vizuelnim umetnicama oštriji, da postoji neobjašnjivi „izražen kritički odnos prema njima". Takođe, ističu da

se aspekt muškog predatorstva nad ženama ne može i ne sme zanemariti ni u ovoj oblasti jer se sa njim i umetnice i kustoskinje često sreću.

> Čini se da neke vizuelne umetnice nikako ne mogu da prođu 'kroz zlatna vrata institucija', da dopru do određenih kustosa/kinja, da 'uđu' u određene galerije ili da dobiju medijsku pažnju".[28]

Jedan od većih izazova za vizuelne umetnice predstavlja i njihova dvojna uloga koju moraju da nose – u društvu i u porodici, kao i bavljenje dodatnim poslovima radi obezbeđivanja egzistencije.

Kustoskinje primećuju da bi vizuelne umetnice mogle kontinuiranije i slobodnije da stvaraju kada bi prvenstveno država više podržavala kulturu i umetnost, a naročito vizuelno stvaralaštvo, koje dobija najmanje sredstva. Naglašavaju da bi pogotovo obezbeđivanje finansijske podrške umetničkim organizacijama i galerijama, ali i umetnicama iz manjih sredina, mnogo značilo za njihov podsticaj u daljem radu, kao i za entuzijazam stvaranja. Pored materijalne, slažu se da je važna i psihološka podrška vizuelnim umetnicama, naročito od strane kustosa/kinja, dok značajan segment čini njihovo aktivno (samo)promovisanje, za šta su opet potrebna sredstva, ali i PR i marketing veštine (kustosa, kustoskinja, umetnica, organizacija, udruženja...). Dodaju da ono što bi konkretno moglo da se preduzme jeste da se smanje troškovi vizuelnim umetnicama prilikom održavanja nihovih izložbi (od opremanja do prezentacije), što bi doprinelo jačanju i njihove psihičke snage za stvaranjem i reprezentacijom. Takođe, ukoliko neka organizacija stoji iza umetnice i daje joj podršku, „to povećava njenu vidljivost i njeno ozbiljnije prihvatanje u javnosti".

Kustoskinje vide položaj vizuelnih umetnica kao nejednak u odnosu na njihove kolege, upravo iz razloga što umetnice biraju i ulogu majke, „kada im se karijera neminovno prekida i kada gube nit u bavljenju svojim poslom i interesima". I iz drugih razloga ne uspevaju uvek da realizuju svoje stvaranje u kontinuitetu i „bez smetnji", te da budu fokusirane na odabrani poziv, što svakako utiče na razliku koja se oseća u karijeri vizuelnih umetnica i vizuelnih umetnika.

> Baš zato što su svesne svoje 'pozicije potlačenosti', svesne su i da bi trebalo da se izbore za sebe, da pokažu koliko znaju i mogu, te da 'isplove' iz nezavidne situacije najviše svojim trudom".[29]

Naime, „iako nekada ne mogu da uđu u institucije, naći će načina da dođu do drugog mesta, na primer, u okviru nezavisnih organizacija ili udruženja, pokazujući sposobnost u artikulisanju ideja, osmišljavanju projekata, korišćenju evropskih fondova".

Kustoskinje smatraju da bi savremena kustoska praksa svakako mogla više da se usmeri na rešavanje ove problematike i da pomogne u isticanju svakovrsnog potencijala koje nose u sebi

[28] Iz razgovora vođenog sa Majom Flajsig 16. marta 2021. godine.
[29] Iz razgovora vođenog sa Majom Flajsig 16. marta 2021. godine.

vizuelne umetnice. Pored kreiranja projekata nalik aktuelnom projektu Biljane Jotić, predlog je da se organizuju u kontinuitetu (ne samo sporadično) grupne izložbe od strane udruženja ili umetničkih organizacija koje bi objedinile pitanja ženskog identiteta, kreativnosti, senzibiliteta. Pojedine kustoskinje vide da bi situacija mogla da se popravi i da se stvaralaštvo umetnica više afirmiše u okviru nezavisne savremene kustoske i umetničke scene preko udruženja koja imaju svoje galerijske prostore. Iako, prema njihovim rečima, samostalne kustoskinje imaju veću autonomiju u kreiranju sadržaja od onih u institucionalnom sektoru, možda bi najveći doprinos mogao da se ostvari upravo kroz saradnju samostalnih i institucionalnih kustoskinja na iniciranju i organizovanju određenih projekata ili događaja.

> "Bitno je da kustoskinje i institucije ili organizacije sa kojima vizuelne umetnice sarađuju imaju dovoljno razumevanja, odnosno da budu otvorene za takve 'poduhvate' bez straha da bi mogle da se vežu za njih neke 'loše' konotacije."[30]

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o odnosu ova dva sektora u oblasti kustoske prakse i o tome kako se taj odnos odražava na stvaralaštvo vizuelnih umetnica

Jedna grupa kustoskinja mišljenja je da je u današnjem vremenu teže raditi iz perspektive institucija, a da vaninstitucionalni sektor donosi mnogo veću slobodu u radu, da umetnička udruženja pri nezavisnom sektoru imaju veći uticaj, da nude nove sadržaje i razumevanje umetničkih dešavanja, da se dogovori brže i lakše sprovode, dok institucije pokazuju izvesna ograničenja, ne u prostoru i uslovima izlaganja, već upravo u striktnoj administraciji i pravilima. Druge kustoskinje smatraju da je institucionalni sektor „sigurniji", kako za kustoskinje tako i za umetnice, jer je obezbeđeno redovno finansiranje, a tu su i sredstva za saradnju i projekte, ali je onda i odgovornost prema ministarstvu, odnosno opštini i drugim institucijama, veća. Kako primećuju, u njima ima više kadrovske, tehničke, prostorne podrške, preko administrativne, finansijske, organizacione, pa do umetničke, marketinške, tako da kustoskinje, kao i umetnice, mogu da se fokusiraju samo na svoj rad, odnosno posao, dok samostalne kustoskinje i čitavo propratno „tehničko ljudstvo" koje ne dolazi iz institucija moraju mnogo više da ulože napora. Ovaj tip angažmana je pak šireg dijapazona: kustosi/kinje su u direktnijoj komunikaciji sa umetnicama, te imaju više informacija koje su im potrebne.

Samostalne kustoskinje smatraju da je vizuelnim umetnicama mnogo važna podrška i posvećenost, ljudski odnos i profesionalni pristup, dok kustoskinje ili pak kustosi zaposleni u instituciji retko to mogu da im pruže, manje imaju vremena da se u potpunosti angažuju oko istraživanja i prezentovanja njihovih radova, tako da umetnice često same moraju da finansiraju svoju izložbu i da se bave postavkom.

[30] Iz razgovora vođenog sa Brankom Hlevnjak 15. marta 2021. godine.

„Još važnija stvar od obezbeđivanja kataloga, pisanja teksta, organizovanja otvaranja jeste ostvarivanje kvalitetne saradnje sa vizuelnim umetnicama u datom projektu".[31]

Zapažaju i da se dosta kvalitetnih vizuelnih umetnica može sresti van glavnog grada, te da se upravo nezavisni/e kustosi/kinje više povezuju i sarađuju na projektima sa umetnicama i galerijama u manjim sredinama. Dobra strana institucionalnog sektora u oblasti afirmacije stvaralaštva žena jeste mogućnost kreiranja planske saradnje sa već priznatim umetnicama, potom sa akademijama umetnosti, sa drugim institucijama, što bi, kako sugerišu ispitanice, trebalo proširiti i na nezavisnu scenu, na organizacije iz okruženja, sa ciljem ukazivanja na realnu situaciju postojanja razlika u vizuelnom stvaralaštvu, „makar i na 'suptilan način'".

Kustoskinje smatraju da je neophodno približavanje ova dva sektora upravo sa ciljem ostvarivanja konstantne i kvalitetne saradnje sa vizuelnim umetnicama na različite načine (kroz projekte, sprovođenje akcija, razgovore i sl.), njihovog osnaživanja te davanja odgovora na bitna društvena pitanja. Slažu se da je sasvim sigurno da u povezivanju ova dva sektora u oblasti vizuelnog stvaralaštva postoji veliki kapacitet koji se ogleda upravo u neophodnosti spajanja tih naizgled različitih sfera i njihovog snažnijeg delovanja na unisoniji način. Kustoskinje institucionalnog sektora ističu pozitivna iskustva u saradnji sa nezavisnim kustoskinjama koje su bile autorke pojedinih izložbi na temu ženskog identiteta u okviru institucija. Zato navode da je važno da se taj odnos ojača i još više razvija u narednim godinama, u smislu kreiranja zajedničkih projekata umrežavanja kustoskinja i vizuelnih umetnica u celom regionu Balkana i šire.

„Važno je da se provuče ta 'ženska priča' na način da to postane neka 'norma normalnosti' i primer dobre prakse. Jer, žene nisu slabe, već istorijski i društveno nisu imale dovoljno mogućnosti da se iskažu, kao što se upravo vidi u oblasti vizuelnih umetnosti".[32]

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o prisustvu feminističkih teorija u kustoskim praksama i o odnosu savremenog stvaralaštva i feminističkog delovanja

Kustoskinje zapažaju da se dosta govori o rodnim ulogama i feminizmima na Akademiji likovnih umjetnosti i Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pa i u institucijama kulture drugih gradova. Ipak, smatraju da je, generalno, feministički diskurs, naročito u okviru vizuelnog stvaralaštva, prilično štur. Stoga je važno da se umetnice „snažnije uhvate u koštac sa sobom i sa društvom koje ih okružuje", da budu progresivnije, hrabrije, slobodnije u izražavanju, u podsticanju drugih umetnica na stvaranje, na udruživanje, zajedničko delovanje.

[31] Iz razgovora vođenog sa Nikolinom Šimunović 10. marta 2021. godine.
[32] Iz razgovora vođenog sa Valentinom Radoš 10. marta 2021. godine.

> Trebalo bi mnogo dublje obrađivati pitanje, na primer, feminističke istorije, delovanja žena, ali i umetnica u savremenom vizuelnom stvaralaštvu, gradeći ga i usmeravajući ga tako da postane deo tzv. 'glavne struje' vizuelnog stvaralaštva ne bi li se promenio pogled i u ovoj oblasti".[33]

Uočava se i sporadično prisustvo feminističkih tema u okviru multimedijalnih projekata, i to u ustanovama koje se bave isključivo savremenom umetnošću, jer su to mesta profilisana za nove umetničke prakse (a koje uključuju i pitanja ženskog identiteta), kao i za njihovu prezentaciju. Takođe, primećuju da kroz performanse, nove oblike izražavanja, pa i savremene tehnologije, jača i sociološko psihološki pristup, što se ispoljava u direktnijoj komunikaciji koja može snažnije da utiče na publiku od, na primer, klasične likovne izložbe.

Međutim, na pitanje da li se bore za veće obraćanje pažnje na žene–vizuelne umetnice, odnosno koliko se u svom radu zalažu za feministička pitanja, intervjuisane kustoskinje smatraju da možda ne dovoljno i ne konstantno, više „suptilno i između redova". One koje rade u institucijama ne mogu da budu toliko glasne, a i nemaju dovoljno vremena da se u potpunosti posvete angažovanju na željenu temu ili pak da se bave izučavanjem savremenih umetničkih, pa i feminističkih teorija. Potvrđuju da o tome svakako treba mnogo više da se čuje i da svaka kustoskinja treba da zastupa širi stav u okviru svoje kustoske prakse, ali onoliko koliko je u mogućnosti. Redak je primer da se kustosi/kinje, naročito u institucionalnom sektoru, vode teorijama kolonijalizma, feminističkim, konstruktivističkim teorijama, ali shvataju da je neophodno da prošire svoje znanje da bi njihovo iskustvo bilo bogatije, a pristup različitim društvenim temama kritičkiji, i u okviru institucija kulture i na samim izložbama, događajima. Više se polaže na nezavisnu kustosku scenu, koja je sve jača i raširenija, a u okviru koje dosta kustoskinja afirmiše feminističke teme.

Na pitanje da li se danas, u 21. veku, u njihovoj zemlji menja odnos kritičara i istoričara umetnosti prema feminističkim temama, jedan deo kustoskinja smatra da se menja, ali bi trebalo o tim temama još promišljati, govoriti i učiniti da budu zastupljenije nego što jesu. Naime, upućuju na to da je cilj transformisati i institucionalizovati novi odnos savremene umetničke teorije i prakse prema vizuelnim umetnicama u postojećoj istoriji umetnosti, ali i u kreiranju aktuelne scene savremene vizuelne umetnosti. Zato je, kako ističu, potrebno približiti kulturološke teorije i teorije umetnosti sa kustoskom praksom da bi se podigla svest o pozitivnoj diskriminaciji u svetu vizuelnog stvaralaštva; bitno je edukovati i umetnice i kustoskinje na tu temu, a onda i građanstvo, te razgovarati i sa donosiocima odluka; važno je isticati slobodu ženskog stvaranja, podsticati vizuelne umetnice da kroz svoj rad mogu slobodno da „kažu" ono što imaju a da ne budu „osuđene" od strane društva, porodice, partnera, pa i od strane kolega i koleginica.

S tim u vezi, zaključuju da se rešenje nalazi upravo u kreiranju zajednice, odnosno platforme sa feminističkom problematikom u okviru koje bi se vizuelne umetnice svih generacija povezale, pružajući podršku jedne drugima i štiteći jednakost. Jedan od razloga je upravo i taj što društvo ima određena očekivanja od žena, i to od njihovog ranog perioda, a naročito ukoliko odaberu samostalni put razvoja, nezavisan od ustaljenih (na primer, umetnički i sl.). Takođe, kako navode,

[33] Iz razgovora vođenog sa Valentinom Radoš 10. marta 2021. godine.

u hrvatskom društvu postoje negativne konotacije o feminizmu, pa bi trebalo edukovati i mlađe i starije da je „onaj zdravi feminizam" preko potreban. Ispitanice smatraju da bi trebalo ovu problematiku uvrstiti na različitim nivoima, kroz udruženja, različite grupe i organizacije, ali tako da budu manje odvojene od društva, upravo i preko savremenog stvaralaštva i celokupne kulture.[34] To bi, kako smatraju, proizvelo veći odjek u široj javnosti, a samim tim bi se dobila i veća podrška[35].

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu vidljivosti i prisustva vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu

Kustoskinje **u Republici Srbiji** smatraju da je u ovoj zemlji porasla vidljivost žena na sceni savremene vizuelne umetnosti i to ponajviše možda baš zahvaljujući društvenim mrežama, raznim platformama, dostupnosti informacija. Zapažaju da je porastao i broj studentkinja na umetničkim akademijama, ali i žena koje se bave oblašću konzervacije, što opet ukazuje na to da bi trebalo da nestanu rodne predrasude koje se tiču određenih profesija. Primećuju da je u poslednjih pet godina mnogo veće prisustvo vizuelnih umetnica u sistemu savremenog stvaralaštva, i to u svim u umetničkim praksama i medijumima, kao što je, na primer, vajarstvo, digitalna umetnost i sl. Međutim, dodaju, iako su se mnoge od njih osnažile, postale samosvesnije, više se bave sobom, i dalje su manje zastupljene na mestima odlučivanja, u savetima, gde uglavnom „sede muškarci", pa je stoga potrebno da se još uvek mnogo više dokazuju.

> „Naročito u institucijama kulture i umetnosti nije vidljiva forma rodne ravnopravnosti, nije prisutno osvešćivanje kolega kada su u pitanju vizuelne umetnice".[36]

Kustoskinje primećuju da se „nesvesni patrijarhalni modeli još uvek odražavaju u našem savremenom društvu, a takođe i umetnosti", i da se moraju „ogoleti". Kako kažu, često imaju uticaja i na odnos žene prema ženi, što znači da bi trebalo „dejstvovati na samom izvorištu jer će problem da nastaje iznova i iznova". Naime, društvo je „dodelilo određene uloge muškarcima, kao i ženama, a muškarci to prihvataju zdravo za gotovo", tako da još uvek postoji razlika u tretmanu vizuelnih umetnica i vizuelnih umetnika, kustoskinja i kustosa, što i jeste vezano za patrijarhalnu ideologiju koja se ispoljava na razne načine. Prema rečima pojedinih ispitanica, „hteli ne hteli, sve to utiče na obrazovanje, izgradnju ličnosti, sticanje samopouzdanja i vizuelnihumetnica i kustoskinja, a pogotovo u manjim sredinama".

---

[34] Pomenućemo „Kontejner", Biro suvremene umjetničke prakse koji se, pored kustoskog rada, bavi i organizovanjem festivala „Ekstravagantna tijela", u okviru kojeg, kroz umetničke radove, performanse, predavanja, istražuje pitanja, značenja i granice tela, tehnologije, života, uma... Videti: *https://www.kontejner.org/*.

[35] Dobar primer za temu kojom se ovo istraživanje bavi jeste osnivanje ženskih kustoskih kolektiva, kao što je, na primer, „Blok" iz Zagreba. Projekti koje pokreće zamišljeni su i realizovani kao platforme za udruženi rad umetnika/ca, kustosa/kinja, istraživača/ica, političkih aktivista/kinja itd., a cilj je stvaranje zajedničkog, demokratičnog mesta kulture i sl. Videti: *http://www.blok.hr/hr/info/o-nama*.

[36] Iz razgovora vođenog sa Marijom Radisavčević 25. aprila 2021. godine.

> Briga o deci je i dalje u domenu žena, makar bile i vizuelne umetnice, te tako jedna vizuelna umetnica zbog porodice zanemaruje bavljenje karijerom, a kasnije joj je teško da se vrati 'na scenu' jer nema reference, nema kontinuitet u stvaranju, nema više interesovanja od strane stručne javnosti i tako ostaje nezapažena i zaboravljena".[37]

Kustoskinje se slažu sa tim da bi i one same, kao i vizuelne umetnice, trebalo da zauzmu drugačiji i (pro)aktivniji stav, u smislu da se rešenje za gorenavedenu situaciju nalazi upravo u njihovim rukama. Veruju da kada bi zaista zajedničkim snagama preduzele nešto na ovom polju, „mogle bi da ostvare potrebne ciljeve". Zapažaju da vizuelnim umetnicama često nedostaje samopouzdanje i „zato ih treba dodatno pogurati jer poseduju specifični senzibilitet i snagu, samo je bitno da shvate da imaju moć da promene dosadašnje stanje, udruživanjem, preuzimanjem inicijative, dok su umetnici opterećeni modelom uspeha i velikim očekivanjima od sredine". Ipak, ističu da postoji više pozitivnih primera (pro)aktivnosti vizuelnih umetnica i kustoskinja u savremenom stvaralaštvu kod nas.

Što se tiče doprinosa kustoskinja ovoj problematici, izdvojićemo nekoliko dobrih primera, kao što je realizovanje kompleksnog regionalnog projekta koji je vodio *British Council*, pod nazivom „Percepcije", u Galeriji Matice srpske. Kustoskinje su osmislile svojevrsni dijalog između dela savremenih britanskih umetnica sa delima iz kolekcije GMS, iz 19. i 20. veka, a sa željom da se ukaže na večitost istih problema, u smislu da „žensko pitanje nema ni geografsku niti vremensku razliku, da je žensko pitanje uvek isto".[38] U ovoj instituciji, 2021. godine, otvorena je izložba „Identitet(i)" koja se bavila predstavama žene u srpskom slikarstvu 1918–1941. godine; ideja je bila da se na primerima iz nacionalne umetnosti prevaziđu predrasude o identitetima, rodnim, socijalnim, društvenim ili statusnim ulogama žena.

Takođe, projekat „Uspon žene na Zapadnom Balkanu", uz putujuću izložbu „Žene o ženi", pokrenut je idejom Biljane Jotić, nezavisne kustoskinje i kulturne preduzetnice, a čija je suština „posmatranje uloge umetnica i kustoskinja u savremenom društvu i kulturi prvenstveno kroz umetnost, sa namerom da se spoje kustoskinje i vizuelne umetnice kod kojih se prepoznaje identifikovanje sa pojmom žene u savremenom stvaralaštvu".[39] Treba pomenuti i izložbu u okviru projekta „Stereovizija" koji se bavio rodnom ravnopravnošću i kulturnom raznolikošću, uz organizovanje *Femix fest*-a; umetnički projekat „Mladost u šezdesetoj" koji se ticao lokalnog nasleđa i koji se, pored teme radništva, izgradnje zajednice, marginalizacije, solidarnosti, bavio emancipatorskim praksama kroz preispitivanje današnjeg položaja nekadašnjih radnica jedne od najvećih fabrika tekstila i trikotaže u bivšoj Jugoslaviji.

Govoreći o načinima na koje se otkriva ženski identitet i onog sa čime se vizuelne umetnice poistovećuju, kustoskinje primećuju da umetnice često ističu telo na svojim radovima i istražuju njegov identitet, izloženost, transformaciju i sl., izražavajući tako krizu vrednosti, moralnu obezvređenost, otuđenost, nasilje; ono je predstavljeno od figurativne preko apstraktne umetničke vizije, redukcije, deformacije ili disproporcije telesnosti, kao simbol dezintegracije

[37] Iz razgovora vođenog sa Mirjanom Dragosavljević 31. marta 2021. godine.
[38] Iz razgovora vođenog sa Tijanom Palkovljević Bugarski 29. marta 2021. godine.
[39] Iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine.

društva, do novih umetničkih feminističkih praksi. Takođe, kustoskinje naglašavaju da upravo medij kod umetnica postaje nosilac izraza kojim kreiraju svoj narativ, a često i kroz različite medijske i stilske pristupe „govore" u ime drugih žena, ugroženih, neravnopravnih. Vizuelne umetnice reaguju na probleme i otvaraju svojevrsni dijalog sa drugom stranom, sa društvom, sa onima koji treba da budu „odgovorni"[40], „žele da pošalju poruku drugima, publici". Dalje, navode kustoskinje, vizuelne umetnice preispituju i problematizuju društvena stanja, svakodnevicu, gradsko i ekološko okruženjem kako se odražavaju na njih lično, provučeno kroz njihovo intimno, psihološko do opšteg stanja (negde između privatnog i javnog).

Kustoskinje smatraju da s obzirom na to da je savremena umetnost odraz svih, pa i društvenih, građanskih tema, kroz nju može da se utiče na svaku osobu, na celokupno društvo, na „osvešćivanje" svakog pojedinca, ali i na promenu ugla posmatranja o određenoj temi, jer daje mogućnost „da se priča i o malim temama i da se one promovišu u velike teme". Takođe, smatraju da može da se ukaže na važnost i vrednost ženskog stvaralaštva jer je pozicija institucija, u ovom slučaju muzeja ili galerije, dragocena u postavljanju tema, u edukovanju, u rušenju predrasuda itd.[41] To se naročito može postići preko vizuelne umetnosti, koja je jedno od najotovorenijih i najdirektnijih polja komunikacije, gde svaki učesnik/ca u komunikaciji može da razume poruku. Takođe, kroz različite angažovane umetničke projekte mogu da se preispituju društveni stereotipi vezani, na primer, i za marginalizovane grupe žena, koje nose svoje identitete, više ili manje vidljive[42].

> Kada bi većina vizuelnih umetnica progovarala o nekim svojim intimnim, ličnim problemima preko svoje umetnosti, a koji mogu da se stave u širi društveni kontekst, onda bi bilo mnogo vidljivih 'svetala' i otvorenih problema sa pitanjima upućenim višim instancama".[43]

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o problemima i izazovima sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva

Intervjuisane kustoskinje su iznele mišljenje da je vizuelnim umetnicama teško – ponajviše zbog predrasuda koje ih prate vezano za porodicu, porodiljsko odsustvo i sve ono što donosi roditeljstvo, pa samim tim i problemi mogu da budu kompleksniji i komplikovaniji.

---

[40] Kustoskinje daju primer umetnice Katarine Popović, koja je svojom izložbom progovorila o simptomima i bolestima društva, „kolektivnog ludila", nerazumevanja, nepodržavanja najosetljivijih grupa ljudi, bolesnih i zaraženih – i to žena.

[41] Dobar primer je radionica „Heroji grada", koja se odvijala u Galeriji Matice srpske, u okviru koje su se kustoskinje sa namerom bavile samo ženama, šaljući poruku da nisu jedino muškarci važni i popularni u istoriji njihovog grada već to mogu da budu i žene u različitim oblastima delovanja. Ovakvi projekti su značajni jer uključuju lokalnu zajednicu i proširuju krug publike.

[42] U okviru 57. Oktobarskog salona, Joko Ono, japanska umetnica i aktivistkinja, pozvala je sve žene iz Srbije koje su bile žrtve rodnog nasilja da budu deo njene instalacije „Buđenje" ('Arising'). Instalacija se sastojala od tekstova opisa njihovih svedočenja i od fotografija njihovih očiju.

[43] Iz razgovora vođenog sa Marijom Radoš 31. marta 2021. godine.

„Pred njima je veliki izazov – da se ostvare i kao umetnice i kao žene, odnosno majke; da sačuvaju sebe, da ostanu dosledne sebi, da prođu kroz promene u raznim etapama života, kao i svog umetničkog rada, da izbalansiraju i iznesu različite stvari u isto vreme, da nađu vreme za stvaranje...".[44]

Takođe, vizuelne umetnice su uglavnom u nemogućnosti, ukoliko postanu majke, da se bave svojom umetnošću ili su doživele neku vrstu stagnacije da bi se ponovo vratile svom radu, a jedan broj njih se uopšte više i ne vrati. Ispitanice postavljaju i pitanja: koje se promene dešavaju sa vizuelnim umetnicama nakon toga, da li imaju potrebu dalje da stvaraju, što su ujedno i društvena pitanja vezana za „rascep" u kome se nalaze (majčinsto *vs.* umetnost). Kao još jedan veliki problem navodi se nepostojanje umetničih ateljea, prostora za rad umetnica i neophodnih materijalnih sredstava za „samostalni" život, a naročito za produkciju i prezentaciju njihovih dela. Kustoskinje vide rešenje za veće afirmisanje vizuelnih umetnica u podršci najpre države i društva, a potom i umetničkih udruženja i njih samih (možda najviše kustosa/kinja nezavisne scene), kao i u jačanju kustoske mreže i galerijskog sistema uopšte. Nezavisne kustoskinje ističu da upravo „neinstitucionalna" mesta treba sačuvati i iskoristiti za otvoreniji pristup prema umetnicama kada „žele da progovore o tabu temama na kreativan način, s ozbirom na to da se o mnogo čemu u javnosti danas ne sme govoriti". Takođe, mišljenja su da iniciranjem umetničkih projekata saradnje više umetnica i kustosa/kinja (nekada i iz više zemalja) može da dođe do stvaranja svojevrsne zajednice u okviru koje se dešavaju zanimljivi procesi, ali i šira komunikacija sa publikom preko priređivanja izložbi ili intervencija u javnim prostorima, organizovanja diskusija na određenu „goruću" temu ili razgovora o samom načinu stvaranja i sl.

„Važno da od samih vizuelnih umetnica pođe glas jer su one te koje su stekle moć i pokazale da mogu. Zato bi trebalo da budu koliko-toliko prisutne na sceni, a kustoskinje bi trebalo da se trude da učine sve što mogu i daju sve od sebe kada im priređuju izložbe ili realizuju neki događaj, možda ponajviše u periodu nakon porođaja, kada 'izađu iz šeme stvaranja'".[45]

Kustoskinje primećuju da nezavidni položaj vizuelnih umetnica „nije vidljiv na prvu loptu" jer ima sve više žena na savremenoj vizuelnoj sceni – umetnica i kustoskinja, teoretičarki i istoričarki umetnosti. Međutim, tvrde da sistem umetničkog tržišta i izlagački sistem predstavljaju još uvek „muški teren". Naime, (ne)povoljniji položaj vizuelnih umetnica u Srbiji, kako objašnjavaju kustoskinje, može da se ogleda u tome koliko im je dato „mogućnosti da se bave određenom društvenom tematikom, da je samostalno razviju i pokažu ono što žele" jer je suština feminizma u pravu na slobodno (samo)iskazivanje. S obzirom na to da, kako smatraju kustoskinje, veći deo sistema umetničkog tržišta i prostora vizuelnih umetnosti „zauzimaju umetnici", oni, samim tim,

[44] Iz razgovora vođenog sa Marijom Radisavčević 25. aprila 2021. godine.
[45] Iz razgovora vođenog sa Marijom Radisavčević 25. aprila 2021. godine.

imaju i veću mogućnost prodora, kao i dokazivanja. Takođe, dodaju da je neophodno da se i u jezičkom pogledu napravi pomak[46].

> Vizuelne umetnice i kustoskinje su 'naučene' da budu u poziciji koja nije još uvek povoljna za njih, da treba i da mogu da savladaju 'sve prepreke', sa čime se svakako ne treba miriti".[47]

Kustoskinje ističu da bi „kustoska praksa danas trebalo da se razvije u pravcu aktivnijeg odnosa prema umetnicama, otvorenije podrške prilikom artikulisanja njihovog izraza i usmeravanja autorki, iskrenijeg zalaganja za rešavanje različitih pitanja i problema kroz razgovore, interakciju, duge pripreme, uz psihološki prilaz". Takođe, smatraju da bi kustosi i kustoskinje trebalo da prate savremenu umetničku scenu, da se više bave njenim istraživanjem, pronalaženjem novih umetnica, podržavanjem njihovog rada, ali i daljeg razvoja. Dodaju da je danas potrebno da kustos/kinja izađe iz okvira klasične kustoske prakse, gde su oni/e samo selektori/ke radova nekog umetnika ili neke umetnice i eventualno napišu manji tekst o njima.

> Važan je širi kontekst, lokalni ili regionalni, gde je moguće stvoriti mreže, zajednice, u okviru kojih može da se prati rad umetnica".[48]

Ono što ispitanice uočavaju kroz svoju kustosku praksu a vezano za odnos između, u ovom slučaju, vizuelnih umetnica i kustoskinja, jeste značaj „nege, brige (*care*) i podrške", u smislu poboljšanja njihovih produkcijskih uslova, koji su danas praktično nepostojeći, pogotovo na nezavisnoj sceni, gde se sve bazira na entuzijazmu.[49] Takođe, u okviru institucija, kustoskinje smatraju da kojom god temom da se bave, uvek mogu da „na fin način provuku svojevrsni feministički pristup", da pošalju željenu poruku i pokažu da su ustanova koja „razmišlja".

---

[46] Primer je izložba realizovana od strane nekoliko kustoskinja pod nazivom „Vajari/ke 2020, Srbija", sa ciljem da se razvije svest o potrebi za izjednačavanjem položaja umetnica i u rodno ravnopravnom jeziku. Naime, postavlja se pitanje: zašto bi se neka umetnica nazivala „slikarom", „vajarom" i sl., s obzirom na to da se tako ne zna da li se radi o ženi–vizuelnoj umetnici ili muškarcu–vizuelnom umetniku. (Primena rodno senzitivnog jezika u institucijama i medijima predviđena je novim Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, usvojenim 2021, tri godine od početka primene zakona; prim. E. Radibratović.)

[47] Iz razgovora vođenog sa Slađanom Varagić Petrović 30. marta 2021. godine.

[48] Iz razgovora vođenog sa Mirjanom Dragosavljević 31. marta 2021. godine.

[49] Ističu primer savremenog „menadžerskog" pristupa u okviru aktuelnog projekta Biljane Jotić, kada kustoskinja učestvuje u celom procesu realizacije umetničkog rada – od razrade ideje, obezbeđivanja materijalnih sredstava (što danas i jeste uzrok nemogućnosti produkcije stvaralaštva), preko medijskog predstavljanja, do prevoza i same postavke. Kada bi ovakvi uslovi mogli češće da se obezbede i ovakav pristup više da se podstiče, „to bi doprinelo da se umetnice, odnosno umetnici bave umetnošću, a da izložbe 'opstanu' u savremenom dobu".

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o odnosu ova dva sektora u oblasti kustoske prakse i o tome kako se taj odnos odražava na stvaralaštvo vizuelnih umetnica

Institucionalne kustoskinje smatraju da institucije u Srbiji još uvek imaju određenu moć koja se ponajviše ogleda u autoritetu i poverenju da ono što je u njima predstavljeno nosi „veću težinu ali i dobačaj"; takođe, raspolažu resursima sa kojima mogu da iznesu veće projekte i programe. Vaninstitucionalne kustoskinje pak ističu da živimo u vremenu u kojem „institucionalni okviri gube smisao koji su imali pojavom novih prostora i da neminovno treba da idu ka tome da postanu fleksibilniji". Takođe, izdržavanje institucija je postalo skupo, a one su još uvek prilično hermetične, u smislu delovanja, promišljanja raznih tema, saradnje sa vaninstitucionalnim sektorom, a samim tim i prema novim umetničkim praksama. Slažu se da bi bilo najbolje kada bi ova dva sektora bila više isprepletana i imala stalnu saradnju na zajedničkim projektima, a jedna od tema na kojoj bi moglo da dođe do saradnje vezana je i za jačanje ženskog identiteta.

Prema mišljenju institucionalnih kustoskinja, „umetnicama je sa jedne strane lakše da sarađuju sa ustanovama jer ove imaju širi *outreach*, a sa druge strane im je teže da uđu u ustanove". Takođe, uočavaju da kustoskinje/si nezavisnog sektora imaju više vremena da se bave istraživanjem na određene teme, umetnicima i umetnicama, različitim fenomenima, pa i medijima, dok u institucijama kustosi imaju dosta posla drugog tipa i činjenica je da ne mogu mnogo da se posvete umetniku. S obzirom na to da su se institucije pokazale često „nedostupnim", nezavisne kustoskinje primećuju da se vizuelne umetnice više ne opredeljuju isključivo za njih i institucionalne kustoskinje, a i neretko se dešava „da sve padne na teret i budžet umetnica koje, pri tom, moraju da plate i prostor za izlaganje".

> „Ako dobiju izložbu u instituciji, onda nemaju ni slobodu prigovora jer treba da budu zahvalne što su dobile izložbu pa će radije i prećutati, inače možda neće nikada više tamo moći da izlažu".[50]

S obzirom na to da su kustoskinje i jednog i drugog sektora zaključile da je neophodna zajednička saradnja upravo na temu ženskog identiteta, partnerstva koja se razvijaju na istim osnovama, sa ciljem povećanja vidljivosti vizuelnih umetnica, smatraju da bi trebalo priređivati izložbe koje bi se bavile temom „čitanja" ženskih identiteta. Institucije mogu retko da priređuju ovakve izložbe, prema rečima institucionalnih kustoskinja, tako da je važno njihovo povezivanje sa vaninstitucionalnim kustoskinjama. Naime, bitno je da se u kontinuitetu kustosi/kinje vraćaju na ovo pitanje, da prezentuju na različite načine tu problematiku, što bi predstavljalo pomak u radu naših ustanova, sagledavanju muzejskih kolekcija, njihovih novih tumačenja, otkrivanju drugih perspektiva, zanemarenih kvaliteta i vrednosti (pogotovo što se tiče vizuelnih umetnica), a samim tim, i u kreiranju kulturnih politika. Kustoskinje ističu da je preko potrebno sagledati realne

[50] Iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine.

mogućnosti i neophodne uslove na kojima je važno raditi zarad poboljšanja statusa i trenutne situacije vizuelnih umetnica.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o prisustvu feminističkih teorija u kustoskim praksama i o odnosu savremenog stvaralaštva i feminističkog delovanja

Kustoskinje kažu da je u okviru kustoske prakse „feministička istorija i teorija umetnosti prisutna od sedamdesetih godina, ali nikada nije bila posebno isticana, već se pojavljuje u segmentima, u okviru određenih tema, dođe do izražaja u određenim trenucima, pa potom opet nestane". Slažu se da bi feminističke teorije trebalo u još većoj meri da budu prisutne na savremenoj vizuelnoj sceni da bi se ispunila potreba i obaveza da se progovori otvoreno o tome i u okviru ove oblasti. Razlog njihove nedovoljne zastupljenosti u kustoskim praksama može da se nađe u tome što najpre ne postoji dovoljno znanja o njima kod ljudi iz struke, a potom ni u javnosti, niti kod publike nema razumevanja o tome šta one podrazumevaju. S tim u vezi, tvrde ispitanice, pozicija muzeja i galerija, naročito onih koji se bave savremenim stvaralaštvom, trebalo bi da bude objektivna, sa ciljem da se ukaže na određene pojave („male ali krucijalne") u društvu, da se postave pitanja važna za razvoj tolerancije i demokratije, ali tako da se ne nameće samo jedan ugao posmatranja kao jedini ispravan.

> „Feminističke teorije bi danas mogle upravo preko vizuelnih umetnosti da se drugačije 'čitaju', na različitim festivalima, udruživanjem više medija, kroz video-umetnost, performans".[51]

Što se tiče toga koliko se same kustoskinje bore za veće obraćanje pažnje na žene–vizuelne umetnice, odnosno koliko se zalažu za feministička pitanja, većina se izjašnjava da se do ovog projekta Biljane Jotić, u čijoj su realizaciji učestvovale, nisu time bavile, niti su obraćale pažnju na pitanje položaja žena u vizuelnom stvaralaštvu. Smatraju da bi trebalo dodatno da se edukuju, a potom i da se ubuduće više posvete ovoj problematici kroz pisanje kritika za izložbe, ali i tekstova vezanih za prilike u kojima stvaraju vizuelne umetnice u zemlji i regionu. Prema mišljenju institucionalnih kustoskinja, neophodan je „prirodan", „nenametljiv" i jednostavan koncept koji bi mogao da komunicira na nivou široke publike, rečju – da se „prevede" na jezik svake individue, jer „iz straha od nepoznatog i dolazi do odbijanja, a sve što postane poznato – to se i prihvati i postane normalno".

U oblasti vizuelnih umetnosti, krajem 20. veka, počela je da se menja predstava žene, a takođe se izdvajaju sve više i žene–vizuelne umetnice, uprkos postojanju stereotipa vezanih za njih. No, ipak se ništa značajno nije promenilo što se tiče razumevanja njihovog bića i života, rada i stvaralaštva, tako da kustoskinje smatraju da je potrebno i teorijski i istorijski da se oblikuju i definišu nova umetnička kretanja da bi se izmenila kritika, percepcija i svest o vizuelnim umetnicama.

[51] Iz razgovora vođenog sa Slađanom Varagić Petrović 30. marta 2021. godine.

„Savremena umetnost je razgranata, tako da teoretičar/ka i kritičar/ka umetnosti mora da se upozna i sa feminističkim teorijama, teorijama roda, jer su one deo šireg konteksta – ljudskih prava, prava na slobodu i stvaranje".[52]

Što se tiče istoričara umetnosti, smatraju da i dalje vladaju konzervativni stavovi i da je neophodno promeniti „čitanje" istorije umetnosti, ali postavljaju ujedno i pitanje kako to uraditi.

Kustoskinje se slažu da je potrebno postojanje platforme sa feminističkom problematikom jer, iako žene imaju mogućnost izbora, glasanja, školovanja, izražavanja i sl., „danas je sve to dovedeno u sopstvenu suprotnost od borbi koje još nisu završene", što se odražava i na percepciju vizuelnih umetnica i njihovih sopstvenih života, u kojima je utkano iskustvo vezano za to kako su rasle, pod kojim uslovima, u kojim sistemima, kako su vaspitavane, kako su se školovale i sl. Ističu da su se, početkom 20. veka, žene udruživale da bi se izborile sa patrijarhalnim stegama, konzervativnošću, te da bi i u 21. veku trebalo nastaviti sa osnaživanjem žena. Smatraju da je to moguće i preko vizuelnog stvaralaštva jer vizuelna umetnost i vizuelne umetnice, naročito mlade, „imaju snagu da pomognu ženama da progovore".[53]

///

[52] Iz razgovora vođenog sa Marijom Radisavčević 25. aprila 2021. godine.

[53] Navode primer „Kioska", platforme za savremenu umetnost i kulturu osnovane sa ciljem boljeg razumevanja teorije i prakse savremene umetnosti, a koja kroz regionalnu saradnju teži da pomogne u rešavanju društvenih, ekonomskih, pa i političkih problema. Videti: *https://platforma-kooperativa.org/sr/members/kiosk-platform-contemporary-art/*.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu vidljivosti i prisustva vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu

Kustoskinje **u Republici Sloveniji** zastupaju mišljenje da vizuelne umetnice u ovoj zemlji danas jesu vidljivije u poređenju sa situacijom krajem 20. veka, kada je bio prisutan problem neravnopravnosti i u umetnosti, odnosno kada je bilo više izložbi vizuelnih umetnika, dok su na Likovnoj akademiji u Ljubljani većina profesora i predavača bili muškarci. Kako kažu, danas ima dosta umetnica koje održavaju izložbe, dobijaju nagrade, predaju na fakultetima, a njihovi radovi se nalaze u umetničkim zbirkama. Dakle, od 2000. godine dolazi do promene i „smene", a ovaj porast vizuelnih umetnica povezuju i sa postojanjem likovnog usmerenja na Pedagoškom fakultetu. Ipak, kustoskinje zaključuju da „još treba da se poradi na tome da sistemska podrška umetnicama bude deo svakodnevice".

Sa jedne strane, kustoskinje potvrđuju da još uvek ima „zaostataka patrijarhata, čak, postoje umetnice koje su patrijarhalno orijentisane". Dodaju da se, na primer, Prešernova nagrada, kao najveće priznanje za dostignuće na području umetnosti, dodeljuje samo umetnicima, i tek je 2020. godine jedna umetnica dobila ovu „mušku" nagradu. Sa druge strane, patrijarhalni duh nestaje upravo zahvaljujući izuzetnim primerima vizuelnih umetnica koje su utrle put današnjim i izborile se da one u 21. veku mogu slobodnije da iskazuju sebe i da budu sigurnije u svoje izbore kao umetnice – naglašavaju kustoskinje.

> „Sva ta feministička talasanja su bila dobra jer su se pravili koraci napred, što je i uticalo na to da danas umetnice jednako vredno mogu da nastupaju u svetu umetnosti, a da ne govorimo o tome da se školuju, usavršavaju, putuju, zarađuju od umetnosti, žive samostalno itd."[54]

Kustoskinje ističu da je „svaka žena–vizuelna umetnica, kao i kustoskinja, proaktivna prema svom temperamentu i svojoj savesti", ali i da bi trebalo otvorenije da govore, pišu, odnosno da se izraze kroz svoju umetnost upravo kada nešto nije u redu u etičkom smislu. Naime, „dužnost svakog poslenika kulture je da ne ćuti"[55] i stoga je važno da i vizuelne umetnice i kustoskinje prevazilaze neka svoja ograničenja, da se udružuju.

> „Mnoge vizuelne umetnice ne razmišljaju o svom položaju, kvalitetima i jednakim mogućnostima, te je upravo važno dopreti do njih da bi promislile i svesno počele da menjaju svoj način razmišljanja i da od nezaiteresovanih osoba postanu aktivnije".[56]

Kustoskinje primećuju da mlađe umetnice pokazuju veću proaktivnost, što se vidi upravo u njihovom bavljenju ne samo slikarstvom već i mnogo zahtevnijim i težim zahvatima u okviru svojih

[54] Iz razgovora vođenog sa Pavlom Jarc 16. aprila 2021. godine.
[55] Iz razgovora vođenog sa Nušom Podgornik 14. aprila 2021. godine.
[56] Iz razgovora vođenog sa Pavlom Jarc 16. aprila 2021. godine.

radova (varenjem, sečenjem, livenjem i sl.), dakle, ne dopuštaju da budu „obeležene" i svrstane u neku „tipično žensku umetnost".

Što se tiče ostvarenih projekata sa vizuelnim umetnicama, kustoskinje izdvajaju primer projekta zajedničke saradnje vizuelnih umetnica iz evropskih zemalja koje su došle u Sloveniju i umetnica iz Slovenije, a čiji je rezultat bila izložba koja je putovala u razne delove Evrope, što je dovelo i do „otvaranja profesionalnog puta za nekoliko vizuelnih umetnica"; zatim, projekat sa vizuelnom umetnicom Sašom Bezjak, koja je u svom stvaralaštvu vezana upravo za feministička pitanja i tematiku „ženske umetnosti", a koja radi u više medija, počev od slike, skulpture, do crteža i veza, kao i sa različitim, čak, i recikliranim materijalima; saradnju sa Katjom Sudec, koja se bavi pitanjima emancipacije žena, devojaka, umetnica, a kroz tehniku tkanja izražava dihotomiju telesnog i duhovnog, rekonstruišući istorijsko-umetničko posmatranje žene; takođe, još jedan dobar primer jeste organizovanje saradnje sa hrvatskim, slovenačkim i srpskim umetnicama, među kojima je zanimljiv koncept iznela Amalija Stojsavljević, koja je učestvovala i u priređivanju publikacije o umetnosti, materinstvu i bolestima reproduktivnih organa, *Uterus Effects*, 2020. godine.

Sa jedne strane, kustoskinje iznose mišljenje da su vizuelne umetnice senzibilnije, da se mogu sa više osećajnosti izražavati i o običnim stvarima, motivima i temama, ali i da kroz svoje radove osvešćuju raznorodne probleme u društvu.

> One vide neke stvari, i u svetlu i u boji, o čemu god da pričaju, više proživljavaju i žele da ostave pečat, da kažu još nešto više, na suptilniji način".[57]

Sa druge strane, smatraju da umetnice nemaju zadršku da iskažu u nijansama ono što osećaju, makar bila to i bol ili sreća, želja ili razmišljanje; otvorenije su za različite društvene i intimne tematike. Takođe, ocenjuju da se više bave svojom unutrašnjošću, kroz različite prelomne trenutke u životu ili u društvu i okruženju u kojem žive, u dijalogu sa njim i sobom, ali i sa željom za stalnom nadogradnjom. Primećuju da upravo u multimedijalnoj umetnosti i na području tehnološke umetnosti „vladaju žene".

Kustoskinje se slažu da je „umetnost otklon od svih situacija, ali i odraz svih dešavanja, tako da ne može ni u umetnosti da se zaobiđe problem položaja žena". Smatraju da bi trebalo organizovati izložbe, događaje, tribine na temu položaja vizuelnih umetnica u društvu danas, njihovog mesta u savremenom stvaralaštvu, ali ih i promovisati upravo u alternativnim prostorima. Bitno je vratiti (samo)poštovanje, u smislu kustoskog i umetničkog rada, zalaganja koje svako od njih ostvaruje u svom polju, a takođe misliti i o poštovanju publike i zauzimanju etičkog stava na koji joj način nešto predočiti. Pominju kao dobar primer Društvo za promociju žena u kulturi, „Mesto žensk" (*City of women*), koje u okviru svojih aktivnosti daje prostor ženama–vizuelnim umetnicama, baveći se različitim temama i problematikom položaja i odnosa žena u savremenom stvaralaštvu

[57] Iz razgovora vođenog sa Anamarijom Stibilj Šajn 11. maja 2021. godine.

i društvu, uz prisustvo umetnica, teoretičarki, filozofkinja iz celog sveta koje otvaraju pitanja neravnopravnosti polova, diskriminacije i sl.[58]

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o problemima i izazovima sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva

Kustoskinje primećuju da se vizuelne umetnice od produkcije do prezentacije suočavaju sa izazovima raznih vrsta (obezbeđivanje prostora, izložbe, honorara, prezentacije, prodaje itd.), ali ističu da su im egzistencijalni problemi najveći i najbitniji. Naime, kako podsećaju, postoji nekoliko izvanrednih umetnica koje su mnogo vremena posvećivale svojim radovima, a sada zbog egzistencije moraju da rade druge poslove, najčešće kao likovni pedagozi u školama. Takođe, pominju da je veliki problem kod vizuelnih umetnica taj što još uvek nisu „osvojile" slobodu u stvaranju, u smislu da se „osvrću" na to da će ih neko „prozivati ako nešto naslikaju, urade, kažu, ako nemaju dovoljno vremena da se posvete umetnosti ili ako se nađu u krizi (naročito nakon porođaja)".

> „Veliki problem vizuelnih umetnica je u tome što moraju stalno da budu na umetničkoj sceni; kada izađu iz sistema izlaganja, ne mogu da napreduju, a i vrlo brzo ih zaborave, dolaze druge umetnice".[59]

Postoji i stalni problem vezan za normiranje kustoskog rada, određivanje granica njihovog zalaganja, s obzirom na to da se od njih danas očekuje „da obavljaju sve".

Da bi se situacija popravila, kustoskinje misle da ustanove kulture (muzeji, galerije) „danas moraju da budu i jedna socijalna, društvena kategorija, te da komuniciraju sa celom lokalnom zajednicom, naročito ako se nalaze u malom mestu". Takođe, važna je i saradnja institucija kulture sa samostalnim kustoskinjama, a s tim u vezi, dobro bi bilo organizovati predavanja ili razgovore sa vizuelnim umetnicama da bi se mapirali njihovi problemi koje one možda javno ne iznose ili ih, čak, nisu ni svesne. Bitno je, kažu kustoskinje, da društvo, institucije, kustosi/kinje izađu u susret umetnicama, da isprate njihovo „sazrevanje" kao žene i kao vizuelne umetnice. „Dobro rešenje je organizovanje i radionica na temu položaja žene, onih potlačenih, ali i onih oslobođenih, osamostaljenih, koje idu napred, upravo da bi ove prve postale svesne šta se oko njih zbiva i da bi mogle da se okuraže da nastave svoju borbu i kroz svoje stvaralaštvo".[60]

Kustoskinje smatraju da u Sloveniji vizuelne umetnice ne percipiraju svoju situaciju težom jer je njihov rad danas jednako cenjen sa radom umetnika, njihova dela se isto vrednuju, što se vidi i po

---

[58] Ovo društvo upravo zastupa jednakost, solidarnost, raznolikost u kulturi i umetnosti.; zalaže se za bolji život umetnica, podržava umetničke, aktivističke i teorijske prakse i diskurse (kvir i kritičke teorije, postkolonijalističke rodne studije), organizuje Međunarodni festival savremenih umetnosti, bavi se feminističkom pedagogijom, nudeći svakovrsnu pomoć umetnicama na razvoju programa profesionalnog osposobljavanja i umetničkih projekata. Videti: *http://www.cityofwomen.org/*.

[59] Iz razgovora vođenog sa Anamarijom Stibilj Šajn 11. maja 2021. godine.

[60] Iz razgovora vođenog sa Sašom Bučan 16. aprila 2021. godine.

visini honorara, podjednakoj zastupljenosti u galerijama i medijima i sl. Naime, primećuju da ima dosta umetnica koje su prisutne u medijima i upravo najviše zahvaljujući tome su „napravili ime“, tako da ih je i šira javnost zapamtili i prepoznaje njihov rad. Smatraju i da dosta toga zavisi od temperamenta i karaktera vizuelne umetnice; naime, „pojedine umetnice su ekstrovertne, konstantno 'u pogonu', u određenim društvenim krugovima, poznaju dosta ljudi, tako da kada se pojavi neki važan projekat, uvek su tu da u njemu učestvuju“.

Intervjuisane kustoskinje primećuju da je kustoska praksa danas mnogo šira i da podrazumeva više od pukog odabira autorke, umetnice, postavljanja njene izložbe, pisanja kataloga. Sa jedne strane, kustoskinje su mišljenja da je njihov zadatak „da priskoče u pomoć umetnicama, naročito kada nisu sigurne, kada se plaše da izađu u javnost ili kada 'nestanu' nakon porođaja, bolesti i sl.; imaju obavezu i poslanstvo da im 'otvore vrata', da se angažuju u pravcu povezivanja njihove umetnosti i publike“ jer i one jednako mogu da dobiju „uzvratnu energiju“ od takve saradnje. Dodaju i da projekti na kojima rade uvek treba da imaju širu konotaciju i umreženost, pa tako, u duhu teme o položaju žena u vizuelnoj kulturi, smatraju da je rešenje u udruživanju kustoskinja na zajedničkom kreiranju određenog projekta; ovo podrazumeva pripremanje izložbe, osmišljavanje ideje i koncepta, pisanje teksta, realizovanje PR aktivnosti, rad na postavljanju izložbe, organizovanju vođenja, razgovora i sl. Nezavisne kustoskinje (kuratorke) svojim primerima ukazuju na to da je neophodna komunikacija i između umetnika/ca i ljubitelja umetnosti sa galerijama, odnosno „onih koji imaju novca i koji bi mogli da budu potencijalni kupci radova vizuelne umetnosti“.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o odnosu ova dva sektora u oblasti kustoske prakse i o tome kako se taj odnos odražava na stvaralaštvo vizuelnih umetnica

Kustoskinje najveću razliku vide u budžetu: „fri-lenseri“ nikada nisu sigurni koliku će ponudu dobiti, ali im je važno sa kojim umetnikom, odnosno sa kojom će umetnicom raditi projekat, kao i sa kojom će galerijom ostvariti saradnju. Kuratori/ke i kustosi/kinje koji/e imaju iza sebe instituciju, imaju i veću podršku, dok ukoliko su samostalni/e, moraju da ispunjavaju sve „uloge“ – kustosa, menadžera, organizatora, da vode *PR*, da se bave *fundraising*-om. U svom angažmanu, samostalne kustoskinje se trude da prezentuju slovenačke umetnice ne samo u zemlji nego i van njenih granica, na taj način ostvarujući i prekograničnu saradnju, ali primećuju da su mnoge (institucionalne) galerije „zatvorene“ za nezavisni sektor. Stoga, bave se, između ostalog, i promovisanjem vizuelnih umetnosti mladima, galeristima, stručnoj javnosti i ostaloj publici (npr. „Dani otvorenih vrata“), rade na edukaciji mladih, ali i ljudi u srednjim i starijim godinama, na povećanju zainteresovanosti šire javnosti za galerijskim posetama, odnosno manifestacijama vizuelnog stvaralaštva.

S obzirom na to da je u ovoj zemlji uobičajena međusobna saradnja kustoskinja i jednog i drugog sektora, intervjuisane kustoskinje kažu da su iz tog razloga vizuelne umetnice navikle da sarađuju i sa jednim i sa drugim sektorom. Kustoskinje nezavisnog sektora vide situaciju o odnosu institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora kao svojevrsnu „stvar dogovora“ između njih.

Naime, „galerijska ili muzejska institucija uvek imaju svog kustosa, ali ako umetnica želi neku drugu kustoskinju ili kustosa, bilo iz jednog bilo iz drugog sektora, i to može da se uredi".[61]

Smatrajući da se nalaze „u trouglu i dijalogu umetničko delo – umetnik – publika", kustoskinje i jednog i drugog sektora slažu se da je važna saradnja i komunikacija ova dva sektora sa ciljem približavanja kustosa/kinja i umetnica i kreiranja „dvosmerne veze i obostranog predavanja", kao i stvaranja svojevrsne sinergije u odnosu. Kustoskinje koje rade u institucijama kulture smatraju da sve javne galerije i prostori treba da razvijaju profesionalni odnos, ali i odnos svakovrsne podrške vizuelnim umetnicama, kao i podršku tehničke i logističke prirode nezavisnim kustosima i kustoskinjama. Takođe, zapažaju da treba da budu usmereni ka „otvaranju jednog drugačijeg sveta publici, objašnjavanja nerazumljivog, edukovanja posetilaca, interpretiranja umetničkih radova" u duhu aktuelnih društvenih, kulturnih i drugih problema.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o prisustvu feminističkih teorija u kustoskim praksama i o odnosu savremenog stvaralaštva i feminističkog delovanja

Iako u Sloveniji, pa i u regionu Zapadnog Balkana, ne postoji nijedna institucija kulture koja se bavi samo primenom feminističkih teorija u praksi vizuelnih umetnosti, kustoskinje smatraju da bi trebalo da zaposleni u mnogima od njih, podstaknuti između ostalog, i ovim projektom Biljane Jotić, počnu da razmišljaju o nejednakosti, nasilju, opresiji, sa kojima se žene još uvek sreću, pa i u oblasti vizuelnih umetnosti. Međutim, da bi ovaj upliv feminističkih teorija u praksu vizuelnih umetnosti bio jači, zaključuju da bi društvo i država trebalo da osveste potrebu za ukazivanjem na istinito stanje, te da se ono popravi, „ali ne zato što 'tako treba da se radi' ili 'zato što je aktuelno', već iz razloga što 'postoje žene koje ne bi smele da žive tako kao što žive i ne na takav način'". Poručuju da vizuelne umetnice kroz svoje radove i stvaralaštvo, uopšte, mogu da budu glasnice tih žena, upozoravajući tako na postojanje svakodnevnih slučajeva degradiranja ženskog tela i ženskog rada, isticanja seksualnosti žena, što rezultira i fizičkim i psihičkim nasiljem, o čemu čuju, što vide ili sreću, a dotiče ih upravo kao žene i vizuelne umetnice.

> "Feminističke teorije i različite teorije umetnosti uticale su na 'razbijanje' patrijarhalnog nasleđa u istoriji umetnosti, kao i u savremenom stvaralaštvu i njihovoj percepciji. Dovele su do postavljanja pitanja položaja i identiteta žena, do stvaranja različitih ženskih grupa, festivala i sl."[62]

Na pitanje da li se bore za veće obraćanje pažnje na žene–vizuelne umetnice, odnosno da li se zalažu za feministička pitanja u svom radu, kustoskinje smatraju da bi bilo neophodno da se tome posvete više i šire nego što se uobičajeno posvećuju u prezentaciji stvaralaštva umetnica. Naročito nezavisne kustoskinje ističu da bi kustoska branša, kao važan deo scene savremenog

[61] Iz razgovora vođenog sa Ninom Jezom 14. aprila 2021. godine.
[62] Iz razgovora vođenog sa Pavlom Jarc 16. aprila 2021. godine.

stvaralaštva, trebalo otvorenije da istupa u javnom govoru ili pak kritikovanju različitih društvenih tema. Cilj je, smatraju, ukazati na nerazrešene probleme prvenstveno u kulturi, a potom i u savremenom stvaralaštvu, pa tek onda govoriti i o položaju i odnosu društva i države prema vizuelnim umetnicama, pogotovo mladim i neafirmisanim, koje bi trebalo podsticati.

„Važno je da i kustosi/kinje obrate pažnju na to da kada umetnica postane majka, ona više nije fokusirana na svoje stvaralaštvo već na svoje dete i tada u njoj dolazi do nekog preokreta".[63]

Ono što kustoskinje primećuju jeste to da u Sloveniji ne postoji prava umetnička kritika u poslednjih deset godina, ali postoji društvo kritičara koje se postavlja na „nove noge"; u dosta novina, časopisa pišu žene ali na strukovnom jeziku, više analiziraju i teoretišu, dok mlađe nisu izučene i kvalitetne, u smislu teorije i kritike, pa i približavanja vizuelnih umetnosti javnosti i široj publici. Kako ispitanice podsećaju, s obzirom na to da su istoriju umetnosti oduvek pisali muškarci i retko je moglo da se u knjigama iz istorije umetnosti vidi i neka umetnica, veoma je važno da se istoričari/ke i kritičari/ke umetnosti pokrenu i počnu da menjaju svoj odnos prema „usađenim stereotipima i zastarelim pričama, kao i načinima posmatranja žena, a potom i vizuelnih umetnica, pa i kustoskinja".

Kustoskinje se slažu da je neophodno aktiviranje platforme u okviru koje bi se feministička problematika bolje prezentovala i približila svim slojevima ljudi i ponovo ušla u društvo. Ukazuju na to da su „feministička talasanja bila dobra jer su se pravili koraci napred, što je uticalo i na to da danas vizuelne umetnice jednako vredno mogu da nastupaju u svetu savremenog stvaralaštva". Zato, misle da o tome treba ponovo razgovarati, uz iznošenje konkretnih problema, ali i predloga o tome kako da se žene, pa i vizuelne umetnice međusobno povežu i organizuju na nivou društva, „u čemu je poželjna i saradnja sa muškarcima u projektima vezanim za ove goruće teme".

[63] Iz razgovora vođenog sa Ninom Jezom 14. aprila 2021. godine.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu vidljivosti i prisustva vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu

Kustoskinje u **Republici Severnoj Makedoniji** smatraju da su savremene umetnice danas vidljivije jer i same rade na tome, bore se, izlažu i van zemlje, hrabre su.

> Pokazale su da mogu, kao i vizuelni umetnici, da budu dobre u svim umetnostima, i u instalaciji, skulpturi, grafici, u konceptualnom razmišljanju i delovanju, i da imaju očigledan i izgrađen umetnički integritet".[64]

Podsećaju da su, 90-ih i 2000-ih, vizuelne umetnice i kustoskinje, takođe, bile vrlo aktivne, ali su se pojavljivale sporadično i nisu bile dovoljno vidljive. Iako je u sadašnje vreme veliki procenat žena zaposlen u ustanovama kulture, a vizuelne umetnice se više pojavljuju i na izložbama i u medijima, i dalje se o njihovom prisustvu na kulturnoj i umetničkoj sceni zemlje ne govori koliko o njihovim kolegama, objašnjavaju ispitanice. Ipak su, „naročito mlađe vizuelne umetnice, ojačale, slobodnije su, smelije, aktivnije, nalaze načina, alatke, materijale da izraze sebe, svoju umetnost i da naprave disperziju svojih dela"[65], a ima sve više i vizuelnih umetnica koje se bave feminističkom tematikom (vezano za položaj žena, za seksualne manjine, njihova prava i sl.).

Kustoskinje smatraju da još uvek živimo u patrijarhalnom svetu, što se naročito oseća u Severnoj Makedoniji, i da je problem u samom društvu koje je nezainteresovano za sva previranja a naročito problematiku položaja i prava žena u svim oblastima života, za pitanja njihovog identiteta i sl.

> Potrebno je da i žene, u ovom slučaju vizuelne umetnice i kustoskinje, budu odlučnije u borbi protiv ostataka patrijarhata, ali i protiv svakog pokušaja represije usmerene na pitanje slobode odlučivanja i njihovog samostalnog rada, a što njihovu ulogu i samo njihovo postojanje stavlja u okvire religije, nasleđa, politike, sa ciljem manipulacije".[66]

Zato smatraju da je neophodno da postoji više putujućih izložbi poput ove, 'Women about women', koju je osmislila Biljana Jotić u okviru svog projekta, jer je to način da stignu i u manja mesta, a cilj je da se žene u svim krajevima zemlje edukuju, da dobiju podršku, preko razgovora, radionica i sl., što bi im mnogo značilo u njihovim ne samo stvaralačkim nego i životnim nastojanjima.

Kustoskinje primećuju da bi i vizuelne umetnice i kustoskinje trebalo da postanu aktivnije, naročito prilikom prezentacije radova ovih prvih[67]. Trebalo bi zajedničkim snagama da apliciraju

---

[64] Iz razgovora vođenog sa Ivankom Apostolovom Baskar 19. maja 2021. godine.
[65] Iz razgovora vođenog sa Jasminkom Namicevom 18. maja 2021. godine.
[66] Iz razgovora vođenog sa Violetom Kalić 19. maja 2021. godine.
[67] Pre dvadesetak godina, kada je, prema zapažanju kustoskinja, postojalo više izložbi žena–vizuelnih umetnica, u Muzeju savremene umetnosti u Skoplju je bila održana izložba pod nazivom „Narcizmi" („neuroze malih razlika", prema Frojdu). „To je bio svojevrsni početak, dobar trenutak valorizacije ženskog zalaganja, njihovog rada, prisutnosti žena u društvu kroz vizuelnu umetnost". Otvorila je mnoga pitanja koja je neophodno otvoriti i danas o tome šta sve žena može da bude.

na projekte, da se umrežavaju, da uđu u krug održavanja međunarodnih izložbi svih medija, pa i da eksperimentišu sa više medija i sl.

> Vizuelne umetnice ne treba da očekuju od društva i od muškaraca da im razreše ni životnu, niti poslovnu situaciju; na ženi je da se bori i izbori za svoja ljudska prava".[68]

Takođe, izneto je mišljenje da je neophodno da se međusobno podržavaju i bodre, pa će zajedničkim snagama lakše „da se uzdignu", da iskažu svoje ideje, a samim tim i da učine prodor u društvo, stručnu javnost, svet medija.

Identiteti vizuelnih umetnica se, prema mišljenju kustoskinja, ispoljavaju ponajviše kroz medije stvaranja, na primer, korišćenjem veza, tekstova ili pak novih tehnologija kao načina izražavanja onog što društvo očekuje danas od žene. Stav je da se identitet vizuelnih umetnica u ovoj zemlji otkriva ponajviše kroz njihovo bavljenje, *a priori*, društvenim i socijalnim temama: na primer, problem diskriminacije Roma i njihove kulture, ili problem žena koje rade sezonski kao kućne pomoćnice i kao pomoć starijim ženama u inostranstvu, ili uticaj komentara i poruka sa instagrama na ličnost, psihu, život devojaka, žena, vizuelnih umetnica i dr. Dakle, ističu da „sve što se dešava spolja prelama se unutar njihove umetnosti, u samom materijalu i načinu njegovog korišćenja, kao i u tehnici, stilu, koji može da bude i apstraktan", dodajući i da u sve to umetnice unose i svoja lična osećanja i sećanja, poglede i iskustva, strasti i strahove.

> Identitet vizuelnih umetnica se pokazuje i kroz način tretiranja sopstvenog tela, preko koga u stvari prikazuju sve stereotipe današnjeg društva, razjašnjavaju svoj unutrašnji svet intimnih borbi, nešto što je njima blisko i kroz šta su prošle u životu, često pozivajući na 'buđenje svesti kod individua', apelujući na različite probleme u samom društvu, ali i na prevazilaženje predrasuda".[69]

Što se tiče saradnji na projektima vezanim za istraživanje identiteta vizuelnih umetnica, kustoskinje pominju više njih, a ovde ćemo izdvojiti nekoliko: saradnju sa vizuelnom i konceptualnom umetnicom Zoricom Zafirovskom, koja radi crteže, dizajn, instalacije, a koristi čak i vlasi kose i ljudsku krv, istražujući i baveći se, između ostalog, i pitanjima marginalnosti u kontekstu postsocijalizma, u koja spadaju i rodna pitanja[70]; saradnju sa udruženjem „TiiiiT" koje se bavi ženskim pitanjima kroz organizovanje Festivala za feminističku kulturu i akciju „Prvo pa žensko" (polazeći od stava da su „žene manjina"), u okviru koga se priređuju i izložbe vizuelnim umetnicama; izložbu Selme Selman, priređenu u saradnji sa Muzejem savremene umetnosti iz Skoplja, kao i izložbu dve umetnice (Ivana Mirčevska i Elena Čemerska) pod nazivom „Ničiji pragovi konkretno" (Ničii pragovi konkretno, *No body in particular*), u saradnji sa MKC (Mladinski

[68] Iz razgovora vođenog sa Šćipe Mehmeti 17. maja 2021. godine.
[69] Iz razgovora vođenog sa Jasminkom Namicevom 18. maja 2021. godine.
[70] Zorica Zafirovska je osnovala žensku umetničku inicijativu „MOMI" („Devojke"); sa ženama umetnicama je održala izložbu u Galeriji „Podrum" Kulturnog centra Beograda.

kulturni centar). Takođe, pojedine kustoskinje su bile involvirane u projekat 'Women on Women' (WOW) koji se bavio rodnom ravnopravnošću u multikulturalnoj Evropi, i to kroz istorijsku i savremenu perspektivu. Deo programa činilo je i 25 ženskih priča, poput mape „ženskih mesta" u odabranim evropskim zemljama sa važnim ženskim imenima, a dodeljene su i nagrade ženama koje su doprinele svojoj sredini. Takođe, u okviru udruženja *Sensus* radi se edukacija sa decom, mladima i ženama svih nacionalnosti kroz vizuelnu umetnost, i to na različite teme vezane za multikulturalnost, uz organizovanje izložbi radova sa radionica. U salonu galerije „KO-RA" je, 2020. godine, bila otvorena izložba „Feminologija" na kojoj je izlagalo sedam umetnica iz Hrvatske i Severne Makedonije, a namera je bila da se „kroz jednu duhovnu disciplinu krene u potragu za ženskim identitetom, odnosno identitetom ženstva".

Kustoskinje smatraju da savremeno stvaralaštvo može na mnogo načina da utiče da se o ovoj temi čuje. Međutim, misle da je važno da to bude prikazano kontinuirano, bilo kroz izložbe bilo kroz umetničku literaturu, kritiku, teoriju, ili tako da same vizuelne umetnice govore o svom stvaranju, tako da se kroz njihovu priču i rad povezuje njihov lični život i stvaralaštvo: da se prikazuje kako rade, kako doživljavaju materijal i medij u kojem rade i sl. Ispitanice dodaju da je okviru savremene vizuelne umetnosti moguće pokrenuti „goruća pitanja", približiti javnosti naročito tabu teme, ali i doprineti, kroz edukativne radionice, da se prevaziđu razlike u jeziku, etničkoj pripadnosti i ostvari osnovno pravo svakog ljudskog bića. S obzirom na to da se pokazalo da umetnice nisu bile u prošlom veku mnogo zastupljene, već da u muzejskim i galerijskim zbirkama dominiraju umetnici, kustoskinje predlažu da se najpre istraže umetnički radovi iz depoa te da se kroz dobro osmišljen koncept predloži novi način prezentacije vizuelnih umetnica na stalnim postavkama ili tematskim izložbama, čak, i virtuelnim. Na taj način, smatraju, institucije kulture koje promovišu savremeno stvaralaštvo mogu da utiču na proces osvešćivanja društva o ovoj tematici, a još jedan način jeste pisanje o takvim izložbama.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o problemima i izazovima sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva

Ispitanice ističu da su problemi vizuelnih umetnica ponajviše vezani za dolaženje do materijalnih sredstava koja su značajna za stvaranje, pa tako moraju da rade i dodatne poslove, čak i na studijama, da bi obezbedile svoju egzistenciju. Dodaju da su resursi potrebni i za „probijanje na pravi način" u sistemu vizuelnih umetnosti, nalaženje galerije u kojoj će izlagati, apliciranje za izložbu, gde je Takođe, zastupljen je i nedovoljno kvalitetan odnos kustosa i kustoskinja prema umetnicama, kao i problem „prepoznavanja vrednosti" od strane društva, kolega, javnosti, ali i dobijanja priznanja.

„Vrednovanje stvaralaštva vizuelnih umetnica je povezano sa (ne)postojanjem tržišta umetničkih dela, na kome su uglavnom zastupljeni stariji i to po pravilu umetnici, ali i sa nepostojanjem izraženije umetničke kritike koja će zaista oceniti i proceniti njihovu izložbu, a što bi, takođe, trebalo da bude reper za određivanje vrednosti njihovih radova".[71]

Što se tiče kustoskinja, najveći problem predstavljaju finansijska sredstva, zbog čega su im „ruke vezane", sa čim se naročito sreću vaninstitucionalne kustoskinje.

Rešenje za poboljšanje položaja vizuelnih umetnica, kao i njihove veće afirmacije, kustoskinje nalaze u tome da makedonsko društvo i država, ali prvenstveno udruženja, podrže rad pogotovo vizuelnih umetnica i da shvate da im je potrebna ne samo finansijska već i moralna podrška.[72] Smatraju da bi naročito kustoskinje iz institucionalnog sektora trebalo više da sarađuju sa vizuelnim umetnicama, da uvedu u programe svojih galerija i izlagačkih prostora feminističku problematiku.

„Treba razmišljati i o formiranju prepoznatljivog mesta, novog javnog prostora koji bi bio ispunjen temama vizuelnog stvaralaštva žena".[73]

Takođe, važno je i da se kustoskinje i jednog i drugog sektora trude na sve načine da, prilikom kreiranja izložbi i prezentacije dela i rada vizuelnih umetnica, razmišljaju o tome kako na nabolji način da ih povežu sa publikom, da komuniciraju sa javnošću (npr., organizovanjem predavanja, diskusija, aktivnosti na temu položaja žena u kulturi, umetnosti, uz učešće i umetnica i publike). Preporučuju da bi, svakako, trebalo napraviti organizovani sistem, u okviru strukture savremenog stvaralaštva (udruženja ili NVO), preko kojeg bi se vodilo računa i brinulo o umetnicama i nakon priređenih izložbi, pratio njihov dalji rad. Ali, ističu da je najbitnije „napraviti trajnu saradnju između muzeja i galerija sa samostalnim umetnicama i kustoskinjama, i da institucije plasiraju zanimljivo osmišljene i progresivne idejne koncepte nezavisnih umetnica i kustoskinja".

Kustoskinje smatraju da iako jesu u nezavidnijem položaju od svojih kolega, vizuelne umetnice u Severnoj Makedoniji svesno se i samostalno „bore za svoj položaj i u društvu i u sistemu savremenog stvaralaštva upravo kroz svoju umetnost, preko koje ukazuju na probleme društva, porodice, za šta ima dobrih primera i u malim mestima"; uspevaju da se izbore sa kulturološkim, međuetničkim, političkim, pa i ekonomskim pritiscima; međusobno se podržavaju, što se vidi i na primeru vizuelne umetnice koja je napravila vodič za umetnice koje su postale majke, poput podrške u tom njihovom „životnom rascepu"; nalaze svoje mesto u okviru fondacija, festivala, feminističkih portala, NVO-a koji se bave feminističkim pitanjima; počinju drugačije i kritičkije da razmišljaju i da se „oslobađaju", pobeđuju prepreke na putu ka onim čime žele da se bave

[71] Iz razgovora vođenog sa Jasminkom Namicevom 18. maja 2021. godine.

[72] Ministarstvo kulture je donelo odluku da slobodni/e umetnici/e mogu da konkurišu i da oforme svoju firmu koja bi se bavila umetnošću, te da tako obezbede sebi sredstva, pored doprinosa. To je dobar način amortizacije finansijskog pritiska, ali uslov je da jednom godišnje naprave izložbu i da imaju kao dokaz katalog, koji manji muzeji ili galerije ne štampaju (iz razgovora vođenog sa Majom Čankulovskom 19. maja 2021. godine).

[73] Iz razgovora vođenog sa Janom Kocevskom 18. maja 2021. godine.

(nerazumevanje od strane porodice, manipulacija preko religije, dominacija muškaraca itd.), a što je naročito prisutno u ovoj sredini.

Ispitanice se slažu da bi preko savremene kustoske prakse moglo da se utiče na pomeranje granica savremenog stvaralaštva najpre unutar institucija, galerijskih prostora, kroz priređivanje više izložbi i predavanja na temu položaja vizuelnih umetnosti i žena uopšte, kroz organizovanje radionica, diskusija i sl. S tim u vezi, kustoske prakse bi mogle da se usmere i na edukaciju dece, mladih, koji bi se, preko vizuelne umetnosti, obrazovali na temu poštovanja i uloge žene u svetu, pa i svakodnevnom životu, uz izgradnju kritičkog pristupa prema aktuelnim zbivanjima u društvu povezanim sa pomenutom temom. Kustoskinje smatraju da bi trebalo da imaju ulogu neke vrste medijatora, sa ciljem da se u javnosti i društvu više čuje o radu vizuelnih umetnica, njihovom položaju, problemima, ali i da im pomognu da ostvare svoju poziciju u društvu i javnosti, na vizuelnoj sceni, pa i da doprinesu prodaji njihovih radova.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o odnosu ova dva sektora u oblasti kustoske prakse i o tome kako se taj odnos odražava na stvaralaštvo vizuelnih umetnica

Što se tiče razlike između institucionalnog i nezavisnog sektora, kustoskinje ističu da je, sa jedne strane, „civilni sektor dugo vremena bio loše percipiran od strane javnosti, institucije su dugo vremena bile zatvorene prema njemu, a konkursi Ministarstva kulture su bili dugo vremena netransparentni“, tako da je generalno bilo teško i još uvek nije lako naći sredstva za projekte vaninstitucionalnog sektora.

> „Od velike važnosti je da država shvati da je vaninstitucionalni sektor bitan za nju i za društvo, da je odnos privatno–javno neophodan za bolje funkcionisanje kulture i savremenog stvaralašta“.[74]

Sa druge strane, tvrde ispitanice, u većini institucija nije iskristalisana strategija razvoja, a i nema dovoljno sluha za aktuelne teme (rodna pitanja, ekologija itd.), nove ideje, pa ni za proširenje kruga savremenih umetnica. Takođe, dodaju da institucije ne mogu da omoguće vizuelnim umetnicama „izvrstan marketing i PR aktivnosti jer nemaju kadra za medijsku kampanju, a ni dizajnera za neki kvalitetniji katalog“; institucionalni sektor je „zatrpan“ administracijom, finansijskim i pravnim konstrukcijama, a kancelarije su često skučene, tako da mali broj institucionalnih kustosa/kinja uspeva u potpunosti da se bavi svojim poslom.

Jedan deo kustoskinja smatra da su vizuelne umetnice „sigurnije u institucijama“, ali opet one pružaju samo bazičnu infrastukturu, s obzirom na to da postoje realna ograničenja u sistemu funkcionisanja institucija. Kako navode, vaninstitucionalnih galerija u Severnoj Makedoniji ima malo, a i prostorno su relativno male, dok postojeća ili dobijena finansijska sredstva određuju kakva će i sa kim saradnja biti realizovana, „tako da vizuelne umetnice moraju da 'biraju' između

[74] Iz razgovora vođenog sa Janom Kocevskom 18. maja 2021. godine.

ovih sektora, da se čas priklanjaju jednom, čas drugom". Drugi deo kustoskinja primećuje da umetnice, ipak, više sarađuju sa nezavisnom scenom, bez obzira na „sigurnost" institucija, upravo zbog postojanja različitih načina i izvora finansiranja, kao i veće mogućnosti sprovođenja „fandrejzinga".

Određene institucije vizuelne umetnosti već sarađuju na zajedničkim projektima sa vaninstitucionalnim umetnicama, uglavnom mlađe generacije. Naime, kako ukazuju ispitanice, samostalne umetnice apliciraju za sredstva kod Ministarstva kulture, a institucija im omogućava prostor, infrastrukturu i tehničku produkcionu podršku, što je najlakši način da se dođe do novca i prostora, odnosno do obezbeđene infrastrukture, a „glavni cilj je da umetnicama bude bolje, dok su kustosi i kustoskinje tu zbog njih". Saradnja bi mogla da se ostvari upravo na pomenutom istraživanju vizuelnih umetnica i njihovih dela koja postoje u depoima muzeja i galerija Republike Severne Makedonije. Mišljenja su da bi trebalo neko iz nezavisnog sektora da inicira takav projekat, dok bi institucionalne kustoskinje pak uradile elaborat i valorizaciju materijala koji poseduju, kao i njihovih arhiva i dokumentacije, što bi mogao da bude svojevrsni zvanični „zajednički početak" saradnje dva sektora na ovu veoma aktuelnu i važnu temu.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o prisustvu feminističkih teorija u kustoskim praksama i o odnosu savremenog stvaralaštva i feminističkog delovanja

Kustoskinje ističu da je krajnje vreme da se feminističke teorije uvedu u savremene prakse vizuelne umetnosti, s obzirom na to da nisu uopšte zastupljene ili se pak sporadično sreću, zavisno od obrazovanja kustosa/kinja – kako razmišljaju, šta čitaju, koliko su zainteresovani/e za feminističke ideje, naročito na svetskoj vizuelnoj sceni. Dakle, smatraju da se radi prvenstveno o (samo)edukaciji i kustosa/kinja i umetnica, kao i o važnosti bavljenja retrospektivnim viđenjem i preispitivanjem teme žene. Takođe, dosta toga zavisi i od istoričara, teoretičara, kritičara umetnosti, koji su na Zapadnom Balkanu tek povremeno angažovani u primenjivanju feminističkih teorija u savremenim praksama vizuelne umetnosti. Na fakultetima u ovoj zemlji su zastupljene različite umetničke teorije (ali ne i feminističke), međutim, kako navode, retko koja od njih se sreće i u praksi. Stoga je preporuka ispitanica da bi trebalo mapirati istinske potrebe koje postoje u vizuelnom stvaralaštvu (pogotovo na temu položaja vizuelnih umetnica) i prema tome kreirati i realizovati programe.

Kustoskinje shvataju da je neophodno da se više bave feminističkim pitanjima u današnje vreme, ali da bi možda trebalo početi od preispitivanja i istraživanja ranijih „ženskih praksi", stvaralaštva žena, pa i kustosiranja, iz razloga što one „u svoje vreme" nisu bile vidljive u okviru svoje profesije i društva. Naglašavaju da je bitno odgovoriti na potrebe i vizuelnih umetnica: da se poboljša kvalitet njihove produkcije, odnosno njihove prezentacije u galerijama i muzejima, a takođe i ustanova kulture, u smislu povećanja ekonomskog, socijalnog, kulturnog doprinosa koji mogu da ostvare vizuelne umetnosti na područje kulture. Zato je važno „dati im glas i podsticaj da slobodno

i otvoreno govore o svim pitanjima i na sve teme koji ih okupiraju jer se i nacionalizam, i etička segregacija i manipulacija svake vrste odražavaju i na feministička pitanja".[75]

> Žene su bile uvek sveprisutne u vizuelnoj umetnosti, ali treba videti sa kojim intenzitetom i kakvim kontinuitetom, što je upravo zadatak istoričara i teoretičara umetnosti da istraže. Mogli bi postaviti pitanja, poput: da li neko namerno manipuliše skrivenim arhivama, dokumentacijskim materijalom; zašto su umetnice bile potiskivane u vreme kada je Janson pisao istoriju umetnosti, te koji su bili njegovi izvori i uzori; da li je moguće danas sakupiti sva ta dela koja su one radile, da li su uopšte sačuvana i zašto se baš sada 'vade' iz arhiva?".[76]

Što se tiče stručne kritike, ispitanice tvrde da ona ne postoji u pravom smislu ni u pogledu recenziranja, niti u pogledu profesionalnog vođenja razgovora, tako da bi na tome trebalo dosta poraditi baš iz razloga neophodnosti promene na polju feminističke problematike u vizuelnom stvaralaštvu. Takođe, kako navode, istoričarke/i i teoretičarke/i umetnosti kada pišu o tome, to su više „pedagoški" radovi, eseji, bez dubljeg i stručnijeg ulaženja u ovu problematiku. Kustoskinje veruju da bi upravo preko zalaganja istoričarki/a, teoretičarki/a i kritičarki/a umetnosti, kroz pisanje, predavanja, diskusije, moglo društvo da se osvesti, da se promeni način čitanja umetnosti, naročito po pitanju žena umetnica i uopšte žena u balkanskom okruženju[77].

Kustoskinje se slažu da ima dosta udruženja koja organizuju predavanja, festivale sa feminističkom tematikom, ali to je opet malo u odnosu na celokupno društvo jer i dalje vladaju tabui, stereotipi, patrijarhalno vaspitanje, čak, i „negativne reakcije i komentari upravo samih žena, ali i intelektualaca". Zaključuju da u odnosu na 90-te godine prošlog veka, danas, u Severnoj Makedoniji egzistira jedna solidna platforma vezana upravo za feministička pitanja, a koja postaje sve jača[78].

///

[75] Iz razgovora vođenog sa Janom Kocevskom 18. maja 2021. godine.

[76] Iz razgovora vođenog sa Ivankom Apostolovom Baskar 19. maja 2021. godine.

[77] S tim u vezi, knjiga „Duboko disanje", 2002. g. („Dlaboko dišenje") Sonje Abadžieve, istoričarke umetnosti, kritičarke i kustoskinje, bavi se aspektima ženskog diskursa u makedonskoj umetnosti 20. veka. Govori o ulozi žene i njenom stvaralaštvu, o njenom marginalizovanju i potcenjivanju, kao i nedovoljnoj prisutnosti u istoriji, pa i istoriji umetnosti, iako vizuelne umetnice imaju specifičnu ulogu u dinamičnom razvoju savremene umetnosti, jer su one ne samo odraz već i pokretač tih promena.

[78] Zanimljivo je to što se u ovoj zemlji ponovo vraća „materijal vezan za običaje, tradiciju, simbole iz vremena u kojem su žene radile ručne radove, ali na subverzivan način". OPA Fondacija radi veliku arhivu (ZaUm) vezanu za savremenu makedonsku likovnu scenu (dokumentacija izložbi, ličnosti, materijala...). Kreirali su „onlajn" digitalnu arhivu koju dopunjavaju od 2017. godine u kontinuitetu. Dalje, postoji Festival „Pič prič", u okviru kojeg se organizuju razgovori o ženama: različite žene, različitih profesija razgovaraju i diskutuju o različitim temama, uz publiku sa druge strane. Treba pomenuti i feministički portal „Meduza" osnovan sa ciljem da se stvori digitalni prostor i platforma u koju mogu da se uključe devojke, žene, seksualne manjine, da pišu, podele ideje, razgovaraju o svim temama važnim za feminizam.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora na temu vidljivosti i prisustva vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu

U **Republici Crnoj Gori**, kustoskinje navode da je otvaranje Fakulteta likovnih umjetnosti na Cetinju, 1988. godine, bila prelomna tačka kada žene postaju sve zastupljenije i sve vidljivije na sceni savremenog vizuelnog stvaralaštva. Raste broj devojaka koje upisuju Fakultet u odnosu na muškarce, a isto tako i veći broj umetnica ga završava[79]; takođe, primetno je da ima više aktivnih kustoskinja od kustosa, a odnos između profesora i profesorki je ravnopravniji, što se vidi i na rukovodećim mestima organizacionih jedinica galerijskih i muzejskih prostora. Ističu da je „Crna Gora danas prepoznatljivija na internacionalnoj vizuelnoj sceni upravo po vizuelnim umetnicama i kustoskinjama".

Intervjuisane kustoskinje smatraju da vizuelne umetnice još uvek nisu postigle potpunu vidljivost zbog vladajućeg mentaliteta u crnogorskom društvu. Mišljenja su da je jedan deo ravnopravnosti postignut, ali da i dalje vlada hijerarhija u kojoj su više cenjeni vizuelni umetnici od umetnica, s obzirom na to da je tradicija „muških slikara" u ovom podneblju bila jaka. Ističu da je patrijarhalna sredina jedan od razloga što vizuelne umetnice ne mogu u potpunosti slobodno da se izraze jer su upravo ostaci takvog razmišljanja i ponašanja sačuvali određene stereotipe (npr., njihova umetnost se percipira kao da je „nižeg ranga", postoji procentualna razlika u otkupljivanju njihovih radova i radova umetnika itd.).

> Mnoge vizuelne umetnice, naročito srednje generacije, su 'potopljene', ali je važno 'izvući' ih, dati im podršku, ukoliko one to žele".[80]

Takođe, kako navode, posledica patrijarhata je i to što je ženska kulturna istorija u Crnoj Gori držana van „glavne linije", izvan političkih, nacionalnih, pa i kulturnih činjenica, „a njihove zasluge se još uvek zaobilaze".

Kustoskinje primećuju da „mlađe generacije umetnica imaju neki zdraviji bunt i više rešenosti i energije da povedu svoju 'borbu' jer ne prate toliko lokalne tradicije i kultove, već ih je globalizacija otvorila". Ipak, zapažaju da im još uvek „nedostaje zaleđina poput neke organizacije ili pak kustosa/kinje koji bi im dali podršku, samopouzdanje, smelost".

[79] Indikativno je zapažanje kustoskinja da je razlog porasta broja vizuelnih umetnica taj što „one moraju više da se trude i da se dokazuju, pa tako pokazuju i veći kontinutitet u radu i napredovanju od umetnika".
[80] Iz razgovora vođenog sa Milenom Mijović Durutović 1. juna 2021. godine.

„Vizuelne umetnice se često osećaju usamljeno u svom umetničkom radu, pa bi se njihova (pro)aktivnost ogledala i u povezivanju i boljoj međusobnoj saradnji. Možda je baš zadatak institucionalnih kustoskinja da pokažu inicijativu za praćenjem razvojnog puta vizuelnih umetnica, te onog što se dešava sa njima nakon održane izložbe, ali i da organizuju razgovore, stručna vođenja, da ih pozivaju na bijenala, različite manifestacije, da ih upute na neku narednu galeriju ili kvalitetnog/u kustosa ili kustoskinju".[81]

Kustoskinje navode izložbe i projekte sa vizuelnim umetnicama u čijoj su realizaciji učestvovale, ističući da preko njihovih opusa koji se tiču „ženskih tema" može da se dopre i do drugih vizuelnih umetnica, ali i „običnih" žena, i doprinese njihovoj ličnoj borbi sa vladajućim predrasudama i diskriminacijom. Izdvajamo izložbu „Nevidljiva" Ivane Smiljanić, vizuelne umetnice i performerke, koja se, kroz ambijentalne postavke, zidne crteže i zvuk, bavi preispitivanjem i problematizovanjem iskustva i pojava sa kojima se sreće kao umetnica i žena, u čemu i druge žene mogu da se prepoznaju[82]; izložbu vizuelne umetnice Jovane Vujović koja otvara feministička i egzistencijalistička pitanja u okviru umetničkih praksi kroz bavljenje odnosom tela i uma[83]; vizuelne umetnice Milene Jovićević „Ne zovi me sine", kao i 'Free Sugar', u kojima istražuje muško-ženske odnose i vladajuće stereotipe upravo kroz telo kao objekat i kao sociološku konstrukciju[84]; rad Teodore Nikčević, 'Champion', u okviru koga umetnica stvara dvodimenzionalne slike (kopije) same sebe u realnoj veličini i, koristeći njihovu savitljivost, postavlja ih u galerijski prostor, dodajući im sprave za fizičko razgibavanje, čime, između ostalog, ukazuje na „poziciju žena u kompetitivnim odnosima uspeha i moći".

Intervjuisane kustoskinje polaze od toga da se identitet vizuelnih umetnica može otkriti na nekoliko nivoa, u zavisnosti od ideje i energije koju umetnica nosi u sebi, od okolnosti u kojima je odrastala, njenog senzibiliteta i obrazovanja, te šta će se od svega razviti i ispoljiti: kroz način stvaranja, ali i kroz temu; kroz ispoljavanje impulsa svakodnevlja, doživljaja stvarnosti, društvenih zbivanja; kroz praćenje ličnih emocija, svoje prirode, sopstvenog bića[85]. Iako pojedine kustoskinje smatraju da se „identitet najviše otkriva kroz prikaz ženskog tela, zato što je žensko telo odličan medijum za odašiljanje poruka", druge kustoskinje ističu da ženski identitet može da se otkriva i preko boje, zvuka, dajući primer izložbe Milene Mijović Durutović koja se sastojala od „boje koja zvuči" i objekata od žice, kao i od loptica sa prirodnim plavim pigmentom.

---

[81] Iz razgovora vođenog sa Selmom Đečević 1. juna 2021. godine.

[82] Kreirala je siluete kao plesne figure sa ispisanim rečima i frazama uvreda koje su žene dobile od muškaraca; vide se traume, nasilje koje je sublimirano kroz umetnost. U galeriji je bio emitovan njen glas koji izgovara ispisane rečenice i fraze. Na otvaranju je bio upriličen i razgovor sa psihološkinjom i sa direktorkom Centra za ženska prava.

[83] Izlaže fotografije svojih torzoa na više načina: u vidu skulptura probodenih šipkom, kroz performans, preko fotografija i objekata. Telo je depersonalizovano i „otvoreno" za nov način posmatranja, eksperimentisanje i vizuelizacije.

[84] Umetnica želi da pokaže da se na Balkanu prava moć još uvek pronalazi samo i jedino u muškarcu, u stvari, u konstruisanom patrijarhatu, u kojem je žena ili povinovana (na različite načine) ili predstavlja „ukras", „lutku bez mozga".

[85] Daju primer konceptualne umetnice Gordane Kuč, koja se bavi identitetom žene u kontekstu društva, ali i šire, univerzalistički. Na njenim instalacijama, slikama, objektima, kolažima, apstraktnim radovima, „može se sagledati složenost ženskog bića i iščitati kôd da žena tradicionalno treba da se žrtvuje, da bude u senci, što je upisano kao deo kulturnog nasleđa (žena, majka, sestra), a što sve žene, svesno ili nesvesno, nose kao teret u ovom podneblju".

Ispitanice smatraju da bi na ove teme trebalo da se osvrne upravo Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore kroz organizovanje predavanja, tribina, razgovara o tome kako su vizuelne umetnice došle do „slobode", samostalnosti, (samo)poštovanja, koliko su imale podršku i solidarnost društva, kolega i koleginica, a koliko su morale same da se izbore, kako je tekao njihov stvaralački razvojni put i sl. Takođe, veruju da je potrebno inicirati istraživanje u okviru koga bi se popisali radovi i opusi žena koje su „pisale" istoriju umetnosti crnogorskog podneblja, da bi se, u okviru nekih tematskih izložbi i projekata savremenog stvaralaštva izložile i predstavile, na primer, kroz video prezentacije. Fundusi muzeja se mogu iskoristiti za „osmišljavanje neke naprednije kulturne politike, kao i preko potrebnih projekata koji bi pokrenuli crnogorsku vizuelnu scenu i otvorili nove i do sada nerazvijene kontekste"[86], pa i one koji se tiču feminističkog pristupa u okviru vizuelnih umetnosti.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o problemima i izazovima sa kojima se suočavaju vizuelne umetnice vezano za produkciju i prezentaciju njihovog stvaralaštva

Kustoskinje primećuju da vizuelne umetnice, kustoskinje i uopšte sve žene u okviru vizuelnih umetnosti i kulture „često moraju da balansiraju između ličnog života, ličnih borbi, nastojanja i umetničkog rada, njegovog vrednovanja u javnosti, u društvu". Podsećaju da još uvek nije razrešeno ono što je najvažnije – vrednovanje i otkupljivanje radova umetnica (ukoliko se uopšte otkupljuju), te vrednovanje kustoskog rada. Dakle, ističu da je i danas problem kako da vizuelne umetnice naplate svoj rad, ali i kako da pridobiju razumevanje od strane svoje sredine jer je ukorenjeno shvatanje da se rad umetnica sa muške tačke gledišta procenjuje „kao neka vrsta zabave, a ne kao životna potreba". Takođe, retko je zastupljena podrška od strane umetničkih udruženja, a postoje primeri i umetnica koje se nalaze u teškim situacijama a treba da plate celokupnu svoju izložbu, tako da potom ne mogu u neko dogledno vreme ponovo da izlažu.

> „Od vizuelnih umetnica se uvek više očekuje nego od vizuelnih umetnika, a takođe i koliko god da žena, pa i vizuelna umetnica ili kustoskinja, uradi nešto profesionalno, to se podrazumeva. Jer, u Crnoj Gori nije bilo značajnih slikarki, pa sada društvo treba da se navikne na to".[87]

Ispitanice navode da je potrebno više raditi na osvešćivanju problema ne samo među mladim umetnicama nego i u javnosti, sa ciljem iznalaženja rešenja, podsticanja drugačijeg razmišljanja i koncepta delovanja; treba dopreti do Ministarstva kulture, a onda i proširiti pojedine članove (stavke) Zakona o kulturi. Ukazuju i na to da se retko sreću projekti koji bi se bavili društvenim problemima, pitanjima položaja umetnica ili poboljšanja njihovog života, te da bi Udruženje likovnih umjetnika trebalo to da inicira. Uspostavljanje bolje sprege između države (Ministarstva kulture) i muzeja doprinelo bi i jasnijem određivanju strategije otkupnih politika, sa ciljem da se

[86] Iz razgovora vođenog sa Nelom Gligorović 2. juna 2021. godine.
[87] Iz razgovora vođenog sa Teodorom Nikčević 1. juna 2021. godine.

više novca opredeljuje za otkupljivanje dela vizuelnih umetnica, a takođe i za istraživanje i popisivanje gde se koja dela nalaze.

> Primetna je manja zastupljenost vizuelnih umetnica u muzejskim kolekcijama Crne Gore, što je problem novca ali i otkupnih politika".[88]

Kustoskinje smatraju da su vizuelne umetnice i dalje u lošijem položaju, upravo zbog vladajuće diskriminacije; „po prirodi stvari, više su u 'potražnji' muški umetnici", a takođe ima slučajeva da se vizuelne umetnice odluče na porodicu, pa se samoinicijativno povuku, neke i zbog bolesti. „Stoga je važno podržati žene, osnažiti ih, olakšati im barem stvaralački rad jer nose i mnoge druge probleme i terete, rečju – stvoriti jednake mogućnosti kao što imaju i njihove kolege". Dodaju i da se lošiji položaj vidi i kroz honorare jer ne postoji jasno pravilo niti neki zakon koji bi to regulisao – da se zna koja su prava i obaveze umetnica a koja su prava i obaveze kustosa/kinja. Naime, tvrde, nikada se sa sigurnošću ne zna ko je za šta zadužen i odgovoran u samom produkcijskom radu, s obzirom na to da su kustosi i kustoskinje često bez tehničke i materijalne pomoći, pa „ispada da su njihovi dogovori sa umetnicama njihova lična stvar i da podrazumeva njihovu ličnu organizaciju".

Kustoskinje iznose mišljenje da kustoska praksa može da doprinese promenama, ali i ona sama treba da se transformiše, da obuhvati konceptualizaciju, kontekstualizaciju, sarađivanje sa lokalnom zajednicom, rad na stvaranju nove publike, delovanje kroz „javne oči", izmenu elitne pozicije, „podmlađivanje" kadra itd. U svemu tome, važno je stalno usavršavanje samih kustosa/kinja, praćenje zbivanja na lokalnoj i regionalnoj sceni, pa i šire, a potom i ravnopravni i zajednički rad sa umetnicama. Ispitanice ističu da je važna posvećenost i podsticanje vizuelnih umetnica, potom stalni društveni angažman, interpretacija njihove umetnosti. Predlažu otvaranje fundusa muzeja i galerija, osmišljavanje tema aktuelnih za ovo podneblje, uvođenje transdisciplinarnosti i aktivizma (delovanje, mišljenje) jer se današnji fenomeni, društveni i socijalni, ne mogu posmatrati bez uticaja više disciplina, različitih profesija, veština.

> Potrebna su nova iščitavanja, drugačija formatiranja (naročito ideologije) svih fenomena koji se u Crnoj Gori, konkretno, još uvek obrađuju tradicionalno".[89]

Dalje, kustoskinje ističu da savremena kustoska praksa mora da bude povezana sa prosvetom, obrazovanjem, da problematizuje nove teme kroz društveni kontekst, da uspešno radi na pridobijanju svih grupacija publike, da obezbedi metodološki plan delovanja i sl.

---

[88] Iz razgovora vođenog sa Ljiljanom Karadžić 2. juna 2021. godine.
[89] Iz razgovora vođenog sa Nelom Gligorović 2. juna 2021. godine.

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o odnosu ova dva sektora u oblasti kustoske prakse i o tome kako se taj odnos odražava na stvaralaštvo vizuelnih umetnica

Kako procenjuju, s obzirom na to da u Crnoj Gori nije razvijena nezavisna vizuelna scena (nezavisne galerije vizuelne umetnosti ni ne postoje), tek je u začetku, institucionalni sektor je još uvek jači i stabilniji, i to u mnogo većem procentu. Ipak, što se tiče nezavisne kustoske prakse, ona postoji, „ali je problem što nije ostvaren preko potreban dijalog ili pravljenje nekih timova na zajedničkim projektima". Kustoskinje smatraju da je to iz razloga „što se neguje polarizacija i razjedinjenost a ne komunikacija i saradnja, zajednički interesi i umrežavanje". Izdvajaju nevladinu organizaciju „Institut za savremenu umjetnost" (ISU), čiji su ciljevi „razvijanje sadržaja koji reflektuju i promišljaju pojave i procese u umetničkom i društvenom diskursu Crne Gore, kao i povezivanje sa srodnim praksama međunarodnog prostora savremene umetnosti".[90] U okviru Instituta deluje nekoliko umetnica koje rade nezavisne projekte, umrežavaju se sa sličnim, apliciraju preko konkursa i dr.[91]

Što se tiče institucionalnog sektora, ukazuju na to da dve velike i bitne institucije sa jedne strane tretiraju tradiciju, a sa druge strane savremeni vizuelni kontekst, dok kulturni centri po lokalima deluju vrlo osiromašeno, skoro bez ikakve inicijative, a održavaju se zahvaljujući ličnom angažmanu pojedinaca. Dalje, ističu i da „nema dovoljno edukativnih programa za mlade, kao ni programa za usavršavanje samih kustosa/kinja; vlada tradicionalnost, zatvorenost, bez obzira na profesionalnost zaposlenih".

Iz svega navedenog, kustoskinje primećuju da vizuelne umetnice, ipak, više sarađuju sa institucionalnim sektorom, da su „sigurnije u institucionalne kustose i kustoskinje". Naravno, zastupljeni su i primeri udruživanja vizuelnih umetnica sa nezavisnim kustosima/kinjama i tada je to najčešće vezano za projekte i izložbe koji podržavaju nove tehnologije, instalacije, performanse i sl. u okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva.

U planu je stvaranje mreže nezavisnih kustoskinja Zapadnog Balkana, tako da se kustoskinje nadaju da će to doprineti da u Crnoj Gori i u okviru vizuelne scene „profunkcioniše" marketing, zajedničko organizovanje projekata, međusobna saradnja nezavisnog i institucionalnog sektora i dr. Institucionalne kustoskinje ističu da njihove institucije ostvaruju saradnju sa nezavisnim sektorom[92], ali sporadično, ponajviše kao tehnička i logistička podrška. Smatraju da je neophodno da se više radi na zajedničkim projektima, ali da je najveći problem što to nije rešeno na državnom nivou; država bi trebalo da ponudi veću podršku civilnom, nezavisnom sektoru da ova dva sektora ne bi bila u raskoraku i u neravnoteži.

---

[90] Videti: *https://ica-me.org/me/o-nama/*.

[91] Natalija Vujošević je na čelu ISU, a ujedno je i nezavisna kustoskinja i edukatorka. Poznat je njen kustoski koncept iz 2020. godine, „Budućnost u ruševinama", kao deo programa „Ekologija budućnosti". Bila je deo projekta i putujuće izložbe „*Missing stories*. Prinudni rad u vreme nacističke okupacije. Pogled umetnika", otvorene u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine u Novom Sadu.

[92] Kustoskinje navode da postoje dve nezavisne organizacije vizuelne kulture koje funkcionišu već duže vreme, mada su i njihove kustoskinje zaposlene u institucijama. Jedina nezavisna kustoskinja koja radi već dve decenije je Svetlana Racanović, istoričarka umetnosti, likovna kritičarka i kustoskinja. Kustosirala je izložbe u Crnoj Gori, kao i u inostranstvu.

„Generalno, vlada letargičnost, atrofiranost, a u svemu tome je važno i pitanje mreže institucija koja očito ne funkcioniše, nema njihove međusobne komunikacije; ne postoji umreženost ni aktera vizuelne scene, pa je, samim tim, zastupljen mali broj putujućih izložbi koje nastaju kao rezultat kustoske saradnje, što bi trebalo da se odvija makar jednom godišnje u praksi".[93]

Iskustva i stavovi kustoskinja institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora o prisustvu feminističkih teorija u kustoskim praksama i o odnosu savremenog stvaralaštva i feminističkog delovanja

Kustoskinje navode da u Crnoj Gori nema akademskih mogućnosti za bavljenjem ili uopšte izučavanjem feminističkih tema. Naime, kažu da na Univerzitetu Crne Gore za sada ne egzistira nijedan program rodnih studija, a takođe ni odseci koji se bave kulturno-istorijskim nasleđem, a koji su preko potrebni za stvaranje multidisciplinarne osnove i obrazovanja, ali i istraživanja vezana za ovu tematiku.[94] Iz tog razloga, mnoge vizuelne umetnice i kustoskinje nisu dovoljno edukovane u oblasti feminističkih teorija, tako da ne mogu ni da ih primene u svojoj savremenoj vizuelnoj praksi. Kustoskinje se slažu da su feminističke teorije nužne, najpre za osvešćivanje celog društva, ali i kulturnih poslenika, a potom i u svrhu ponovnog oblikovanja istorije umetnosti Crne Gore. Mišljenja su da bi upravo mlađe kustoskinje trebalo da se pozabave tom vrstom istraživanja, na primer, „čitanjem" radova iz dvadesetovekovne vizuelne umetnosti pod uticajem feminističkih teorija.

„To bi bio jedan od načina da se čuje o novim feminističkim praksama u okviru vizuelnih umetnosti i savremenog stvaralaštva, da ne ostane samo na sporadičnim i retkim inicijativama pojedinih institucija, vizuelnih umetnica, organizacija".[95]

Kustoskinje ističu da je veoma poželjno i važno da se u trećoj deceniji 21. veka konačno otvori pitanje položaja, problema, identiteta žena, pa i u vizuelnim umetnostima; smatraju da je nedopustivo što je to do sada bilo skrajnuto. Stoga bi svakako trebalo i kustosi/kinje i vizuelne umetnice što pre da počnu da razmišljaju u tom pravcu, ali i da se angažuju u smislu obrađivanja feminističkih tema u okviru izložbi, projekata. Predlažu organizovanje seminara i predavanja iz ove oblasti, i navode da bi trebalo o tome češće govoriti, u čemu bi veliku ulogu imali/e likovni/e kritičari/ke i teoretičari/ke umetnosti.

---

[93] Iz razgovora vođenog sa Teodorom Nikčević 1. juna 2021. godine.

[94] Na postdiplomskim studijama „Istorije, istorije kulture i istorijske antropologije", koje su organizovane od 2012. godine u Istorijskom institutu, u okviru nekoliko predmeta otvaraju se različita pitanja koja se odnose na istoriju žena u Crnoj Gori. Videti: „Žene i nasljeđe – Ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore", *https://www.muzejzena.me/img-library/23/1523645887_zene-i-nasljedje-verzija-mala2.pdf*, str. 82.

[95] Iz razgovora vođenog sa Ljiljanom Karadžić 2. juna 2021. godine.

„Preko feminističkih teorija i obrazovanja u oblasti feminizama, uopšte, mogao bi da se utre put kojim bi naročito mlade vizuelne umetnice trebalo da krenu u osvešćivanju onog što imaju pravo da rade i na koji način to žele da rade".[96]

Kustoskinje primećuju da svakako egzistiraju pozitivni pojedinačni slučajevi istoričara/ki i teoretičara/ki umetnosti koji imaju iskustvo u oblasti feminističkih teorija, ali se njihovo mišljenje i stav tek povremeno ispoljavaju; kritičko mišljenje takođe zanemaruje ovu temu. S obzirom na to da je istorija umetnosti okrenuta „velikim muškim imenima vajarstva, slikarstva, grafike, i da se tek sa 20. vekom pojavljuje veći broj autorki", preko je potrebno „objaviti jednu celokupnu studiju sa feminističke tačke gledišta, uz obavezno teorijsko uobličavanje"[97], u kojoj bi autori i autorke istražili/e i povezali/e sve informacije, činjenice, podatke koji se tiču žena koje su bile deo istorije umetnosti Crne Gore.

Zaključuju da je, s obzirom na to da u Crnoj Gori ima dosta problematičnih načina pristupa ženama koji u stvari pokazuju da i dalje vlada njihova potčinjenost, a što je uočljivo i u oblasti vizuelnog stvaralaštva, neophodna platforma sa feminističkom problematikom. Kustoskinje su izdvojile više nevladinih organizacija koje se bave problemima i identitetima žena u današnjem društvu[98], ali naglašavaju da bi sve ove aktivnosti i inicijative trebalo da se umreže, da sarađuju i sa savremenim stvaralaštvom i njegovim akterima i akterkama.

---

[96] Iz razgovora vođenog sa Milenom Mijović Durutović 1. juna 2021. godine.

[97] Iz razgovora vođenog sa Ljiljanom Karadžić 2. juna 2021. godine.

[98] Izdvajaju: NVO „Nova"; Centar za feminističku kulturu, na čijem je čelu Nataša Nelević, koja je uredila publikaciju „Istorijska čitanka: Žene u Crnoj Gori 1790–1915, a zajedno sa grupom žena radila je na elaboratu i pokretanju virtuelnog Muzeja žena Crne Gore; NVO „Anima" iz Kotora – Centar za žensko i mirovno obrazovanje koji organizuje ženski program i studije i koja je, na primer, sa NVO *Expeditio*, takođe iz Kotora, inicirala akciju „Istorije koje nema", a prvi korak je bio kreiranje mape „ženskih prostora" u kulturnom i istorijskom nasleđu ove sredine. Takođe, postoji Kancelarija za rodnu ravnopravnost, Zakon o rodnoj ravnopravnosti u Crnoj Gori, dok je, od 2014. godine, Inicijativa za osnivanje Muzeja žena Crne Gore postala deo Međunarodne asocijacije ženskih muzeja (IAWM). Koordinacioni odbor za osnivanje Muzeja žena Crne Gore je u periodu od 2013. do 2015. godine inicirao više aktivnosti u cilju daljeg razvoja ove inicijative, a među njima je i projekat „Inkluzija rodnih pristupa u upravljanje kulturnim nasljeđem u Crnoj Gori. Videti: „Žene i nasljeđe – Ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore", nav. delo, str. 7.

Zaključna razmatranja

Poredeći rezultate ankete sprovedene sa vizuelnim umetnicama i podatke iz realizovanih intervjua sa kustoskinjama, zaključujemo da se u mnogo čemu njihovi stavovi i iskustva poklapaju, odnosno da i umetnice i kustoskinje zastupaju slična mišljenja povodom teme ovog istraživanja koja se tiče identitetâ vizuelnih umetnica. Glavna istraživačka tema se produbljuje kroz četiri podteme preko kojih smo mogli da sagledamo u kojoj meri su vizuelne umetnice zastupljene na sceni vizuelnog stvaralaštva, sa kojim se problemima i izazovima sreću u svom radu, da li preferišu da sarađuju sa institucionalnim ili vaninstitucionalnim sektorom te koliko feminističke teorije inspirišu vizuelno stvaralaštvo i kustoske prakse, u cilju većeg obraćanja pažnje na vizuelne umetnice od strane javnosti, društva i državnih organa. Obrađujući ova pitanja, stekli smo i okvirnu sliku stanja savremene vizuelne umetnosti u zemljama u kojima je rađeno istraživanje, a koje teritorijalno pripadaju Balkanu i, iako danas različitog statusnog položaja u evropskom političkom kontekstu, „pamte" kulturno nasleđe nekadašnje Jugoslavije, deleći još uvek određene jezičke i kulturne osobenosti.

Naime, savremena umetnost je čvorište svih, pa i društvenih tema, svega što savremenog čoveka/ženu fascinira, pokreće, tišti, a kada je angažovana može da doprinese borbi protiv zastarelih shvatanja, te da ukaže na potrebu za društvenim i drugim promenama uvlačeći i publiku u svoje unutrašnje procese. U tom smislu, svedočenja vizuelnih umetnica i kustoskinja potvrđuju i aktuelnost svih onih tema koje su bile iznete tokom razvoja feminističke misli, počev od nedostatka osnovnih socijalnih i ekonomskih prava žena, preko relativnih suštinskih građanskih izbora i prilika, do razumevanja razlika kao polazišta „osvajanja slobode" u umetničkom izrazu. Istovremeno, učesnice istraživanja otkrivaju i mehanizme novih patrijarhalnih kulturnih obrazaca, oslonjene upravo na biološke razlike između polova, ali i na tradicionalne prakse i predrasude.

U okviru istraživanja prisustva žena–vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu, podaci dobijeni iz ankete sa umetnicama ukazuju na to da skoro polovina njih smatra da su one danas još uvek nedovoljno vidljive. Međutim, indikativno je to što izvestan procenat njih nije o ovom problemu uopšte razmišljao, a slično je i sa pojedinim kustoskinjama koje kažu da nisu toliko obraćale pažnju na situaciju po pitanju položaja i statusa žena kao vizuelnih stvaralaca. Ipak, ističu da će, upravo zahvaljujući aktuelnom projektu, „Uspon žene u kulturi na Zapadnom Balkanu", početi više da se interesuju za ovu problematiku. Razlog nedovoljne osvešćenosti verovatno se nalazi u tome što se i dalje u našoj sredini, odnosno regionu, ponavljaju ustaljeni obrasci ponašanja koje i žene prihvataju („barijera ćutanja"), htele to ili ne. Naime, primeri odbijanja, nerazumevanja, sukoba i u privatnoj i u profesionalnoj sferi, koji se zasnivaju na rodnim razlikama, ukazuju na to da je važno promišljati uzroke, kao i posledice takvih pojava, koje često mogu da imaju „bumerang" efekat. Stoga, da bi se načela problematika o kojoj mnogi akteri, odnosno akterke savremene vizuelne scene nisu mnogo razmišljali/e ili koja je bila zanemarena, trebalo bi više govoriti o (ne)prisutnosti i (ne)vidiljivosti vizuelnih umetnica u okviru scene. Naime, problem se vidi u rodnoj (ne)ravnopravnosti, ali i otvorenoj diskriminaciji, koje se danas sreću u kulturnim krugovima, na umetničkim akademijama, u kustosiranju, na tržištu vizuelne umetnosti,

kao i u odabiru umetnica/ka te u njihovoj komunikaciji sa kustosima/kinjama. S obzirom na to da u skoro svim zemljama u kojima je sprovedeno istraživanje preovladava konzervativni stav prema ženama generalno, to utiče na njihovu marginalizaciju i u vizuelnim umetnostima, na njihovo manje prisustvo u sistemu vizuelnog stvaralaštva, manju zastupljenost u muzejskim i galerijskim zbirkama i sl.

I vizuelne umetnice i kustoskinje dele mišljenje da je okruženje u kome vizuelne umetnice rade i stvaraju danas još uvek u „patrijarhalnim i političkim stegama" jer se iz brojnih primera zaključuje da nemaju apsolutnu slobodu da „misle kritički". Kada otvoreno progovaraju o nekim temama koje su i dalje tabu, bivaju osuđene od društva i starijih generacija čija se negativna reakcija vezuje za njihove 'kontroverzne' ili 'provokativne' sadržaje, nazive radova ili izložbi, pa čak i asocijacije. Takođe, društvo ih retko percipira samo kao umetnice, odnosno akterke umetničke scene, već uglavnom ima primarna očekivanja u odnosu na njihovu „biološku ulogu". Da bi istovremeno odgovorile svom profesionalnom opredeljenju i zadovoljile sredinu u kojoj žive i stvaraju, primorane su da stalno balansiraju između različitih obaveza, da traže dodatne poslove zbog nesigurne egzistencije (često van svoje profesije), pa i da zapostavljaju karijeru.

S tim u vezi, neophodna je i temeljna promena uvreženog shvatanja o ženama–vizuelnim umetnicama kao inferiornijim u odnosu na podrazumevanu dominantnost muškaraca–vizuelnih umetnika. Takođe, da bi se izgradila svest javnosti o ovom problemu, ključno je dobijanje većeg medijskog prostora za prezentovanje radova savremenih vizuelnih umetnica na atraktivan i inovativan način, ali i žena–vizuelnih umetnica koje su učestvovale u pisanju istorije umetnosti ovog regiona a koje su ostale nevidljive upravo zbog diskriminacijske kulturne politike koja se vodila i još uvek se vodi. Iako su pojedine kustoskinje mišljenja da su žene–vizuelne umetnice prilično emancipovane, te da se veća afirmisanost vizuelnih umetnica svakako nalazi i u njihovim rukama, slažu se da i dalje veliku prepreku za postizanje ravnopravnosti predstavljaju ostaci patrijarhalnog načina razmišljanja koji se vide i u neosvešćenosti društva da vizuelne umetnice i dalje stvaraju, čak, i kada postanu majke.

S obzirom na to da je „vizuelna umetnost polje koje je najbliže istini"[99], upravo se kroz nju može sagledati sa čim se to žena danas identifikuje u svom izrazu i koje poruke šalje svom okruženju. Na osnovu dobijenih podataka, može se zaključiti da se u radovima vizuelnih umetnica preklapaju teme i motivi intimnog sa pitanjima savremenog sveta, uz isticanje njihove introspektivne prirode i razmišljanja o samoodređenju: „Šta sam ja kao žena–umetnica?".[100] Najviše progovaraju o problemima društvenih stereotipa i o tome da ne žele da budu svrstane u jednu kategoriju – majke, poslovne žene, umetnice, kao i na temu nasilja nad ženama. Kada interpretiraju željeni identitet promišljeno, kroz odabrani medij, bilo kroz figuraciju ili apstrakciju, performans ili video art, danas sve češće i digitalnu umetnost, ali uz celovito osmišljenu poruku i razvijenu ideju – onda se može jasno sagledati kako zaista „žive taj svoj svet". Možda baš iz razloga što su vizuelne umetnice uglavnom prošle i proživele ono što pokazuju u svojim radovima (ili su to osetile u svom okruženju), često koriste prikaz tela, (auto)portreta koji i jesu deo njihovog života, mladosti, intime, seksualnosti, sazrevanja i sl., preko kojih mogu da se iščitavaju različita značenja.

---

[99] Iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine.

[100] Iz razgovora vođenog sa Tijanom Palkovljević Bugarski 29. marta 2021. godine.

Sa jedne strane, bavljenjem ovim fenomenom najčešće pozivaju na prevazilaženje rodnih/polnih predrasuda, a sa druge strane pokazuju svoju unutrašnju borbu, i to vrlo slojevito – zalazeći dublje u odabranu problematiku tako da se oseti njihova energija i emocija. Ali, o bilo čemu da progovaraju u okviru svojih radova (svakodnevica, ekološko okruženje, politika sećanja, lične istorije, ljudska prava, ženska borba, muško–ženski odnosi), karakteristično je da sve više teže eksperimentisanju sa različitim medijima, procesima i postupcima u samim galerijskim prostorima, pa i izvan njih. To ih na neki način i podstiče u njihovom direktnijem sociopolitičkom angažovanju, senzibilisanijem „detektovanju kriznog stanja društva", kao i u odlučnijem slanju jasne poruke na temu rodne ravnopravnosti, onoga što ih pritiska, što ih čini osetljivim, nesigurnim, za strahove od zahuktalog sveta, za porodična sećanja i sl.

Vizuelne umetnice uglavnom jesu svesne značaja koji mogu da pruže u aktuelnom trenutku svojom umetnošću, kao i važnosti bavljenja ovom problematikom, bilo eksplicitno i jasno, bilo suptilno, implicitno. Što se tiče kustoskinja, najviše se one iz nezavisnog sektora trude da njihove ideje komuniciraju sa delima vizuelnih umetnica i obrnuto, da budu medijatori između njih i društva da bi se više čulo o njima, njihovom položaju, problemima, pa i da im pomognu u jačanju njihovih pozicija na sceni ili u prodaji radova i sl. Kustoskinje vezane za instituciju izjašnjavaju se da im taj položaj „ne dozvoljava otvorenije delovanje", ali dodaju i da programi institucija mogu da se modifikuju u zavisnosti od kustoskih odluka, kao i od programskih saveta. Zato, suštinska stvar koju kustoskinje, kako kažu, treba da neguju u radu sa njima jeste – različitost njihovog umetničkog izraza i umetničkog medija koje koriste u skladu sa razvojem savremenih tehnologija, istorijskim uslovima koji su doveli do nove stvarnosti, prožimanja i kretanja u sistemu vizuelnog stvaralaštva. Naime, radi se o pitanju ličnog odnosa, ličnog odgovora, lične potrebe, lične reakcije vizuelnih umetnica na stvarnost, a koja utiče na njihovu psihu, misli, stvaralaštvo.

Ojačani sistem vizuelnog stvaralaštva je takođe baza koja je potrebna da bi moglo da se utiče na izmenu ugla posmatranja vizuelnih umetnica i njihovih identiteta u društvu, kulturi, ali i u drugim oblastima. Dok se to ne postigne, trebalo bi podstaći funkcionisanje mikro-scena koje bi pomogle da se otvore mnoga pitanja, pa i „kompleksne teme arhetipova, manipulacije, trgovine ženama, potom njihovog prihvatanja života, okruženja, ali i digniteta, prava, odlučivanja, žrtve, čemu teže...".[101] Potrebno je baviti se i edukacijom publike, pa i samih stvaralaca kroz izložbe, projekte i druge aktivnosti. Kada se bude obezbedila osnovna infrastruktura vizuelnog stvaralaštva, onda bi ona mogla da se nadograđuje i dostigne svoj višedecenijski kontinuitet, „a ne da se stalno polazi iz početka jer bi svačiji entuzijazam za angažovanjem tako nestao"[102]. Ovo bi doprinelo podizanju svesti o značaju koji može da pruži svaki/a pojedinačni/a kustos/kinja i akter/ka vizuelne scene u aktuelnom trenutku svojim izborom umetnica, načinom prezentacije radova, uskostručnom podrškom, komunikacijom sa javnošću i sl.

Govoreći o problemima i izazovima sa kojima se sreću, vizuelne umetnice i kustoskinje najpre sagledavaju širu situaciju koja je vezana za to da se, generalno, ne odvaja dovoljno novca za kulturu ni u jednoj zemlji regiona gde je rađeno istraživanje, potom i da je podrška vizuelnim umetnostima (vizuelnim umetnicama/cima) od strane države nedovoljna, a ni tržište umetničkih dela nije regulisano. Zato je važno da se najpre promeni odnos društva prema umetnosti uopšte,

[101] Iz razgovora vođenog sa Violetom Kalić 19. maja 2021. godine.
[102] Iz razgovora vođenog sa Mirjanom Dragosavljević 31. marta 2021. godine.

da se podigne svest o njenom značaju, da država pokaže veću osetljivost i zainteresovanost za probleme u kulturi i umetnosti, da podstiče realizaciju projekata iz oblasti vizuelnog stvaralaštva, da se stvore dostojanstveni uslovi rada na svim nivoima, adekvatni prostori za izlaganje savremenih dela (naročito velikog formata), pa je tek onda moguće govoriti o ispravljanju položaja vizuelnih umetnica[103]. Iz istraživanja se pokazuje da je nerešeno stanje na polju kulture i umetnosti slično u svih pet zemalja gde je sprovedeno istraživanje, u kojima su vizuelne umetnice često primorane da se „bave nečim drugim i da budu nešto drugo – da bi mogle da budu ono što jesu i da rade ono što vole"[104].

Stoga je nezaobilazno razmatranje društvenog, socijalnog, političkog konteksta u kojem stvaraju vizuelne umetnice, odnosno rade kustoskinje danas u zemljama balkanskog regiona, uključujući i one integrisane u evropski politički kontekst. Naime, učesnice aktuelnog istraživanja stvaraju danas u kulturnom i umetničkom prostoru koji se sa jedne strane ne nalazi više u okviru „zajedničkog konteksta i sistema"; sa druge strane, ti sada „suženi tereni življenja" nose svaki svoju „težinu prošlosti, tradicije, nasleđa". Još uvek kulturne politike ovih zemalja podržavaju javne kulturne institucije, te je, kako smatraju kustoskinje, i dalje važno sprovesti njihovu društveno-kulturnu reformu, oživeti nove modele kulturnih i umetničkih praksi, stalno postavljati pitanje njihovog značenja i značaja, usmeriti javne institucije kulture i umetnosti ka saradnji na evropskom nivou, proširiti prostor slobode delovanja...

Ispitanice zaključuju da se u ovim zemljama nedovoljno problematizuju feministička pitanja, a upravo bi „mejnstrim" trebalo da promoviše, na primer, razmatranje delovanja žena u istoriji umetnosti, kao i u savremenom vizuelnom stvaralaštvu. „Feminizam je na Balkanu prikazan u negativnom svetlu, umesto kao osnovno ljudsko pravo na jednakost"[105], odnosno kao način razmišljanja o ljudskim pravima, o pravima ugroženih grupa, o različitosti, o slobodi i sl., pa se dešava da se na njegovo pominjanje „zbijaju šale i koriste seksističke i šovinističke konotacije"[106].

Kustoskinje iznose moguće načine za prevazilaženje nedovoljne vidljivosti umetnica i za afirmisanje njihovog stvaralaštva. Upravo savremene kustoske prakse nose u sebi težnju ka saradnji, ka susretanju, ka razmeni iskustva, ka izgradnji regionalne mreže saradnica/ka, ka realizovanju gostujućih izložbi, ka negovanju „scene unutar scene" koja je, kako je primećeno, „zakinuta za vidljivost", i ka stvaranju svojevrsne „platforme slobodnog izražavanja". Predlažu pojedinačnu i grupnu, kvalitetnu i zanimljivo osmišljenu prezentaciju radova vizuelnih umetnica javnosti i širem krugu ljudi; uspešno promovisanje njihovih izložbi na domaćoj i međunarodnoj sceni, uz vođenja i predavanja; omogućavanje prodaje i otkupa radova vizuelnih umetnica; jačanje kolektiva, udruženja, kustoske mreže sa ciljem udruživanja vizuelnih umetnica i njihovog osnaživanja itd.

Takođe, „može izgledati kao da su u pojedinim segmentima vizuelne umetnice i kustoskinje u povoljnijem položaju od svojih kolega jer imaju slobodu izbora, ali su, ipak, u nepovoljnijem, jer u

---

[103] Iz razgovora vođenog sa Marijom Radoš 31. marta 2021. godine.

[104] Iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine.

[105] Iz razgovora vođenog sa Šćipe Mehmeti 17. maja 2021. godine.

[106] Kakav je tretman vizuelnih umetnica u društvu, pa i u kulturi u celom regionu, može da se sagleda kroz zanimljiv primer rada vizuelne umetnice Marine Marković koja je na jednom platnu ružičastim koncem izvezla rečenicu: *How many art collectors want to buy your art?*, pa je onda precrtala *to buy your art* i dodala: *to fuck you* (iz razgovora vođenog sa Slavicom Popov 29. marta 2021. godine).

tolikom izboru dolazi do sopstvenih suprotnosti. Svaka od njih dođe do trenutka beskompromisnog nastavljanja bavljenja svojom umetnošću i zastupanja sopstvenog izraza, iako ne postoji materijalni priliv radi obezbeđivanja egzistencije"[107]. S obzirom na to da se dešava da njihove kolege, vizuelni umetnici i kustosi, pogotovo oni uticajni, često koriste svoju poziciju moći i dominantni položaj koji imaju, „vizuelne umetnice moraju mnogo više da se trude, da ulažu napor da bi pokazale svoje kvalitete, a opet da ne dođu u neprijatnu situaciju"[108]. Iz svih navedenih razloga, i kustoskinje i vizuelne umetnice smatraju da je aktuelni projekat „Uspon žene u kulturi na Zapadnom Balkanu" koristan upravo i zbog ideje ostvarivanja komunikacije između umetnica i kustosa/kinja i premošćavanja granica svake vrste; naime, „uspostavljanjem povezanosti kustoskog i umetničkog delovanja, uz 'beleženje' sa jedne strane stvaralaštva a sa druge strane pisane i teorijske reči, možemo zajednički dovesti i do bližeg razumevanja ove problematike od strane društva"[109].

Stoga je neophodno da se u savremenu kustosku praksu uključi istraživački, arhivski, aktivistički, u svakom pogledu transdisciplinarni rad da bi se povećali kapacitet i kreativnost kustoskinja, da se vrati kredibilitet kustoskinja, podstakne njihova sposobnost prepoznavanja i viđenja, u svrhu negovanja i promovisanja postignuća vizuelnih umetnica. Naime, mnogo toga se može kontekstualizovati iz današnje perspektive, ali sve zavisi i od načina vrednovanja prošlosti, kao i edukovanja ljudi – kako da se prepozna nešto kao vrednost. Rešenje vide u neophodnom zajedničkom istupanju i njihovom radu na kolektivnim delima vizuelne umetnosti, te učestvovanju u projektnim konceptima koji osnažuju njihova prava i poziciju u društvu, pomažu u rešavanju zajedničkih problema, doprinose ličnom vizuelnom predstavljanju i slobodnom pokazivanju sopstvenih stavova. Zalaganje kustosa/kinja bi moglo da bude vezano za postojanje pluraliteta i diverziteta načina na koji se o temi ženskog identiteta razgovara, kao i za podsticanje na razmišljanje o ovoj temi kroz primere dobre prakse jednako akterki savremene vizuelne scene i javnosti.

Vizuelne umetnice smatraju da bi u rešavanju njihovih problema najviše udela mogli da imaju donosioci odluka zaduženi za oblast kulture i umetnosti na svim nivoima (na lokalnom i državnom nivou), a koji bi trebalo da se založe za kreiranje novih strategija i načina prevazilaženja postojećih percepcija rodnih razlika. Tema položaja žena danas je vrlo aktuelna i prisutna, čak, i kod donosilaca odluka i u javnosti, zato jeste izazov vratiti joj važnost koju je nekada imala, a pogotovo je „oživeti" u sferi vizuelnih umetnosti[110]. Preko je potrebna solidarnost umetnica/ka, kustosa/kinja, institucija kulture, umetničkih udruženja, ali od države mora da krene inicijativa najpre za „depolitizacijom obrazovanja, medija, a potom i vizuelnih umetnosti, sociologije, antropologije svakodnevnog života"[111], da bi se iz drugog ugla i drugim očima sagledali uticaji, kao i situacija na ovom području.

---

[107] Iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine.

[108] Iz razgovora vođenog sa Sonjom Švec Španjol 10. marta 2021. godine.

[109] „Važno je i sprovesti istraživanja iz kojih bi se dobili statistički podaci o doprinosima, o realnim problemima sa kojima se vizuelne umetnice suočavaju, o broju dodeljenih ateljea, na primer, što bi pomoglo u izjednačavanju vrednosti njihovih radova sa radovima umetnika, kao i u razvijanju svesti naročito kod ljudi 'iz branše'" (iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine).

[110] Iz razgovora vođenog sa Tijanom Palkovljević Bugarski 29. marta 2021. godine.

[111] Iz razgovora vođenog sa Ivankom Apostolovom Baskar 19. maja 2021. godine.

Kustoskinje, ali i vizuelne umetnice smatraju da i institucionalni i vaninstitucionalni sektor imaju određene prednosti i potencijale, što zavisi i od nastojanja onih koji u njemu rade – da li će dati maksimum od sebe ili ne – kao i od finansijske, pa i medijske podrške vizuelnom stvaralaštvu[112]. Upravo zbog različitog iskustva i izazova, veliki broj vizuelnih umetnica voli da sarađuje i sa jednim i sa drugim sektorom. Iako se procentualno više priklanjaju nezavisnoj sceni, pojedine vizuelne umetnice ističu da još uvek nemaju iskustva sa vaninstitucionalnim sektorom, a da se institucionalnom sektoru obraćaju „po inerciji". Nezavisne kustoskinje objašnjavaju da je to iz razloga što „institucije diktiraju umetničku scenu jer su to prostori u kojima se odvijaju izložbe, istražuje, objavljuju katalozi, publikacije, monografije"[113], dok sistem nezavisnih galerija nije u potpunosti razvijen, a nezavisna scena vizuelnog savremenog stvaralaštva nije dovoljno vidljiva.

Tako da, iako se zapaža veći broj održanih izložbi vizuelnih umetnica u institucijama, to ne znači da su one i zadovoljnije i da imaju dobru saradnju sa njima. Mada institucije deluju sigurnije a kustoskinje stručnije, iza sebe imaju veću administraciju koja stoji „poput zida" između njih i umetnica. Vizuelne umetnice primećuju i da su konkursi često „namešteni", kao i da je „neophodna veza" da bi se izlagalo jer se prednost daje već afirmisanim autorima/kama. Najviše su nezadovoljne nefleksibilnošću institucija, u smislu da zaposleni u njima retko pristaju na nove izazove i „pomeranje granica" u svojoj praksi, ali i da ne argumentuju svoj izbor umetnica/ka. I prema mišljenju pojedinih kustoskinja, ono što nedostaje institucionalnom sektoru jeste „spremnost na delovanje"[114], pa je nezavisni sektor „preuzeo zadatak" da ukazuje na izvesne probleme i zanemarene aspekte, da privlači „neku drugu, zanimljiviju publiku" i otvoreno progovara o „zabranjenim" temama, poput položaja žena danas, njihovog sputavanja, diskriminacije i sl. Ipak, vizuelne umetnice zaključuju da im nije toliko značajno sa kojim sektorom sarađuju, već ko im od kustosa/kinja pruža mogućnost za slobodnim izražavanjem ideja, ume da „prepozna" kvalitet u onom čime se bave, razume kompleksnost produkcije njihovog rada, omogućava sigurnost u kvalitetnoj (re)prezentaciji opusa i sl.

Kustoskinje i jednog i drugog sektora zaključuju da bi trebalo savladati prepreke koje postoje između njih kreiranjem partnerstava i saradnje, između ostalog, i sa ciljem oblikovanja različitih konteksta, ideja, identiteta, pružanja stabilne podrške vizuelnim umetnicama u njihovim stvaralačkim nastojanjima. Iako su retko radile izložbe i projekte na temu jačanja ženskog identiteta, kustoskinje teže da svojim stavom pokažu otvorenost i solidarnost sa ženama–vizuelnim umetnicama, da podrže svaku inicijativu i akciju koja se bavi pravima i jačanjem žena u okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva, da budu involvirane u projekte koji se tiču položaja i isticanja identiteta žena u vizuelnim umetnostima, da doprinesu profesionalno ovom pitanju i problemu kroz ukazivanje na neravnopravnosti i nepravilnosti kako u društvu, tako i u kulturi i savremenom stvaralaštvu.

Kustoskinje poručuju da je neophodno da vizuelne umetnice „osvoje" veću vidljivost u javnosti i da dobiju prostor za rad jednak sa onim koji imaju vizuelni umetnici. A to je moguće ponajviše preko institucionalizacije sistema podrške vizuelnim umetnicama i sprovođenjem više inicijativa

---

[112] Primetno je da su često samostalne kustoskinje počele kao institucionalne, odnosno da su radile u okviru institucija, pa su se odvojile i započele nezavisnu kustosku praksu.
[113] Iz razgovora vođenog sa Biljanom Jotić 24. marta 2021. godine.
[114] Iz razgovora vođenog sa Majom Flajsig 16. marta 2021. godine.

koje su vezane naročito za definisanje regulative koja se odnosi na rodnu ravnopravnost u okviru Zakona o kulturi, odnosno kulturnih politika u okviru Zakona o rodnoj ravnopravnosti. S tim u vezi jeste i potreba da vizuelne umetnice i kustoskinje postanu svesnije kakve zakone žele, za šta žele da se izbore i na koji način da stvore te uslove (na primer, preko edukacije i žena i muškaraca o poštovanju, podršci, solidarnosti sa ženama–vizuelnim umetnicama).

I kustoskinje i vizuelne umetnice se slažu da je neophodno da više i češće sarađuju na zajedničkim projektima i u okviru institucionalnog i u okviru nezavisnog sektora, ali tako da svako u svom domenu i delu posla „nađe interes"; takođe, važna je i veća otvorenost u međusobnoj komunikaciji da bi se saradnja odvijala na obostrano zadovoljstvo, ali i da bi se ostvario kontinuitet ličnog i javnog delovanja kustoskinja i vizuelnih umetnica. Njihovo mišljenje je da bi ovo moglo da se realizuje upravo kroz sistematsko organizovanje festivala, tribina, salona, stručnih predavanja, tematskih druženja, „onlajn" prezentacija, digitalnih platformi, medija[115], ali i udruživanjem sa drugim oblicima feminističkog delovanja, po mogućstvu uz angažovanje većeg tima saradnika/ca. Iza svega toga bi trebalo da stoji i dobro osmišljen marketinški plan, a bitno je i povezivanje sa publikom, kreiranje različitih sadržaja za više interesnih grupa, te komuniciranje na relaciji umetnica – kustos/kinja – publika. Sve ovo može da pomogne da tema vrednovanja rada i jačanja pozicije vizuelnih umetnica uđe u sve pore društva ne bi li se promenila svest ljudi. Naime, „kada se o nečemu govori dovoljno dugo, onda postane deo svakodnevice, ljudi počinju to da prihvataju, dobija se na efikasnosti"[116]. Sporadično, svi ovi narativi se provlače između drugih tema, ali deluje kao da se izbegava fokusiranje na suštinu.

No, kako bi išle u korak sa očekivanjima vizuelnih umetnica i prilagodile se svim promenama na sceni vizuelnog stvaralaštva, pa i većem obimu posla, kustoskinje bi trebalo da dobiju i veću podršku od institucija, ali i od vanistitucionalnih organizacija. Savremena vizuelna umetnost se stalno menja, te da bi išle u korak sa njom, moraju da proširuju svoje iskustvo, da stiču nova znanja u okviru svoje struke, da se edukuju iz oblasti novih medija i višemedijske umetnosti. Kustosko delovanje se ogleda ponajviše u organizovanju grupnih izložbi, na kojima se mogu spojiti radovi vizuelnih umetnica svih generacija u zajedničke narative i time doprineti jačanju i davanju identiteta lokalnoj likovnoj sceni; kao medijatori, u ovom slučaju između umetnica i publike, pogotovo u institucionalnom sektoru – važno je da se kustoskinje povežu sa onim što umetnice stvaraju, da sagledaju aktuelnu situaciju iz njihove perspektive, da iniciraju platformu gde bi umetnice predstavile svoje ideje, da osvetle ono što ih „spotiče"...

Vizuelne umetnice su podeljene što se tiče uverenja koliko feminističke teorije i prakse zaista mogu da utiču na (p)ostvarivanje procesa uvažavanja principa, zahteva i prava koji pripadaju ženi u vizuelnim umetnostima. Kustoskinje pak smatraju da se vizuelna umetnost, pa i kustoski koncepti mogu sagledati kao pogodan prostor za feministička delovanja. Naime, „produkovanje novog znanja pokreće kritičko mišljenje", a preko njega se otvara put i do problematike položaja pojedinca u društvu, konkretno – žena. Jer, „priča" o ženi, njenim identitetima i njenom položaju u društvu, kulturi, umetnosti, kao i svest o potrebi emancipacije žena mora da se razvija i nadalje, a „savremena umetnost se i dotiče najrelevantnijih pitanja današnjice jer je njeno da stalno

[115] Iz razgovora vođenog sa Valentinom Radoš 10. marta 2021. godine.
[116] Iz razgovora vođenog sa Romanom Tekić 9. marta 2021. godine.

istražuje, ali i da ukaže višim instancama na rešenja"[117]. Može da pomogne u „otvaranju novih demokratskih i alternativnih prostora umetničkog delovanja i kustoskih praksi"[118], u kojima će se iskazivati i zastupati ženski kreativni rad, raspravljati o njemu, o načinu reprezentovanja žene, o doprinosu koje su žene ostavile u ovoj oblasti, kao i o potrebi za rekontekstualizacijom istorije umetnosti (što bi možda svaka zemlja regiona trebalo da uradi na svom primeru), o čemu bi se zatim edukovala javnost. Veoma je važno i da se kustoskinje i kustosi, istoričari i istoričarke umetnosti, teoretičari i teoretičarke, kao i kritičari i kritičarke vizuelnih umetnosti angažuju kroz pisanje, kritiku, razgovore, tribine, preko društvenih mreža i sl., da bi se ove teme vratile u polje javnog diskursa jer je, inače, teško delovati na pravi način, doći do građana i uticati na donosioce odluka[119]. Potrebne su i projektne inicijative (regionalne, državne), u okviru kojih bi naglasak bio na vizuelnim umetnicama, sa ciljem senzibilisanja javnosti po pitanju njihove veće vidljivosti i uravnotežavanja očekivanja i uloge vizuelnih umetnika i vizuelnih umetnica.

S obzirom na to da i vizuelne umetnice i kustoskinje primećuju da su feminističke i druge umetničke teorije i prakse nedovoljno prisutne u vizuelnim umetnostima zemalja regiona, neophodno je ostvariti njihovo približavanje, upravo sa ciljem podizanja svesti o pozitivnoj diskriminaciji u svetu vizuelnog stvaralaštva kroz inicijative kojima se upozorava na postojanje izvesnih problema u društvu, u ovom slučaju položaja vizuelnih umetnica, i potrebe da se one ojačaju u svakom pogledu. Naime, da bi se transformisao i institucionalizovao drugačiji odnos umetničkih teorija i praksi prema ženama u istoriji umetnosti, kao i u savremenom vizuelnom stvaralaštvu, u smislu kritike njihove reprezentacije i stereotipa, a jačanja njihove (samo)svesnosti – društvene, kulturne, psihološke, umetničke – kustoskinje su mišljenja da bi trebalo više poraditi na promeni odnosa same struke prema feminističkim pitanjima i na njihovoj većoj zastupljenosti u okviru savremene vizuelne umetnosti. To „mesto spajanja" moglo bi da bude pogodno za isticanje slobode ženskog vizuelnog stvaralaštva, za podsticanje umetnica da kroz svoje radove mogu otvoreno da „kažu" ono što imaju a da ne budu „osuđene" od strane društva, porodice, partnera, pa i od strane kolega i koleginica.

Ali, trebalo bi o tome više da se promišlja, govori, preduzima u okviru struke, ne očekivati uvek od države i društva da se nešto promeni. Jer, „upravo sama mogućnost delanja umetnica i kustoskinja, i bavljenja onim što vole i žele, treba da probudi svest i jednih i drugih da su žene u neko ranije vreme morale da se izbore za to"[120].

Kustoskinje pokazuju da ih pitanja o pravima žena dotiču, ali ističu da imaju osećaj da se vraćaju unazad, „na početak borbe", odnosno da se položaj žena u međuvremenu nije mnogo popravio, nego je čak i urušen. Zato, smatraju da ima „još dosta koraka da se napravi" ne bi li vizuelne umetnosti počele da se posmatraju u svetlu feminističke problematike. Na tome bi, pretpostavljaju ispitanice, možda mlađe generacije kustosa/kinja, umetnika/ca, istoričara/ki i

[117] Iz razgovora vođenog sa Slavicom Popov 29. marta 2021. godine.

[118] Iz razgovora vođenog sa Brankom Hlevnjak 15. marta 2021. godine.

[119] Sa jedne strane, „ako kritika nije dostupna u medijima, odnosno javnosti, ili ako se cenzuriše jer nekome ne odgovara", onda se ne može steći ni prava slika o stanju u ovoj oblasti, niti može da se vidi koliko se promenio odnos prema ovom pitanju ili nekim drugim gorućim temama, pa ni u kom smeru. Sa druge strane, često nedostaje „dobra likovna kritika" jer su retki istoričari umetnosti koji su specijalizovani za bavljenje likovnom kritikom, a takođe i novinari koji su specijalizovani da prate kulturu (iz razgovora vođenog sa Ljiljanom Karadžić 2. juna 2021. godine).

[120] Iz razgovora vođenog sa Jasnom Kocuvan Štukelj 11. maja 2021. godine.

teoretičara/ki umetnosti trebalo da rade, na primer, priređivanjem autorskih izložbi sa umetnicama (ali ne samo kroz njihovo „plasiranje" ili „puko prisustvo" već i podrobnijim bavljenjem njihovom umetnošću i identitetima), dekonstruisanjem postojećih narativa o ženama, društvenim kontekstualizovanjem njihovih radova, interpretacijom njihovog stvaralaštva sa različitih aspekata, a pogotovo češćim osmišljavanjem društveno angažovanih projekata koji obrađuju tematiku identiteta žene. Zaključuju da je nezaobilazno da kustoska praksa podrazumeva i upoznavanje sa feminističkim teorijama i istraživanjima, ali i da se u jezičkom pogledu napravi pomak u smislu njegove primenljivosti u umetničkom uobličavanju.

Stoga je primenljiva ideja da je potrebno i sasvim izvesno da se uspostavi šira, čvršća i na neki način popularizovanija platforma sa feminističkom problematikom, u okviru koje bi se otvorila rasprava o aktuelnim društvenim, kulturnim, umetničkim problemima u koje spada i položaj žena–vizuelnih umetnica, njihovo životno i stvaralačko iskustvo. Tako bi se omogućilo da umetničke, pa i feminističke teorije ne budu samo usko prezentovane, odvojene od svakodnevnog delovanja, od izlagaštva, od realnog života savremenih vizuelnih stvaralaca. Stvorili bi se uslovi za njihovo implementiranje na širem nivou, ali tako da se ne izazove antagonizam kod javnosti, već da se radi na pristupačnosti ovih teorija u svakom pogledu. Ta platforma bi predstavljala svojevrsni osmišljeni prostor zajednice žena–vizuelnih umetnica sa ciljem njihovog promovisanja i ohrabrivanja tokom stvaralačkog rada, ali i u svakodnevnom životu, kao i međusobnog podržavanja i pomaganja na njihovim pojedinačnim i samostalnim kreativnim putevima .

Prema oceni vizuelnih umetnica, kao i prema zapažanju kustoskinja, u savremenim umetničkim i kustoskim praksama nije u dovoljnoj meri prisutna međusobna solidarnost, podrška, razumevanje, briga. Zato je važno zajedničkim snagama raditi na tome kroz međusobnu saradnju i povezivanje, veću proaktivnost i stalno zalaganje za proširenje prostora izlaganja vizuelnih umetnica, osvešćivanje problematike položaja žena u sistemu vizuelnog stvaralaštva, sa ciljem osvajanja pozicije koje zaslužuju barem u jednakoj meri sa njihovim kolegama. U širem aspektu – baviti se dugoročnim kreiranjem ključnih promena u društvu koje su potrebne za njegovo „ozdravljenje", i to upravo preko povećanja prisutnosti žena u kolektivnoj slici društva i scene i prevazilaženja vladajućih predrasuda o tipičnom „ženskom izrazu", „ženskom svetu", „ženskoj umetnosti", „ženskom principu". Kustoskinje zapažaju da je, takođe, važno da „žene počnu da žive feminizam", da u praksi podare veće ohrabrenje jedna drugoj, da potpomognu različite ženske energije i identitete, da pokažu veću ujedinjenost. Jer, „nije bitan samo profesionalni odnos nego još više – ljudski odnos, posmatrati žensku osobu kroz njenu jačinu, a ne kroz njenu slabost".

I vizuelne umetnice i kustoskinje moraju da budu organizovanije i snažnije da bi se izborile za sebe, da rade na umrežavanju, solidarnosti, pronalaženju načina da pitanja vezana za njihov položaj budu postavljena kao važna i kao ona koja bi trebalo da preusmere tokove savremenog stvaralaštva. Naime, iako se ispitanice slažu da je „feminizam normalnost zdravog društva", iz dobijenih podataka možemo da zaključimo da postoje zajednički interesi i slična mišljenja i kod vizuelnih umetnica i kod kustoskinja, ali da nisu spremne niti motivisane da samostalno dođu do rešenja date problematike ili da barem predlože zajedničko rešenje – ponajviše zbog nedostatka komunikacije.

///

Dakle, i vizuelne umetnice i kustoskinje ističu da je neophodna transformacija, koja mora i može da se odigra na suptilan način, i to „iznutra", u samom društvu, institucijama, tako da se iskoriste određene dobre pozicije i da se kontinuirano zagovaraju emancipatorske ideje i insistira na jednakosti među polovima. Kada se bude obezbedila takva osnova, izmenili neprimereni kulturni obrasci i promenila svest kod ljudi, i u vizuelnom stvaralaštvu će žene imati jednake mogućnosti za rad i napredak. Potrebno je prevashodno početi od dubljih promena u društvu: uključiti u vaspitanje i obrazovanje još od dečjeg uzrasta temu rodne ravnopravnosti, edukovati građane u prevazilaženju društvenih i političkih stereotipa, ukazati na izuzetnu vrednost žena u razvoju istorije, kulture, umetnosti.

Kustoskinje podsećaju na to da je ženama pre sto godina bilo teško da budu prihvaćene, iako ih je bilo izuzetnih i u umetnosti, politici, diplomatiji, ali danas deluje kao da su nazadovale, kao da se ne bore na pravi način za svoju poziciju i da im je lično mnogo teže da ponovo „krenu putem emancipacije". Zato bi „rešavanje ženskih pitanja" trebalo početi rešavanjem pritiska koji postoji u društvu prema ženama, borbom protiv vladajućih stereotipa, a ta tema je važna naročito u zemljama regiona gde i dalje muškarac dominira nad ženom. Tako može da se pruži jedan poseban ugao posmatranja „žena o ženi" i da se odgovori na pitanje – šta može da se sazna o savremenim kretanjima u vizuelnoj umetnosti i na koji se način ona razume danas, odnosno kako se ta stvarnost projektuje u savremenom vizuelnom stvaralaštvu žena.

U svemu tome, kako naglašavaju ispitanice, važno je umrežavanje, saradnja, povezivanje, komunikacija, rečju – „okupljanje" žena iz oblasti vizuelnih umetnosti, digitalnog marketinga (prezentovanja umetnosti u oblast kulture), kulturne diplomatije, autorskih prava, preko snimanja dokumentarnog serijala, organizovanja predavanja, potom okruglih stolova, kao i osnivanjem mreže kustoskinja, osmišljavanjem rezidencijalnog programa. To su sve razrađeni načini (u okviru aktuelnog projekta Biljane Jotić) kojima je moguće proširiti kontekst delovanja u sadašnjem trenutku savremenosti i dokumentovati ga, sa krajnjim ciljem – dopreti do žena–vizuelnih umetnica da bi svesno počele da menjaju svoj način razmišljanja (ili pak da bi od nezaiteresovanih osoba postale proaktivnije). Kustoskinje smatraju da je sada dobar trenutak da se o tome govori i da se odigraju promene vezane za feminističku problematiku i u okviru vizuelnih umetnosti.

Postoje i udruženja umetnica, u okviru kojih se one same organizuju na projektima, tako da, kako zaključuju kustoskinje, „žene imaju sve moćniju ulogu u umetnosti". Pojedine kustoskinje smatraju da je „lok daun" zbog epidemije „kovid-19" doveo do vraćanja tradicionalnih uloga žena i muškaraca, do unazađivanja žena i na fizičkom i na psihičkom planu. Ukazuju da bi upravo teoretičari kulture trebalo da se fokusiraju na ponovno promišljanje privatnog, kolektivnog, pa i ženskog prostora, u smislu da je javni ali i porodični prostor postao intolerantan za manjine i stoga je dobar trenutak za „glasniju borbu" i osvajanje prava društveno marginalizovanih grupa te isticanja različitih identiteta. Stoga bi aktuelna situacija zapravo morala da se usmeri ka otvorenijoj popularizaciji feminizma, koji je do sada posmatran kao „mikroproblem" – da ponovo „izroni" ili će se definitivno „učauriti" kao marginalan i nepotreban.

Rezultati anketa, kao i svedočenja i sugestije vizuelnih umetnica i kustoskinja koje su učestvovale u ovom istraživanju upućuju pre svega na ponovno promišljanje ne samo ekonomskog položaja i društvenih, hijerarhijskih pozicija savremenih vizuelnih umetnica već i njihovih identiteta, u smislu očekivanih uverenja o njima. Pitanje rodnog razlikovanja stvaralaca u odnosu na zaključke istraživanja ne otkriva se kao političko već kao ljudsko, s obzirom na to da ga nameće istovremeno socijalni kontekst i savremeni vizuelni umetnički opus. Stoga je i cilj istraživanja, zajedno sa preporukama koje slede, u saglasnosti sa definisanim ciljevima celokupnog projekta čije je ono deo. Dakle, suština ovog istraživanja, jednako kao i projekta, nije da se naglase razlike između žena i muškaraca u savremenim vizuelnim umetnostima i društvu, već da se uklone subverzivni i destruktivni efekti tih razlika.

Prema rečima Biljane Jotić, autorke projekta, glavna namera je – „da se misaono izjednače umetnik i umetnica, žensko i muško, u jedan apsolutan pojam. Dok se ta dva pojma ne izjednače, postoji potreba da se žena osnažuje, da se podstiče umetnički izraz žena, da se posmatraju različiti identiteti žena–vizuelnih umetnica i da se kroz umetnički rad pristupi pitanju šta je to sa čime se žena danas identifikuje kroz specifične izraze u okviru svog vizuelnog stvaralaštva. Takođe, suštinska stvar koju treba negovati jeste različitost njihovog umetničkog izraza, umetničkog medija koje koriste u skladu sa razvojem savremenih tehnologija, istorijskih uslova koji su doveli do nove stvarnosti, prožimanja, kretanja."

Preporuke

Savremena vizuelna i kustoska scena sreću se sa brojnim problemima u svakoj zemlji regiona Balkana u kojoj je rađeno aktuelno istraživanje, a što se pokazuje upravo iz razgovora vođenih sa kustoskinjama, kao i iz otvorenih pitanja vizuelnih umetnica. Odgovori ispitanica predstavljaju dragocene putokaze koji mogu biti uzeti u obzir u procesu donošenja odluka o prioritetima nacionalne i lokalne kulturne politike, pogotovo što se poklapaju sa opštim stanjem u ovoj kulturnoj delatnosti. Prema njihovom mišljenju, neophodno je da se najpre razreše nedostaci koji postoje već duže vreme u kulturi, a potom i na savremenoj vizuelnoj sceni, zbog kojih je teško krenuti u suočavanje sa specifičnim problemima, pa i konkretnije govoriti o položaju vizuelnih umetnica u okviru ovog sistema.

Na opštem planu, postoji potreba za ostvarivanjem dostojanstvenih uslova funkcionisanja, odnosno unapređenja sistema vizuelnog stvaralaštva, što zavisi od stanja u nacionalnoj i lokalnoj kulturnoj politici. Upravo se instrumentima i strategijama kulturne politike može podići kapacitet i sistema vizuelnog stvaralaštva, u smislu podsticanja pravca delovanja ustanova i zaposlenih, ali i organizacija, kao i njihovih prioriteta (planiranje rada, pravilno raspoređivanje materijalnih i ljudskih resursa, akcioni i finansijski planovi, nivo učešća publike, evaluacija rada itd.). S obzirom na to da bi u prevazilaženju nedostataka, pa i kreiranju kulturne politike trebalo da učestvuju jednako i akteri sistema vizuelnog stvaralaštva, važno je koliko su nacionalne i lokalne kulturne politike jasno definisane i transparentne, te u kojoj meri obuhvataju i strategiju podsticaja, odnosno razvoja vizuelnog stvaralaštva.

Stoga je najvažnija preporuka institucijama da preko usvojenih nacionalnih strategija razvoja kulture, predviđenih zakonima u oblasti kulture, a u čijim predlozima participiraju brojni subjekti – rade na donošenju zakona i podzakonskih akata upravo za oblast vizuelnog stvaralaštva. Da bi se strategije kulturnog razvoja sprovele, donose se akcioni planovi kojima se definišu ciljevi, mere, aktivnosti, očekivani rezultati, indikatori praćenja, nosioci i partneri u ostvarivanju postavljenih zadataka. U okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva, u državama u kojima je rađeno ovo istraživanje, veoma se polaže na: digitalizovanje savremenog vizuelnog stvaralaštva radi kvalitetnijeg očuvanja sadržaja i omogućavanja njegove dostupnosti svim socijalnim i starosnim grupacijama i osetljivim grupama; zatim, na profesionalizaciju i modernizaciju sistema vizuelnih umetnosti i jačanju kapaciteta rada ustanova i organizacija; na ravnomerni razvoj sistema vizuelnog stvaralaštva; potom i na regionalno povezivanje i internacionalizaciju, kao i na razvoj publike i participaciju.

Neophodno je:

- unapređenje standarda izlagačkih praksi (razvijenija izlagačka infrastruktura, razvijenije tržište, adekvatnija tehnička opremljenost, razvijeniji načini prezentacije, interpretacije i kontekstualizacije savremene vizuelne umetnosti, revitalizovanje napuštenih objekata radi pretvaranja u ateljee, stvaranje „habova“ različitih tipova stvaralaštva i sl.);

- pružanje podrške projektima kritičkog mišljenja, profesionalnoj kritici, istraživanjima u oblasti vizuelnog stvaralaštva (rad na analizi stanja, uspostavljanju različitih mehanizama, kreiranju platformi i sl.);
- doedukovanje i obučavanje stručnog kadra u okviru vizuelnog stvaralaštva na svim nivoima kroz programe celoživotnog učenja i razmene;
- realizovanje novih konkursa i podrške za kustoske projekte, za mlade umetnice/ke, za raznovrsne inicijative i produkcije:
- unapređenje saradnje i dijaloga institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora (javno, privatno i civilno partnerstvo u okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva, sa ciljem učestvovanja u predlaganju strategija za razvoj vizuelne umetnosti zasnovanim na profesionalnim praksama);
- podržavanje kvalitetnih projekata koji se realizuju u manjim i nerazvijenim sredinama i koji omogućavaju povezivanje stvaralaca iz različitih lokalnih sredina (jačanje i širenje kulture i olakšano bavljenje stvaralačkim radom van velikih gradskih centara);
- razvijanje savremenih koncepata likovnih kolonija i njihovo umrežavanje na nacionalnom i međunarodnom nivou;
- prezentovanje domaćeg vizuelnog stvaralaštva u inostranstvu, na međunarodnim manifestacijama (veća vidljivost) i povećanje broja vizuelnih umetnika i umetnica uključenih u projekte sa profesionalcima iz regiona i šire (projekti razmene);
- stimulisanje projekata vizuelnog stvaralaštva sa višim stepenom participacije i rada sa publikom (izlaganje savremene vizuelne umetnosti u javnom i negalerijskom prostoru i ustanovama sa ciljem njene veće dostupnosti), kao i amaterskog stvaralaštva i stvaralaštva nacionalnih manjina;

Prema mišljenju vizuelnih umetnica i kustoskinja, u realizovanju ovih ciljeva trebalo bi da učestvuju svi nivoi vlasti (ministarstva, autonomne pokrajine, jedinice lokalne samouprave, ustanove kulture, reprezentativna umetnička udruženja organizacije civilnog društva iz oblasti vizuelnih umetnosti, samostalni umetnici/ce i drugi profesionalci iz oblasti vizuelnih umetnosti...). U skladu sa navedenim ciljevima (preporukama), ispitanice su iznele još neke koje bi bile od značaja za življu i aktivniju scenu savremenog vizuelnog stvaralaštva, kao i za povećanje vidljivosti savremenih vizuelnih umetnica i umetnika, te rešavanje njihovih socijalnih i materijalnih problema:

- podsticanje funkcionisanja mikro-scena[121] u okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva;
- razvijanje informacionog sistema, u smislu mapiranja vizuelnih umetnica i umetnika i kreiranja baze podataka na nacionalnom nivou (radi olakšanog odabira kustosa i kustoskinja, a samim tim i većeg kvaliteta kustosiranja);
- formiranje mreže saradnika/ca u oblasti vizuelnog stvaralaštva, kao i ohrabrivanje saradnje subjekata u oblasti vizuelnog stvaralaštva i privrednih subjekata kroz sponzorstva, donacije, konkurse;

[121] Kao svojevrsne idejne i kontekstualne celine, mikro-scene čine individualne kustoske prakse i umetničke opuse koji zajedno doprinose održavanju kontinuiteta i pluralizma autorskih izraza nekoliko generacija. Videti: *https://msurs.net/index.php/sr/izlozbe/arhivaizlozbe/izl2016/578-contemporary-thesaurus-29-24-2017.*

- omogućavanje većeg iznosa sredstava koji vizuelno stvaralaštvo koristi iz organizacija i fondova EU;
- podržavanje projekata kojima se u medijima afirmišu i čine dostupnim dela i sadržaji u oblasti savremenog vizuelnog stvaralaštva;
- praćenje konkursa u oblasti vizuelnog savremenog stvaralaštva, uključujući i konkurse Kreativne Evrope Srbije, i njihova promocija na internet stranicama ustanova kulture, galerija, umetničkih udruženja.

Kada je u pitanju položaj, vidljivost i identitet vizuelnih umetnica, na osnovu izveštaja i zaključnih razmatranja istraživanja o stanju i identifikovanim problemima, ključna preporuka je da bi iz ustanova kulture, umetničkih udruženja, organizacija civilnog društva iz oblasti savremenog vizuelnog stvaralaštva trebalo da krene inicijativa za borbu protiv vladajućih stereotipa i sadašnjeg položaja žena–vizuelnih umetnica. To se, takođe, odnosi i na kreiranje novog koncepta relacija u okviru ove oblasti „koji bi bio više usmeren na ulogu žena u kulturi i društvu, odnosno rodnu ravnopravnost"[122]. Na osnovu istraživanja sledi da je neophodno povezivanje institucionalnog i vaninstitucionalnog sektora u oblasti savremenog vizuelnog stvaralaštva, kao i davanje većih mogućnosti vizuelnim umetnicama u okviru izlagačke politike galerijskih, muzejskih prostora. Takođe, u okviru njihove poslovne i izlagačke politike neophodno je:

- promovisati vrednosti rodne ravnopravnosti, ulogu žena u savremenoj kulturi, društvu, stvaralaštvu (kroz izložbe, performanse, tribine, predavanja, debate, festivale i sl.), preko jednake zastupljenosti vizuelnih umetnika i umetnica u galerijskim i muzejskim zbirkama i na izložbama, na umetničkim akademijama, ali i jednakog vrednovanja njihovih radova prilikom prodaje, jednakih honorara i sl.;
- baviti se otkupljivanjem dela vizuelnih umetnica (uvesti otkupne rodne politike u muzeje i galerije), organizovanjem aukcija njihovih radova, ali i takmičenja i izložbi sa akcentom na rodnim temama u savremenom vizuelnom stvaralaštvu;
- kontinuirano raditi sa različitim ciljnim grupama (od najmlađih do najstarijih) preko akcija kulturne animacije, edukacije i drugih aktivnosti, a u svrhu povećanja nivoa znanja i informisanosti građana o različitim društveno-kulturnim pitanjima u koja spadaju i ona vezana za položaj žena u kulturi i vizuelnim umetnostima;
- približiti javnosti i medijima vizuelno stvaralaštvo žena–vizuelnih umetnica kroz istraživanja depoa muzeja i postojećih zbirki galerija, kao i kroz istraživačke projekte koji bi obuhvatili žene koje su stvarale na određenoj teritoriji u ranijem vremenu;
- sprovoditi istraživanja iz kojih bi se dobili statistički podaci o realnim problemima i „brojevima" sa kojima se vizuelne umetnice suočavaju, sa ciljem sticanja uvida, sprovođenja mera i preuzimanja akcija, radi izjednačavanja vrednosti njihovih radova sa radovima umetnika, kao i „osvešćivanja" pripadnika i pripadnica „iz branše";
- obezbediti veću medijsku pažnju vizuelnim umetnicama;
- obezbediti rodni balans u dodeli najviših stručnih nagrada, rangiranju radova na grupnim izložbama, kao i u nacionalnim zbirkama;
- obratiti veću pažnju na žene koje se bave određenim vrstama vizuelne umetnosti u kojima su tradicionalno dominirali muškarci, kao što su vajarstvo, dizajn, fotografija;

[122] V. Milanović, B. Subašić, B. Opačić, nav. delo, str. 106.

- obezbediti podršku promenama jezičkih rodnih politika izradom promotivnih materijala, sa ciljem postizanja ravnoteže i jednakosti umetnica i umetnika, tj. podizanja svesti u javnosti o ravnomernoj rodnoj zastupljenosti stvaralaca;
- uključiti decu i mlade u kreiranje sadržaja koji poštuju i afirmišu principe rodne ravnopravnosti, u saradnji sa školama, kancelarijama za mlade, organizacijama civilnog društva[123];
- organizovati (do)edukacije kustosa i kustoskinja u ustanovama kulture i organizacijama vizuelnog stvaralaštva u inovativnijoj kustoskoj praksi, što podrazumeva i uključivanje feminističkih teorija i praksi, teorija rodne ravnopravnosti i sl.);
- organizovati edukaciju vizuelnih umetnica u oblasti marketinga, radi bolje prezentacije njihovih radova, zatim u oblasti organizacije i arhiviranja, kao i u oblasti preduzetništva (razviti službe koje bi pomagale umetnicama u tim oblastima);
- popularisati sadržaje iz oblasti savremenog vizuelnog stvaralaštva koji se tiču identiteta vizuelnih umetnica kroz uključivanje publike u njihovu prezentaciju i organizaciju (sa ciljem boljeg razumevanja položaja i potreba žena, kao i vizuelnih umetnica u društvu);
- osmisliti strateški kampanje i posebne programe u cilju društvenog osvešćivanja tradicionalnog posmatranja rodnih dualiteta i promovisanja stvaralaštva vizuelnih umetnica u javnosti.

S obzirom na to da se u zemljama koje su učestvovale u ovom istraživanju primećuje donekle različita situacija koja se tiče (ne)postojanja razvijene regulative o rodnoj ravnopravnosti ili posebnih nacionalnih strategija, akcionih planova i sl., ovde ćemo izneti generalne preporuke koje se mogu na određenim instancama primeniti u svakoj državi. Pomenuti zakoni i strategije se mogu donositi od strane ministarstava nadležnih za ljudska prava, ali je u nadležnosti i drugih organa i tela javne vlasti (Vlada, ministarstva, koordinaciona tela za rodnu ravnopravnost, jedinice lokalne samouprave, organizacije, javne ustanove i dr.), takođe, kreiranje, sprovođenje, praćenje, zaštita, unapređenje ostvarivanja rodne ravnopravnosti u različitim oblastima za koje su nadležni.

Intervjuisane kustoskinje i anketirane vizuelne umetnice očekuju pomoć najviše od državne i lokalne vlasti, kao i od institucija kulture, umetničkih udruženja, pa i kustosa/kinja, stručne javnosti, medija, ali ističu da je kulturna politika nedovoljno podsticajna, te da ne postoji sistemska i zakonska podrška naročito ženama u oblasti vizuelnih umetnosti. Smatraju da bi svi institucionalni akteri trebalo da budu otvoreniji u pogledu praktične primene rodne jednakosti i u oblasti vizuelnog stvaralaštva. Prema zapažanjima, iskustvima i stavovima kustoskinja i vizuelnih umetnica, iznosimo preporuke donosiocima odluka (ministarstvo nadležno za kulturu i druga nadležna ministarstva, pokrajinski sekretarijat, jedinice lokalnih ili regionalnih samouprava). Preporuke su povezane sa potrebom za većom podrškom državnog sektora u podizanju svesti o značaju kulture za društvo kroz jačanje galerijskog sistema, društvene akcije, edukaciju građanstva, između ostalog, i o rodnoj ravnopravnosti i važnosti prisutnosti žena u svim aspektima našeg društva, pa i u savremenom stvaralaštvu; zatim, sa potrebom za finansijskom podrškom, odnosno većim materijalnim i finansijskim sredstvima za produkciju i prezentaciju radova (naročito ekonomski ugroženih umetnica, samohranih majki...); sa potrebom za promenom materijalnih i radnih uslova za vizuelne umetnice, za stvaranjem boljih mogućnosti za

[123] Isto.

prodaju radova (organizovanje tržišta umetničkih dela[124]), za većom podrškom i vrednovanjem od strane lokalne zajednice i celokupnog društva, kao i za jednakim učešćem u procesu odlučivanja u kulturi. Prvenstveno je važno da se formulišu planovi razvoja kulture sa ciljem sistematskog rešavanja problema u kulturi, definisanja ključnih pitanja od važnosti za kulturni život i kulturni razvoj. Stoga, iz ugla intervjuisanih kustoskinja i anketiranih vizuelnih umetnica, iznosimo preporuke institucijama.

- Važno je donošenje strateških planova (planski akti) na svim nivoima sa postavljenim ciljevima (prioritetima) vezanim za veću afirmaciju i zastupljenost žena u kulturi, u ovom slučaju vizuelnih umetnica (jednaki tretman u radu, produkciji, prezentaciji, napredovanju, vrednovanju, prodaji i sl., sa umetnicima), ali i za njihovu posebnu zaštitu tokom trudnoće, odnosno materinstva[125], rada od kuće. Ova preporuka se odnosi na razmatranje predloga za socijalnu i svaku drugu zaštitu protiv rodne diskriminacije samostalnih (nezavisnih) kustoskinja i vizuelnih umetnica.
- Važno je inkorporisanje i afirmisanje rodne ravnopravnosti na različite načine u zakonima i podzakonskim aktima u oblasti vizuelnog savremenog stvaralaštva, uključujući i primenu rodno osetljivog jezika, uz saradnju sa stručnjacima iz nauke i obrazovanja, samostalnim umetnicama, nezavisnim kustoskinjama, reprezentativnim udruženjima u oblasti vizuelnih umetnosti, sindikatima u vizuelnim umetnostima, organizacijama civilnog društva iz oblasti vizuelnog stvaralaštva i obrazovanja, sa ciljem unapređenja rodne ravnopravnosti u ovoj oblasti.
- Važno je usklađivanje zakonskih rešenja sa praksom kontinuiranim dijalogom između ministarstava kulture i reprezentativnih likovnih udruženja, u smislu osnaživanja socijalne i ekonomske sigurnosti žena u oblasti savremenog vizuelnog stvaralaštva i povećanjem javnih finansijskih sredstava za realizovanje novih specijalizovanih konkursa i drugih vidova podrške programa i projekata kustoskinja, za mlade i neafirmisane umetnice, za nove inicijative i novu produkciju vizuelnih umetnica, a koji doprinose njihovoj većoj vidljivosti i poboljšanju položaja.
- Važno je stvaranje institucionalizovanog prostora u okviru koga bi se radilo na osnaživanju vizuelnih umetnica povezivanjem i angažovanjem više subjekata na svim nivoima (vlade, ministarstva, lokalne samouprave, ustanove kulture, udruženja građana, privatni sektor, samostalne umetnice, nevladine organizacije, nezavisne kustoskinje...), sa ciljem povećanja broja projekata kojima se podržava žensko savremeno stvaralaštvo i delovanje u struci, unapređenja produkcijske aktivnosti vizuelnih umetnica, prenamene objekata u prostore za stvaranje i sl.
- Važno je razmatranje mogućnosti za sistemske mere koje bi omogućile veću zastupljenost sadržaja iz oblasti vizuelnog stvaralaštva na nacionalnim televizijama i medijima, u okviru kojih bi se dao veći prostor za prezentaciju vizuelnog stvaralaštva umetnica nego do sada.

---

[124] Naime, ideja je da se stvori takvo tržište umetničkih radova u okviru koga bi se poslovalo sa umetnicama iz različitih starosnih, socijalnih, društvenih grupa, te radilo na otkupljivanju njihovih dela i kreiranju posebnih zbirki od njih.

[125] U nekim zemljama se uvode politike koje ohrabruju očeve da uzimaju roditeljsko odsustvo, kao i plaćeni rad od kuće vizuelnim umetnicama. Videti: *https://otvoreniparlament.rs/akt/4512*.

- Srazmerno uvećanju republičkog budžeta za kulturu, važno je povećavanje i finansiranje savremenog vizuelnog stvaralaštva, a u okviru njega i ujednačavanje izdvajanja za vizuelne umetnice i umetnike.
- Važno je povezivanje zakona o kulturi, zakona o rodnoj ravnopravnosti, zakona o zaštiti porodice i drugih relevantnih propisa, kako bi se sistemski rešila pitanja vezana za položaj žena u kulturi, a takođe i u posebnim kulturnim delatnostima, kao što je savremeno vizuelno stvaralaštvo.

Posebne preporuke državnim organima, tj. jedinicama lokalnih samouprava (opštinama), gradskim savetima za kulturu, upravnim odborima javnih ustanova kulture i drugim nadležnim telima, uz uključivanje članova iz civilnog sektora i različitih društvenih grupa:

- sufinansiranje rada specijalizovanih galerija i mreže novih nezavisnih prostora koje bi afirmisale stvaralaštvo žena, a doprinosile bi i razvoju kulturne participacije;
- podsticanje saradnje nacionalnih i lokalnih ustanova kulture i savremenog vizuelnog stvaralaštva, organizacija civilnog društva i pojedinaca, sa ciljem zajedničkog kreiranja kulturne ponude i realizacije programa koji se tiču prezentacije dela i radova vizuelnih umetnica;
- definisanje konkursa specifično za podršku projektima vizuelnih umetnica i povećanje broja podržanih projekata na konkursu za vizuelne umetnice na svim nivoima, da bi se unapredila raznolikost i dinamičnost lokalne kulturne scene;
- mapiranje vizuelnih umetnica koje su dale doprinos regionu ili gradu i uvođenje nagrada sa imenima istaknutih vizuelnih umetnica, kao i nagrada za doprinos žena u okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva;
- realizovanje kontinuiranog obrazovanja, obučavanja i usavršavanja među zaposlenima u odeljenjima/sekretarijatima zaduženim za oblast kulture u državnim organima, lokalnim samoupravama, kao i među građanima na temu rodne ravnopravnosti i u oblasti vizuelnog stvaralaštva;
- podržavanje udruženja vizuelnih umetnica i kustoskinja, u skladu sa mogućnostima i kapacitetima kroz sufinansiranje materijalnih troškova udruženja, ustupanje prostora (bez naknade ili uz povlašćene cene), podsticanje međusektorske saradnje, javno–civilnog partnerstva i dr.;
- otvaranje galerijskih i muzejskih prostora, uključujući i virtuelne, posvećene vizuelnim umetnicama, uz rad na proširenju publike;
- obraćanje veće pažnje na uključivanje žena–vizuelnih umetnica u projekte koji se tiču savremenog vizuelnog stvaralaštva, nevladinih organizacija (o ženi i za žene), korišćenja različitih lokalnih fondova koji podržavaju delatnost umetnica;
- uključivanje žena–vizuelnih umetnica prilikom procesa lokalnog kulturnog planiranja u lokalne strategije razvoja kulture (za oblast savremenog vizuelnog stvaralaštva), jer mogu da budu bitne akterke u kreiranju strategija savremenih vizuelnih umetnosti;
- definisanje konkursa za (su)finansiranje projekata koji se odnose posebno na vizuelno stvaralaštvo, a u okviru njega na vizuelne umetnice i usklađivanje takve konkursne procedure na svim nivoima javne vlasti;

- podsticanje vizuelnog stvaralaštva osiguravanjem jednakih prava samostalnim umetnicama i umetnicima, kao i nezavisnim kustoskinjama i kustosima u lokalnim sredinama;
- uspostavljanje saradnje ustanova obrazovanja i vizuelnog stvaralaštva, kao i sistema obrazovanja dece i mladih o istoriji umetnosti i vrednostima žena–vizuelnih umetnica;
- popularizovanje i afirmisanje savremenog vizuelnog stvaralaštva kroz interaktivne savremene načine prezentacije.

Preporuka akterkama savremenog vizuelnog stvaralaštva odnosi se na njihovo aktivnije sprovođenje inicijativa koje su vezane naročito za definisanje regulative koja upućuje na rodnu ravnopravnost u okviru zakona o kulturi, odnosno kulturnih politika u okviru zakona o rodnoj ravnopravnosti. Takođe, na osnovu stavova ispitanica, preporuke su sledeće:

- prilikom kreiranja i promovisanja izložbi vizuelnih umetnica jačati saradnju kustosa/kinja i marketinških odeljenja, sa ciljem veće dostupnosti informacija stručnjacima, javnosti, građanima, kao i boljeg razumevanja šireg kruga posetilaca;
- pokazati više interesovanja za mlade neafirmisane umetnice od strane kustoskinja, kao i umetničkih udruženja (istraživanje i praćenje rada umetnica, njihovo promovisanje na tržištu savremene umetnosti, „lansiranje" umetnica van granica zemlje, jačanje kustoske mreže, umrežavanje umetnica i kustoskinja...);
- uključiti istraživački, arhivski, aktivistički, u svakom pogledu transdisciplinarni rad da bi se povećali kapacitet i kreativnost kustoskinja, i njihov kredibilitet;
- sarađivati češće sa udruženjima građana (naročito onim koji se bave ženskim pravima), sa ciljem edukacije različitih grupacija ljudi na temu položaja žena u kulturi i vizuelnim umetnostima (realizovanje partnerskih projekata i istraživanja o problemima sa kojima se sreću vizuelne umetnice i žene u društvu, kao i u okviru svoje struke);
- unaprediti komunikaciju između kustosa/kinja i aktera/ki lokalnih samouprava u cilju sprovođenja sistemskih promena u okviru razvoja savremenog vizuelnog stvaralaštva;
- povezivati se sa obrazovnim sektorom (uz povećanje časova likovne kulture u školama), u cilju približavanja teme rodne ravnopravnosti kroz vizuelno stvaralaštvo, prezentaciju opusa i identiteta vizuelnih umetnica, kako u prošlim vremenima tako i u savremenom dobu;
- uspostaviti internet platformu sa feminističkom problematikom u okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva, u saradnji vizuelnih umetnica i kustoskinja (uz mogućnost prezentovanja i promovisanja radova vizuelnih umetnica i redovnog održavanja njihovih prodajnih izložbi);
- podsticati međusobno udruživanje, podržavanje, povezivanje u klastere, te (pro)aktivnije učestvovanje u zajedničkim akcijama, umetničke rezidencije i kolonije sa vizuelnim umetnicama;
- organizovati tematske izložbe, festivale, razgovore, debate, okrugle stolove na temu položaja i problema vizuelnih umetnica i sl. (bilo u okviru umetničkih udruženja bilo na platformama);

- udruživati se sa umetnicama i kustosima/kinjama iz regiona u zajedničke projekte, sa ciljem „razmene umetnica“, iznošenja i deljenja iskustava, refleksija, otvaranja neophodnih pitanja koja se tiču položaja vizuelnih umetnica danas;
- uključiti teoretičare/ke, urednike/ce, kritičare/ke, kulturne radnike/ce u rodne aspekte vizuelne umetnosti, sa ciljem objektivnijeg prikazivanja i promišljanja stvaralaštva vizuelnih umetnica (kroz prizmu njihovog kvaliteta i potencijala), vraćanja datih tema u javnost i dopiranja do „običnog građanina“.

U rezultatima ovog istraživanja sagledava se i nedovoljna povezanost i slaba komunikacija između kustoskinja i vizuelnih umetnica u zemljama učesnicama istraživanja. Stoga, preporuka akterkama savremenog vizuelnog stvaralaštva jeste da rade više na međusobnom povezivanju (umrežavanju) i komunikaciji, osvešćivanju problema patrijarhalnosti i rušenju stereotipa o ženama, te uspostavljanju međusobne solidarnosti.

Literatura

- Banich, S., Gojić, N. (2018): *Kako žive umjetnice*, Rijeka: Prostor Plus.
- Gordić-Petković, V. (2011): „Mapiranje ženskog kreativnog angažmana, Ginokritika kao princip delovanja", *Kultura* br. 131, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka RS.
- Đurić, D. (1997): „Rod i prikazivanje (kratak uvod)", *Ženske studije*, Časopis za feminističku teoriju br. 1–13, Beograd: Centar za ženske studije; *http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/*.
- *Žene i nasljeđe – Ka osnivanju Muzeja žena Crne Gore*, N. Nelević (ur.), NVO NOVA Centar za feminističku kulturu; *https://www.muzejzena.me/img-library/23/1523645887_zene-i-nasljedje-verzija-mala2.pdf*.
- Jakšić, J. i dr. (2011): *From consideration to commitment; art in critical confrontation to society: Belgrade, Ljubljana, Skopje, Zagreb, 1990–2010*, Beograd, Ljubljana, Skoplje, Zagreb: Seecult.org, Forum Skopje, Center for Contemporary Arts SCCA, Kurziv-Platform for Maters of Culture, Media and Society; *https://talkingcriticarts.files.wordpress.com/2011/04/ltca_publication_art_in_critical_-confrontation_to_society.pdf*.
- Kojić Mladenov, S. (2018): *Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka*, doktorska disertacija, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i ACIMSI Centar za rodne studije.
- Milanović, V., Subašić, B., Opačić, B. (2017): *Žene u javnim ustanovama kulture*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka RS.
- Oliva, A. B., Argan, Đ. K. (2006): *Moderna umetnost 1770–1970– 2000*, Beograd: Clio.
- Stojanović, A. (2016): *Kulturološki značaj evaluacije za povećanje učešća građana u kulturnom životu lokalne zajednice*, doktorska disertacija, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- *Teorijski diskursi savremene ženske kulture* (2019), Zbornik 1 i 2, S. Dražić i V. Kopicl (ur.), Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- *Feministička teorija je za sve* (2018), A. Zaharijević i K. Lončarević (ur.), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka.

Internet izvori:

- *https://zenskimuzejns.org.rs/category/umetnost/vizuelne-umetnosti/*
- *https://antipolitika.noblogs.org/post/2020/07/29/feministicki-pokret/*
- *https://www.libela.org/razgovor/8616-feministicka-poruka-cesto-je-izgubljena-kad-performanse-prisvoje-drustveni-medij/*
- *http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/prikazi-zena-u-slikarstvu-u-prvoj-polovini-20-veka-i-slikarstvo-andjelije-lazarevic#gsc.tab=0*
- *https://www.6yka.com/novosti/zene-u-socijalizmu-od-ubrzane-emancipacije-do-ubrzane-repatrijarhalizacije*
- *https://www.studijesavremenosti.org/2017/04/17/sta-su-biopoliticke-umetnicke-prakse/*
- *https://www.kontejner.org/*
- *http://www.blok.hr/hr/info/o-nama*
- *https://perceiveart.com/*
- *https://www.facebook.com/KolibriSonja/*
- *https://platforma-kooperativa.org/sr/members/kiosk-platform-contemporary-art/*
- *http://www.cityofwomen.org/*
- *https://ica-me.org/me/o-nama/*
- *https://msurs.net/index.php/sr/izlozbe/arhivaizlozbe/izl2016/578-contemporary-thesaurus-29-24-2017*
- *https://otvoreniparlament.rs/akt/4512*

Anketa sa vizuelnim umetnicama

Rise of women in culture in Western Balkans

Molimo Vas da pažljivo pročitate svako pitanje i da iskreno odgovorite. Upitnik je anoniman, a dobijeni podaci biće iskorišćeni isključivo u istraživačke svrhe. Istraživanje sprovodi Zavod za proučavanje kulturnog razvitka RS, Rige od Fere 4, Beograd, u saradnji sa udruženjem *Beoart Contemporary* i ostalim partnerima.
Popunjavanje ankete traje do 30 minuta. Na zatvoreni tip pitanja odgovorite izborom ponuđenih odgovora, a na otvoreni tip pitanja dopišite odgovore. U nekim pitanjima je moguće dati više odgovora, što je navedeno odmah ispod pitanja.
Da biste završili upitnik i snimili podatke, potrebno je da na kraju upitnika kliknete na polje SUBMIT.
Zahvaljujemo na učešću u anketi i doprinosu koji ćete dati realizaciji istraživanja i projekta.

Vaš *E-mail*: _____

1. Zemlja iz koje dolazite:

a) Republika Slovenija
b) Republika Hrvatska
v) Republika Crna Gora
g) Republika Severna Makedonija
d) Republika Srbija

2. Kojom se vizuelnom umetnošću bavite: _____

O ISKUSTVIMA I STAVOVIMA VIZUELNIH UMETNICA NA TEMU NJIHOVOG PRISUSTVA I VIDLJIVOSTI U SAVREMENOM STVARALAŠTVU

3. Da li smatrate da je prisustvo i vidljivost žena umetnica u savremenom stvaralaštvu danas još uvek nedovoljno? Da Ne Nisam sigurna
4. Ako smatrate da je nedovoljno, koji je, po Vašem mišljenju, razlog za to i šta bi trebalo učiniti da se to popravi? _____
5. Šta je za Vas važno da kroz svoje radove ispoljite i iskažete? (moguća tri odgovora) a) intimne emocije; b) probleme u društvu; v) reagovanje na aktuelna dešavanja; g) filozofska razmišljanja; d) ispitivanje tradicije, stereotipa, tabua; đ) estetski ideal; e) kritička promišljanja na različite teme; ž) psihološke dubine; z) ispitivanje moralnih vrednosti; i) ostalo: _____
6. Da li svojim stvaralaštvom (izborom tema, medija, oblika, boja i sl.) promišljate i istražujete fenomen ženskog identiteta u savremenom društvu? Da Ne Nisam razmišljala o tome
7. Ako da, na koji način se to ispoljava u Vašem radu? _____
8. Da li smatrate da je važno da žene umetnice budu proaktivnije u današnjem vremenu (u smislu reagovanja i javnog istupanja na umetničke, socijalne, društvene, ekonomske, pa i političke probleme)? Da Ne Nisam razmišljala o tome
9. Da li ste svesni značaja koji možete da date i pružite u aktuelnom trenutku upravo svojom umetnošću, pa i u odašiljanju poruke društvu, Vašoj lokalnoj zajednici i širem okruženju? Da Ne Donekle
10. Da li ste bili deo nekog šireg projekta vezanog za ženski identitet: teorijski, praktično, ili ste se bavili istraživanjima na tu temu? Da Ne

O PROBLEMIMA I IZAZOVIMA SA KOJIMA SE SUOČAVAJU VIZUELNE UMETNICE VEZANO ZA PRODUKCIJU I PREZENTACIJU NJIHOVOG STVARALAŠTVA

11. Koji su problemi sa kojima se suočavate u produkciji i prezentaciji svoje umetnosti? (moguća tri odgovora) a) nedovoljno sam prisutna u galerijama; b) nedovoljno sam vidljiva u medijima i javnosti; v) nailazim često na odbijanje, nerazumevanje i kritiku od strane kolega i društva; g) nemam izgrađen odnos sa kustosima/kustoskinjama; d) osećam ravnodušnost lokalne zajednice i društva; đ) nemam dovoljno finansijskih sredstava za troškove produkcije i prezentacije; e) nemam atelje za rad; ž) ne ostvarujem uspešnu prodaju svojih radova; z) primorana sam da se bavim drugim poslovima koji nisu vezani za moju profesiju; i) nemam problema; j) ostalo: _____
12. Po Vašem mišljenju, kako bi situacija mogla da se popravi i da se stvaralaštvo umetnica više afirmiše? _____
13. Po Vašem mišljenju, da li bi savremena kustoska praksa mogla da doprinese rešavanju ovih problema? Da Ne Ne znam
14. Da li ste nekada javno istupali i iskazali probleme i izazove sa kojima se suočavate Vi jednako kao i druge mlade umetnice (ili ste imali želju za tim)? Da Ne
15. Prema Vašem mišljenju, ko bi mogao da pomogne u rešavanju gorenavedenih problema i izazova? (moguća tri odgovora) a) kustosi/kinje; b) mediji; v) stručna javnost; g) umetnička udruženja; d) institucije kulture; đ) lokalna zajednica; e) ministarstvo kulture; ž) ostalo: _____
16. Da li smatrate da ste u sistemu vizuelnih umetnosti u nepovoljnijem položaju od Vaših kolega umetnika? Da Ne
17. Da li je za profesionalnu afirmaciju žena vizuelnih umetnica važna aktivnija i bliskija saradnja sa kustoskinjama, kao i drugim umetnicama na zajedničkim projektima? Da Ne Nisam o tome razmišljala

O ODNOSU INSTITUCIONALNOG I VANINSTITUCIONALNOG SEKTORA U OBLASTI VIZUELNIH UMETNOSTI I SARADNJI SA NJIMA

18. Sa kojim sektorom Vam je lakše i dostupnije da radite u okviru svog stvaralaštvau? a) institucionalnim; b) vaninstitucionalnim
19. Ako ste odabrali institucionalni, navedite zašto? _____
20. Ako ste odabrali vaninstitucionalni, navedite zašto? _____
21. Sa kojim ste sektorom više sarađivali tokom svoje umetničke karijere? a) institucionalnim; b) vaninstitucionalnim
22. Da li smatrate da se preko zajedničkih projekata (i saradnjom) ova dva sektora u oblasti vizuelnih umetnosti može poboljšati i vidljivost žena savremenih umetnica u javnosti, kod publike, u medijima, u društvu, na višim instancama? Da Ne Možda
23. Da li smatrate da se obim posla kustosa/kinja danas umnogome povećava sa razvojem savremene vizuelne scene? Da Ne Nisam o tome razmišljala
24. Kakva su Vaša očekivanja od kustosa/kinja i da li idu u korak sa obimnijim očekivanjima od umetnika/ca?

_____

O (NE)PRISUSTVU FEMINISTIČKIH TEORIJA U SAVREMENOJ VIZUELNOJ UMETNOSTI

25. U kojoj meri su, prema Vašem mišljenju, prisutne feminističke teorije i prakse u vizuelnim umetnostima? (na datoj skali zaokružiti broj od 1 do 5, s tim da 1 označava „veoma su prisutne", a 5 označava „uopšte nisu prisutne")
26. Da li feminističke teorije i prakse mogu da pomognu u razjašnjavanju i osvešćivanju pitanja ženskog identiteta u oblasti vizuelnih umetnosti i savremenog stvaralaštva? Da Ne Možda
27. Da li Vaši radovi savremene umetnosti referišu na feministička (ženska) pitanja i da li se u svom stvaralaštvu zalažete za njih? Da Delimično Ne
28. Ako da, objasnite na koji način: a) kroz bavljenje društvenim kontekstima pozicioniranja žena; b) kroz osvešćivanje problema patrijarhalnog društva; v) kroz isticanje slobode stvaranja i delanja žena; g) kroz rušenje stereotipa u načinu prikazivanja žena; d) ostalo: _____
29. U odnosu na šta posmatrate i kreirate sopstveni identitet na svojim radovima? a) u odnosu na društveno-kulturno okruženje; b) u odnosu na umetnost kojom se bavim; v) u odnosu na moralne vrednosti koje vladaju; g) u odnosu na prirodno okruženje, ekologiju; d) u odnosu na istorijsko i umetničko nasleđe; đ) u odnosu na porodicu i bliske ljude; e) u odnosu na nacionalnu, religijsku, etničku pripadnost; ž) u odnosu na muško-ženske relacije; z) u odnosu na lične probleme, strahove, želje, emocije, iskustvo; i) u odnosu na određenu umetničku teoriju; j) ostalo: _____
30. U kojoj meri je, prema Vašem mišljenju, u savremenim kustoskim praksama prisutna međusobna solidarnost, podrška, razumevanje, briga? (na datoj skali zaokružiti broj od 1 do 5, s tim da 1 označava „veoma su prisutne", a 5 označava „uopšte nisu prisutne")

Hvala na saradnji!

Intervju sa kustoskinjama

O ISKUSTVIMA I STAVOVIMA KUSTOSKINJA INSTITUCIONALNOG I VANINSTITUCIONALNOG SEKTORA NA TEMU VIDLJIVOSTI I PRISUSTVA VIZUELNIH UMETNICA U SAVREMENOM STVARALAŠTVU

1. Koje je Vaše mišljenje o (ne)prisustvu žena–vizuelnih umetnica u savremenom stvaralaštvu kod nas; da li je u današnje vreme porasla njihova vidljivost ili ne?
2. Da li je, po Vašem mišljenju, za to krivo patrijarhalno kodirano balkansko društvo?
3. Da li se uzrok može naći i u (ne)postojanju proaktivnijeg stava umetnica, pa i kustosa/kinja kada se radi o pitanju njihovog većeg prisustva na sceni vizuelnog stvaralaštva?
4. Da li ste svesni značaja koji možete da pružite u aktuelnom trenutku upravo svojim izborom umetnica i načinom njihove prezentacije; na koji način lično doprinosite isticanju i rešavanju problema veće vidljivosti vizuelnih umetnica sopstvenim zalaganjem?
5. Prema Vašem zapažanju, na koji način se otkriva ženski identitet u savremenom stvaralaštvu: u odnosu na šta vizuelne umetnice grade svoje identitete, koje identitete najčešće zastupaju, sa čime se identifikuju, šta im je bitno da pokažu?
6. Prema Vašem mišljenju, kako bi preko savremenog vizuelnog stvaralaštva moglo da se utiče na promenu svesti o položaju i identitetu vizuelnih umetnica i žena, uopšte, u društvu, kulturi?

O ISKUSTVIMA I STAVOVIMA KUSTOSKINJA INSTITUCIONALNOG I VANINSTITUCIONALNOG SEKTORA NA TEMU PROBLEMA I IZAZOVA SA KOJIMA SE SUOČAVAJU VIZUELNE UMETNICE U PRODUKCIJI I PREZENTACIJI SVOG STVARALAŠTVA

1. Prema Vašem mišljenju, koji su problemi i izazovi sa kojima se suočavaju umetnice u produkciji i prezentaciji svoje umetnosti?
2. Koji je Vaš stav po pitanju načina na koji bi situacija mogla da se popravi i da se stvaralaštvo umetnica više afirmiše – od samog čina kreiranja ideje i koncepta, realizacije, pa do prezentacije i dopiranja do šire javnosti?
3. Prema Vašem mišljenju, da li bi i na koji način savremena kustoska praksa mogla da pomogne u rešavanju problema i izazova sa kojima se sreću vizuelne umetnice?
4. Prema Vašem mišljenju, da li bi umetnice mogle kontinuiranije i slobodnije da stvaraju ukoliko bi imale podršku na više nivoa, počev od države, javnosti, umetničkih organizacija i sl.?
5. Prema Vašem mišljenju, da li umetnice percipiraju svoju poziciju kao da je teža, što se tiče prodora u sistem izlaganja koji podrazumeva i izlazak na tržište, prodaju umetničkih radova i sl., nego što je to slučaj sa umetnicima?

O ISKUSTVIMA I STAVOVIMA KUSTOSKINJA INSTITUCIONALNOG I VANINSTITUCIONALNOG SEKTORA NA TEMU ODNOSA OVA DVA SEKTORA U KUSTOSKOJ PRAKSI I U OBLASTI VIZUELNIH UMETNOSTI

1. Po Vašem mišljenju, koja je razlika između ova dva sektora, u kakvom su oni odnosu u savremenom stvaralaštvu i kako ovaj odnos može da se poboljša (na primer, kroz partnerstva i saradnju ova dva sektora, preko određenih projekata i sl.)?
2. Da li ova saradnja može da se inicira upravo na temu isticanja problematike položaja vizuelnih umetnica i jačanja ženskog identiteta u savremenom stvaralaštvu?
3. Prema Vašem zapažanju, da li umetnice vide veće mogućnosti za prosperitet i veću sigurnost za rad u saradnji sa vaninstitucionalnim ili sa institucionalnim sektorom?
4. Po Vašem mišljenju, koji se sektor više zalaže za približavanje javnosti, publici, posebnim grupacijama posetilaca ono što umetnice rade; koji sektor se više bavi marketinškim i menadžerskim aktivnostima?
5. Što se tiče sistema podrške i njegove institucionalizacije vezane za jačanje žena–vizuelnih umetnica, prema Vašem mišljenju, koje su inicijative još neophodne da se sprovedu?

O ISKUSTVIMA I STAVOVIMA KUSTOSKINJA INSTITUCIONALNOG I VANINSTITUCIONALNOG SEKTORA NA TEMU (NE)PRISUSTVA FEMINISTIČKIH TEORIJA U KUSTOSKIM PRAKSAMA

1. U kojoj meri, po Vašem mišljenju, feminističke teorije mogu da utiču na oblast vizuelnih umetnosti, u smislu isticanja specifičnosti ženskog identiteta; kako se odražavaju u kustoskim praksama?
2. Koliko se Vi lično angažujete za veće obraćanje pažnje na žene–vizuelne umetnice, odnosno koliko se u svom radu zalažete za feministička pitanja (na primer, kroz pisanje i kritiku, javne nastupe i društvene mreže, organizovanje tribina i razgovora i sl.)?
3. Šta mislite, da li se menja odnos istoričara i teoretičara umetnosti prema ženama–vizuelnim umetnicama u savremenom stvaralaštvu, u smislu njihove drugačije reprezentacije, rušenja stereotipa, izmene kodova i sl.?
4. U okviru savremenog vizuelnog stvaralaštva, kako bi feministička teorija mogla da se „pretvori" u praksu; koje bi to bilo „mesto susreta"?
5. Prema Vašem mišljenju, kako uspostaviti čvršću, odlučniju i na neki način „popularizovaniju" umetničku, društvenu, kulturnu platformu sa feminističkom problematikom?

Fotografije sa intervjua

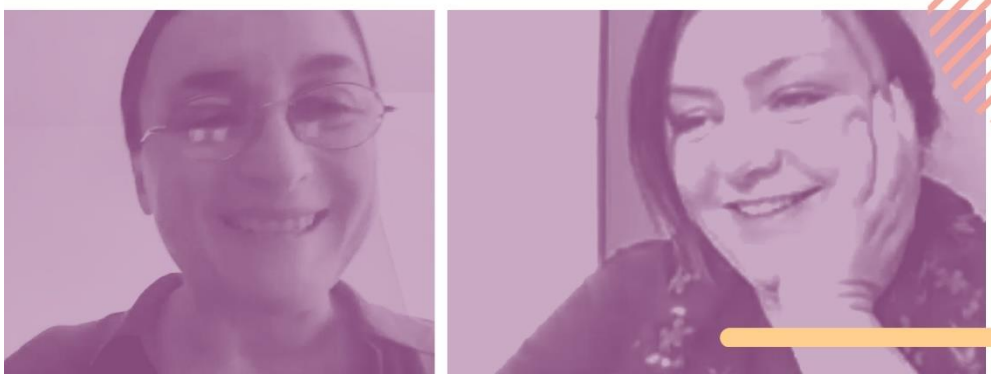

*Napomena: Izvinjavamo se svima koji se nisu našli u poslednjem prilogu zbog tehničkih problema.